

ISSN: 0570 – 0116
e-ISSN: 2667-5129

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ

ANADOLU / ANATOLIA
45, 2019

ANKARA UNIVERSITY
JOURNAL OF THE
ARCHAEOLOGY DEPARTMENT
FACULTY OF LETTERS

ANKARA – 2019

ANADOLU / ANATOLIA

Sahibi: Prof. Dr. İhsan ÇİÇEK

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

Anadolu / Anatolia, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü'nün resmi yayın organıdır. Yılda bir kez (Kasım) basılan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin içeriği tamamen yazarların sorumluluğundadır.

EDİTÖRLER KURULU

Başkan

Harun TAŞKIRAN
(Tarih Öncesi Arkeolojisi)

Yardımcılar

Metin KARTAL
(Tarih Öncesi Arkeolojisi)
Fikri KULAKOĞLU
(Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi)
Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
(Klasik Arkeoloji)
Gizem KARTAL
(Tarih Öncesi Arkeolojisi)

Anadolu / Anatolia Dergisi ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı'nda taranmaktadır.

BİLİMSEL DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Eşref ABAY, Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ADAK, Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN-ORBAY, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. G. Çiler ALGÜL, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Levent ATICI, Nevada Üniversitesi
Prof. Dr. Douglas BAIRD, Liverpool Üniversitesi
Prof. Dr. Paolo BIAGI, Ca'Foscari Üniversitesi
Doç. Dr. Semra BALCI, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Angelos CHANIOTIS, IAS Princeton
Prof. Dr. Rainer Maria CZICHON, Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Cevdet Merih EREK, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN, Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem GENÇLER GÜRAY, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ralf von den HOFF, Freiburg Üniversitesi
Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gül İŞİN, Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU, Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gizem KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Metin KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi KARUL, İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi H. Levent KESKİN, Ankara Üniversitesi
Dr. Koray KONUK, CNRS, Bordeaux Ausounius
Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli KÖSE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE, Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Mihriban ÖZBAŞARAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kadriye ÖZÇELİK, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. S. Hakan ÖZTANER, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Frank RUMSCHEID, Bonn Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER, Alman Arkeoloji Enstitüsü
Prof. Dr. Tunç SİPAHİ, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. R. R. R. SMITH, Oxford Üniversitesi
Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel ŞENYURT, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Halil TEKİN, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz TEKİN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Billur TEKKÖK, Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsün UMURTAK, İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem VAPUR, Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM, Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Derya YILMAZ, Ankara Üniversitesi

Yazı İşleri Sorumlusu:

Musa KADIOĞLU

Redaksiyon:

Gizem KARTAL

Yavuz AYDIN

Kapak Tasarımı:

Nurcihan DOĞMUŞ

YAZIŞMA ADRESİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Başkanlığı, Anadolu/Anatolia Dergisi Atatürk Bulvarı No. 45 06100 Sıhhiye - ANKARA
e-posta: anatolia@humanity.ankara.edu.tr
http://www.dtcf.ankara.edu.tr
Tel:0 312 310 32 80 / 1188
Faks: 0 312 310 57 13

Ankara Üniversitesi Basımevi, ANADOLU / ANATOLIA 45

© 2019 Ankara/ Türkiye

ISSN: 0570-0116 - e-ISSN: 2667-5129

Ankara Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

It is not allowed to copy the entire journal or any part of it without the written permission of Ankara University.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Ahmet ÇELİK	Perge'den Titus Flavius Clemens Pelopidianus Aphroditesi / Titus Flavius Clemens Pelopidianus' Aphrodite from Perge	1-32
Bilcan GÖKCE Gökhan BİLEN	Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi Dokuma Aletleri / Urartian Period Weaving Tools in Eastern Anatolia	33-56
Davut KAPLAN	Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndan İki Terrakotta Fulcrum Figürü / Two Terracotta Fulcrum Figurines from the Yüksel Erimtan Collection	57-80
Elif GENÇ	Tilbaşar Orta Tunç Çağı Mezarı Işığında Pişmiş Toprak Çıplak Kadın Figürinleri ile İlgili Bazı Düşünceler / Some Remarks about the Clay Nude Female Figurines in the light of a Middle Bronze Age Burial at Tilbeshar	81-112
Tolga ÖZHAN Hüseyin YAMAN	A New Sarcophagus Inscription from Alexandria Troas / Aleksandreia Troas'tan Yeni Bir Lahit Yazıtı	113-124
Hüseyin YAMAN	Death in Zeugma: A Survey of the Tombs / Zeugma'da Ölüm: Mezarlar Üzerine Bir İnceleme	125-168
Zeynep Beyza AĞIRSOY	Güneydoğu Anadolu'da Geç Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e Geçişte Yontmataş Endüstriler / Chipped Stone Industries during the Transition from Pre-Pottery Neolithic to Pottery Neolithic in Southeastern Anatolia	169-195
Halil TEKİN	Karavelyan Excavations within the Ilısu Project / Ilısu Projesi Karavelyan Kazıları	197-209
Ergül KODAŞ Bülent GENÇ Nihat ERDOĞAN	Çemka Höyük: Yukarı Dicle Havzası'nda Bulunan Yeni Bir PPNA ve Geç Epipaleolitik Yerleşim Yeri / Çemka Höyük: A New PPNA and Late Epipaleolithic Settlement in Upper Tigris Basin	211-221
Taner KORKUT Bilsen Ş. ÖZDEMİR	Tlos Antik Kenti Kaya Mezarı Cephe Düzenlemeleri / Arrangement of the Front Facades of Rock-Cut Tombs in the Ancient City of Tlos	223-241
Haberler / News		
	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü 2019 Yılı Kazı ve Yüzey Araştırmaları / Excavations and Surveys of the Archaeology Department of Faculty of Letters at Ankara University	245-255
	Yayın İlkeleri / Publishing Principles	257-262

PERGE'DEN TİTUS FLAVIUS CLEMENS PELOPIDIANUS APHRODİTESİ

Ahmet ÇELİK*

Anahtar Kelimeler: *Perge • Aphrodite • Capitolini • Medici • Pelopidianus • Roma*

Özet: Perge Antik Kenti 2015 yılı kazılarında Kuzey Hamamı'nın kuzeye açılan girişinde bulunmuş, ince grenli beyaz mermerden çıplak bir Aphrodite heykeldir. Olasılıkla Dokimeion mermerinden mamul son derece sanatsal nitelikte olan ve sola doğru esneme hareketi yapan heykelin üst kısmında hafif öne eğilme hareketi gözlemlenirken sol ayak taşıyıcı, sağ ayak ise dengeleyicidir. Ayrıca Aphrodite'nin sol bacağına yanında, yunus üzerinde duran bir Eros bulunur. Heykelin cephe kısmı oldukça perdahlı iken arka kısmı daha az perdahlanmıştır. Heykel, *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* tarafından adanmıştır. Bu kişinin, Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık eserlerini adayan Synnadalı *Cladius Piso*'nun kızı *Claudia Lorentia*'yı onurlandırdığı ve akrabası olduğu anlaşılmaktadır. *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphrodite Heykeli, Hellenistik Dönem içerisinde MÖ III-II. yüzyıl özellikleri göstermekle beraber tipolojik kökeni Praxiteles'in ünlü eseri Knidos Aphroditesi Heykeli'dir. Ancak Pelopidianus Aphrodite Heykeli'nin sanatsal gelişiminin iyice anlaşılabilmesi bağlamında Knidos Aphroditesi'ne benzeyen bazı Aphrodite heykelleri de detaylıca incelenmiştir. Buna göre Pelopidianus Aphrodite Heykeli, Capitolini Aphroditesi ile oldukça benzerdir ve genel görünümü yanında özellikle Eros ve yunus kompozisyonu nedeniyle Medici Aphroditesi ile de yakındır. Heykel, Roma Dönemi kopya eser olmakla birlikte heykeltıraşlık özellikleri ve yazıtıyla Antoninler Dönemi içerisinde MS 160-190 yıllarına tarihlenebilir.

TITUS FLAVIUS CLEMENS PELOPIDIANUS' APHRODITE FROM PERGE

Keywords: *Perge • Aphrodite • Capitolini • Medici • Pelopidianus • Rome*

Abstract: A naked sculpture of Aphrodite, made of white marble with fine-grained, found at the north entrance of North Bath of the ancient city of Perge, during the excavation season in 2015. The sculpture made probably of Dokimeion marble with extremely artistic quality and making a stretching movement to the left, is observed to have a slightly leaning forward movement and a balancing right foot. There is also an Eros standing on the dolphin next to the left leg of Aphrodite. The facade part of the statue is fairly polished while the back part is less polished. The statue is dedicated by *Titus Flavius Clemens Pelopidianus*. It is understood that this person honours and is related to *Claudia Lorentia*, the daughter of the Synnadian *Cladius Piso*, who dedicated Perge South Bath's Sculptural Works. While *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphrodite Statue shows the characteristics of III-IInd century BC in Hellenistic Period, its typological root is Praxiteles' famous work of Knidos Aphrodite. However in the context of a better understanding of the artistic development of the Pelopidianus Aphrodite Statue, some Aphrodite sculptures resembling with Knidos Aphrodite have been examined in detail. Accordingly, the Pelopidianus Aphrodite Statue is very similar to the Aphrodite of Capitolini and is also close to the Aphrodite of Medici due to its general appearance, especially Eros and dolphin composition. Along with being a Roman replica, the sculpture can be dated to 160-190 AD during Antonin period with sculptural features and inscription.

* Dr. Ahmet Çelik, Antalya Müzesi Müdür Yardımcısı Vekili, Antalya, e-posta: ahmetark.celik@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7676-0079
Gönderilme tarihi: 25.02.2019; Kabul edilme tarihi: 15.04.2019

Tanım

Heykel, Antalya ili, Aksu ilçesi, Perge Antik Kenti'nde Kuzey Hamamı'na yönelik 2015 yılı kazı çalışmaları sırasında Batı Caddesi, Güney Portiko 3. İnsula, 1. Mekân zemininde bulunmuştur¹(Res. 1-3).

Heykel vücut ölçülerinden biraz daha büyük ince grenli beyaz mermerden çıplak bir Aphrodite'dir (Res. 4). Kaidesiyle birlikte toplam yüksekliği 1.95 m, genişliği 0.60 m ve derinliği 0.40 m'dir. Oval forma yakın kaidenin yüksekliği 0.10 m, genişliği 0.64 m ve derinliği ise 0.35 m'dir. Heykelin Antalya Müzesi Envanter Numarası 2015/190'dır.

Tanrıçanın gür saçları, alnın merkezi noktasında iki yana ayrıldıktan sonra dalgalı bir şekilde kulakların üst bölümünden geçirilerek ensenin üzerine düşecek biçimde gevşek büyük bir topuzla sonlandırılmıştır (Res. 5-10). Ayrıca alnın merkezinin üstündeki kısmın iki yanından başın merkezindeki büyükçe bir saç fiyongu ile birleşen iki saç tutamı (bow-knot) görülür² (Fig. 7). Ensenin her iki üst köşesinden çıkan saç öbekleri ise sağ ve sol omzun üzerine düşmektedir (Fig. 6, 8). Tanrıçanın

başı hafif öne eğilmiş bir şekilde sola dönüktür. İki yandaki saçlarla üçgen form veren alnı geniştir, ince hatlı hafif belirgin kaşlarının altında büyük gözlerinde iris işlenmemiştir. Oval çehreli yüzünde burnunun büyük kısmı, alt ve üst dudak ile ince hatlı çenesinin bir bölümü kırılmış olup hafif ayrık ağzında üst dudanın ince, alt dudanın ise daha kalın olduğu anlaşılmaktadır (Res. 7).

Heykelin ince ve zarif bir boynu bulunmaktadı. Omuzları ne geniş ne de dardır. Göğüsleri normal büyüklükte ve diridir. Göğsün alt kısmında, sol yanda da algılanabilmekle birlikte özellikle sağ kaburga kemikleri görülebilmektedir. Öne eğilme hareketine bağlı kaburga ile göbeğin birleştiği bölgede kavisli bir çukurluk ya da hat oluşmuştur. Göbek kasları hafif işlenmiştir. Ayrıca kasık hattı ile son derece zarif bacaklarında dizler olması gerektiği ölçüde belirgindir (Res. 5).

Heykelin öne eğilme hareketine bağlı kürek kemikleri doğal olarak çok fazla algılanamamaktadır. Omurga hattı çukurlatılmış vaziyette belirgindir. Leğen kemiğinin yapısına bağlı olarak kalça, iki katlı bir görünüm arz eder. Leğen kemiğinin

¹ Aphrodite Heykeli'nin 2015 yılında kazılıp çıkarılmasındaki emeklerinden dolayı Antalya Müzesi Müdürü ve Perge Kazı Başkanı Mustafa Demirel, kazı sorumlusu Antalya Müzesi personeli Müze Araştırmacısı Burcu Karakurt Çelimli, kazı ekibinde açma sorumlusu Arkeolog olarak görev yapan Hakan Kızıldaş, Semih Orhan, Cemgil Öztürker ve Eray Özmen ile diğer kazı ekibine, buna ek olarak heykelin teşhirine yönelik restorasyon, konservasyon ve temizlik çalışmalarını yapan Antalya Restorasyon ve Konservasyon Bölge Laboratuvarı Müdürlüğü uzmanları Ufuk Denizli, Murat Karatağ, Özgür Gemici ve Çağlar Çakır'a teşekkür ediyorum. Bununla birlikte eserin detaylı fotoğraflarını sağlayan Çağlar Çakır, Antalya Müzesi personeli Arkeolog Yunus Susam ve Mehmet Ali Saçı ile Arkeolog Süleyman Atalay ve Jülide Kayahan'a ay-

nıca ve özellikle teşekkür ediyorum. Ayrıca Perge, sadece Ülkemiz için değil aynı zamanda Dünya üzerindeki en önemli antik kentlerden biridir. Antalya Müzesi'nin son derece nitelikli heykel koleksiyonunun önemli bir bölümü bu kentten gelmektedir. Perge kazıları 2010 yılına kadar Arif Müfit Mansel, Jale İnan ve Haluk Abbasoğlu gibi değerli bilim insanlarının başkanlığında İstanbul Üniversitesi tarafından sürdürülmüşken 2012 yılından itibaren Antalya Müzesi Müdürlüğü'nce yürütülmektedir. Bunun yanı sıra Perge kazılarının özellikle Doğu ve Batı Caddesi üzerinde yoğunlaştırılması düşünülmekle birlikte restorasyon çalışmalarının da artarak sürdürülmesi planlanmaktadır.

² Bow-knot örneklerine ilişkin bkz. Miller 1979, 38; Ridgway 1990, 355; Arvello 2005, 40 vd.

ilium veya iliak kanat kısmının dışı savruk oluşuna bağlı yanlar hafif dışı taşkın olup belin kalçaya oturduğu bölümde birer simetrik bel gamzesi görülür. Ayrıca leğen kemiği ile uyluk kemiğinin bağlantısı arasında kalan dış boşluğa oturan kalçaların yanlarında birer çukur bulunur. Heykel çamurlu zeminde uzun süre kaldığından özellikle sırt kısmında tortulaşma ve renk değişimleri meydana gelmiştir. Bacaklar önde olduğu gibi haliyle arkada da ince ve zarif bir görünüme sahiptir (Res. 6, 16).

Aphrodite'nin sağ kolu dirseğin altından, sol kolu ise dirseğin üst bölümünden itibaren kırık ve noksandır. Sol göğsü ile sağ kasığı üzerindeki izler düşünüldüğünde, sağ kolun dirsekten büküldükten sonra yukarı döndürüldüğü ve sadece sağ başparmağın değiştirilerek sağ elin sol göğsünün üzerinde boşlukta tutulduğu gözlemlenmektedir. Sol kolun ise aşağı sağ tarafa yöneldiği, bu kez sol el başparmağının kasık üzerine denk geldiği, ayrıca işaret, orta, yüzük ve serçe parmakların sağ bacağı dokunmuş biçimde tutulduğu ve bu şekilde genital bölgenin sol elle kapatıldığı anlaşılmaktadır.

Gövdenin üst kısmında belirtildiği üzere hafif öne eğilme hareketi gözlemlenirken vücut "S" profili yapmaktadır ve sol ayak taşıyıcı, sağ ayak ise serbesttir. Sağ bacak dizden bükülmüş ve parmak uçlarına basar biçimde ayak geriye çekilerek tutulmuştur. Tamamen çıplak, hafif balıketi vücudun göğüs ve genital bölgesi eller ile gizlenmeye çalışılmış ve genel hareketiyle sevecen bir görünüm ortaya konulmuştur.

Aphrodite'nin sol bacağına yanında, yunus üzerinde duran bir Eros gö-

rülür (Res. 5). Eros'un iki yana ayrılan dalgalı saçları bulunur. Hafif yukarı bakan Eros'un kaş, burun ve dudakları belirgindir ve yuvarlak bir yüz çehresine sahiptir. Ayrıca Eros'un gözleri büyük olup gözbebekleri plastik işlenmemiştir, olasılıkla boya ile gösterilmiş olmalıdır (Res. 11, 23). Eros'un göğüsleri belirgindir, vücudu çocuksu ve tıknazdır. Ayrıca sırtında bir çift kanat bulunur. Omzunun altından sağ kolu, dirseğin üstünden sol kolu, baldırın altından itibaren ise sol bacağının bir bölümü kırık ve noksandır, büyük olasılıkla üzerinde deniz kabuğu bulunan göbeğindeki kırığa ek olarak muhtelif yerlerinde de küçük kırıklar gözlemlenir. Ayrıca ayak parçasından sol ayağın ileride olduğu anlaşılmaktadır. Eros'un vücudu sağa hafif esnemmiştir ve sağ ayağı taşıyıcıdır (Res. 5, 11).

Heykelin sol tarafındaki yunus, baş aşağı kıvrılmış dikey bir vaziyette Eros'u başının üzerinde taşımaktadır. Yunusun gözleri büyük verilmiştir, büyük ağızda üçgen dişleri belirgindir ve kuyruğu kıvrılmış vaziyettedir (Res. 11, 24). Ayrıca yunusun arka tarafı öne göre daha az perdahlıdır, bazı bölgeler ise doğala yakın bırakılmıştır. Çamurlu zemine bağlı olarak yunusun da arka kısmında tortulaşma ve renk değişimleri gözlemlenmektedir (Res. 6, 16).

Heykelin izleyiciye dönük cephe kısmı oldukça perdahlı, pürüzsüz ve kursosuz bir görünüm sergilerken arka kısmı cepheye göre daha az perdahlanmıştır. Ayrıca başın ön ve üst bölümündeki saçlar oldukça detaylı bir şekilde işlenmiş iken başın arka, ense ve topuz kısmındaki saçlar çok az veya neredeyse hiç işlenmemiştir. Heykelin arka kısmının ön tarafa göre daha az perdahlı oluşu ve Aphrodite'nin

arkadaki saçlarının öndeki saçlara göre daha az işlenişi göz önüne alınırsa eserin olasılıkla büyük bir niş içerisinde sergilen- diği veya en azından sırtının duvara dönük olduğu düşünülebilir (Res. 5-10, 16).

Yazıtı

Eserin oval formlu Plinthe'den ibaret kaidesinin ön yüzündeki yazıtta *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* tarafından adandığına işaret eden Eski Yunanca “Τ. Φλ. Κλημησπελοπιδιανοσσανεθηκεν” ifadesi yer almaktadır³ (Res. 5, 11).

Aphrodite Heykeli'ni adayan *Titus Flavius Clemens Pelopidianus*, Perge Batı Cadde üzerinde 2017 yılında tespit edilen bir yazıtı göre; akrabası olan ve Asia Eyaleti baş rahibesi *Claudia Lorentia*'yı onurlandırmaktadır ve dolayısıyla ikisi çağdaştır. *Claudia Lorentia*, aslen Phrighya kenti Synnadalı olup Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık eserlerini adayan *Claudius Piso*'nun kızıdır. Bu heykeltıraşlık eserlerinde olasılıkla kaidede yer darlığı nedeniyle *Cladius Piso* adını kullanan bu şahsın tam ismi *Tiberius Claudius Piso Tertullinus*'tur. Bu kişinin İmparator Hadrianus Dönemi'ne ilişkin Panhellenik konteks içinde değerlendirilen

ve MS II. yüzyılın ortalarına tarihlenen Atina'da ele geçmiş Synnada dekretinde ismi geçtiğinden *Claudius Piso*'nun İmparator *Antoninus Pius*'un hâkimiyet yılları (MS 138-161) ile İmparator *Marcus Aurelius*'un (MS 161-180) ilk yıllarında *asiarkhes* olarak görev yaptığı ve bu kişi sayesinde Synnada ile Perge arasında, ailevi, siyasi ve dini bağlar bulunduğu anlaşılmaktadır⁴.

Synnadalı *Cladius Piso*'nun akrabası olduğu anlaşılan *Titus Flavius Clemens Pelopidianus*'un da Synnadalı olabileceği göz önüne alınırsa ince grenli beyaz mermerden⁵ bu Aphrodite heykelinin günümüzde Afyon ili, İscehisar ilçe sınırlarında kalan Dokimeion'dan getirilmiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim Afyon ili, Şuhut ilçe sınırlarında kalan Synnada, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yönetim merkezlerinden biri olduğundan Dokimeion üretimi mermer blokların son kontrolleri Synnada'da yapılmış olmalıdır⁶. Ayrıca Roma Dönemi'nde Synnadalı heykeltıraşlar Hadrian Dönemi sonu-Antoninler Dönemi başlarından itibaren Dokimeion sanat

³ Yazıtı çeviren Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Nihal Tüner Önen'e çok teşekkür ediyorum.

⁴ Tüner-Önen 2018, 908-909; ayrıca bkz. Bru ve diğ. 2016, 72-78. Buna ek olarak Aspendos'tan getirilip Antalya Müzesi'nde bulunan eserin üzerindeki yazıtta yine Synnada ile Pamphylia arasında ilişki görülür. Bkz. İnan 1975, 48; bu heykelde himationun alt kenarında bulunan heykeltıraş imzasında “Synnadalı, Moskhos oğlu Moskhos, nam-ı diğer Kallippos” yazmaktadır. Bkz. Akçay-Güven 2014, 370; bu eser günümüzde Antalya Müzesi Tanrı-Tanrıçalar Salonu'nda sergilenen A.97 Envanter Numaralı Hera Heykeli'dir.

⁵ Dokimeion mermer ocakları yalnızca mermerinin bolluğu yönünden değil, kalitesinin yüksekliği ve çeşitliliği bakımından da ünlüdür. ‘Afyon şeker’i olarak adlandırılan süt beyaz, ince taneli bir mermer, bir de sarı damarlı beyaz cinsi vardır ki heykeltıraşlık için son derece uygun mermerlerdir. Bkz. Asgari 1976, 452 vd.; ince kristalli beyaz Dokimeion mermerinden heykel örnekleri için ayrıca bkz. Waelkens – Poblome 2012, 116-118; Sezer 2014, 71-76; Üyümez – İlaşlı 2014, 46-47.

⁶ Dokimeion ocaklarından çıkarılıp Roma merkeze ihraç edilen taşların Roma'da ulaşacağı adresin *ratio urbana* şeklinde Dokimeion yerine Synnada'da yazılması, mermer bloklarının son kontrollerinin Synnada'da yapıldığını göstermektedir. Bkz. Albustanlıoğlu 2006, 4 vd.; bu konuda ayrıca bkz. Koch 2001, 17.

atölyesine katılmış olabilirler⁷. Dokimeionlu sanatçılar memleketlerinin dışında Küçük Asya'da birçok yerde eserler vermişlerdir. Örneğin Perge'ye yakın Aspendos'ta bulunmuş bir heykel üzerinde "Synnadalı, Moskhos oğlu Moskhos, nam-ı diğer Kallipos yazmaktadır"⁸. Bu bağlamda *Titus Flavius Clemens Pelopidianus*'un Synnadalı olabileceği göz önüne alınırsa Aphrodite'nin heykeltıraşının da Synnada yani dolayısıyla Dokimeion atölyesine mensup olduğu düşünülebilir, ancak bunu belirlemek bu aşamada mümkün görünmemektedir.

Titus Flavius Clemens Pelopidianus ismi ayrıca Perge'den Brüksel'e kaçırılan Tykhe

Heykeli Plinthesi'nin üzerindeki yazıt ve yine Perge'de bulunan bir Herakles heykel altlığının yazıtından da tanınmaktadır⁹ (Res. 12).

Tipolojik Kökeni

Geç Klasik Devir heykeltıraşlığının en büyük heykeltıraşlarından biri olan Praxiteles, MÖ 395 civarında doğmuştur ve 330'da öldüğü düşünülmektedir¹⁰. Ünlü heykeltıraş Kephisodotos'un oğludur¹¹. Praxiteles'in MÖ 370-330¹² veya MÖ 370-320 yılları arasında¹³ sanatını sergilediği önerilmiştir. Praxiteles çok sayıda eseri geniş bir yelpazede vermiştir¹⁴. Praxiteles'in

⁷ Albustanlıoğlu 2006, 169.

⁸ Dokimeionlu heykeltıraşlara ilişkin bkz. Waelkens – Poblome 1997, 381-382; Stirling 2005, 129; Russel 2011, 130; Akçay-Güven 2014, 369-373.

⁹ Tüner-Önen 2018, 906-908; Ayrıca Brüksel'deki Tykhe Heykeli ile Antalya Müzesi Tanrı-Tanrıçalar Salonu'nda 2018/85 (3062, 3062a, 3079) Envanter Numaralı Perge Tykhe Heykeli benzerdir. Dolayısıyla *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* heykelinin tarihi Perge Tykhe Heykeli ile yakın olmalıdır. Nitekim Roma Dönemi içerisinde işçilik ve teknik açısından benzer Tykhe heykelleri de bulunmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki MS II. yüzyıl tarihli Tykhe ve Çocuk Tanrı Pluto Heykeli daha yoğun matkap kullanılsa da buna örnek gösterilebilir. Bkz. Smith - Ertuğ 2001, 195, Res. 81; Okan 2016, 10, Res. 5. Roma Dönemi'ne ait bir başka örnek için bkz. Fullerton 1990, 88-89, 92, 97, Fig. 32; Yine Antalya Müzesi teşhirindeki 2014/197 Envanter Numaralı Roma Dönemi'ne ait Tykhe Heykeli örnek gösterilebilir.

¹⁰ Bieber 1967, 15; sanatkâr, MÖ 390 civarında Atina'da doğmuştur ve 330/325 civarında öldüğü düşünülmektedir Bkz. Uğurlu 2002, 377.

¹¹ Yaşlı Kephisodotos, Praxiteles'in babası iken genç Kephisodotos Praxiteles'in oğludur. Bkz. Pollitt 1990, 83, dn. 1; Praxiteles'in heykeltıraş aile bireyleri için detaylıca bkz. Waldstein 1885, 376; Richter 1970, 197, 206-207; Ajootian 1996, 94.

¹² Bieber 1967, 15; Praxiteles için Plinius'un 104. Olympiad'ı belirtmesiyle sanatkârın MÖ 364 yılında eser verdiği anlaşılır. Bkz. Boysal 1967, 75; yine heykeltıraş, MÖ 351 yılında Halikarnassos Mauselleumu'nda çalışmıştır. Richter 1970, 197; Strabon'un bildirdiğine göre Efes Artemis Tapınağı MÖ 356 yılında büyük

bir yangın geçirmiştir, yangın sonrası büyük bir altar yapılmış ve ayrıca columnae caelaterlerinde Praxiteles çalışmıştır. Bkz. Uğurlu 2002, 378; bu yeni altar Praxiteles tarafından mükemmel bir şekilde dekore edilmiştir. Bkz. İmmendorf 2017, 136. Heykeltıraşın bu altarda çalıştığını gösteren belgelere ulaşılmadığı da ifade edilmiştir. Bkz. Boysal 1967, 75.

¹³ Praxiteles'e ününü yapmış olduğu tanrı ya da mitolojik heykeller getirirse de Praxiteles aynı zamanda onurlandırma heykelleri de çalışmış ve örneğin Tyrasmachos yazıtı, Aixone'den Archippe yazıtı, Atina'dan Spoudias ve Kleokrateia yazıtı ve Kephisia'dan Rahibe Chairippe yazıtlarından, sanatçının MÖ 370-320 arasında eserler vermiş olabileceği de değerlendirilmektedir. Bkz. Ajootian 2007, 13 vd.

¹⁴ Praxiteles'e atfedilen önemli eserler arasında Aphrodite Arles, Hermes, Apollo Sauroktonos, Dinlenen Satyros ve Gabii Artemisi sayılabilir. Bkz. Boysal 1967, 75-78; ayrıca Thespiiai Erosu, Parion Erosu, Antikyra Artemisi, Leto ve Chloris, Mantinea Kaidesi, Aphrodite Pseliumene ve Artemis Brauronia önemlidir. Bkz. Richter 1970, 202-204; Praxiteles, Aphrodite, Apollon, Artemis, Dionysos, Eros, Hera, Hermes, Leto, Pan, Poseidon, Triptolemos, Zeus ve ismi zikredilenlerin dışındaki on iki Tanrı gibi tanrı/tanrısal görünümlere odaklanmıştır. O ayrıca, Agathodaimon, Methe, Peitho ve Tyche ile Satyrler, Menadlar, Nymphalar ve olasılıkla Niobidler gibi mitolojik karakterlerin kişisel imajlarının oluşturulmasının müsebbibidir, yine birkaç atlet heykeli çalışmıştır. Heykeltıraşın eserlerinin bulunduğu yerler arasında Atina, Delphi, Elis, Lebadeia, Mantinea, Megara, Messene, Olympia, Plataia, Thespiiai, Antikythera, Paros, Kos, Karia Alexandriasi, Halikarnassos ve

sanatındaki yumuşaklık, tanrıları genç göstermesi ve eserlerindeki genel durgunluk hali kabul görmüş ve böylece Erken Hellenistik Dönem heykel sanatına en büyük etkiyi yapan sanatkar olmuştur¹⁵. Bununla beraber sanatkarın en önemli veya meşhur eseri Knidos Aphroditesi'dir¹⁶ (Res. 13).

Praxiteles biri elbiseli diğeri çıplak iki Aphrodite heykeli yapmış, giyimli olanı Kos Adası sakinleri tercih etmişken çıplak Aphrodite'yi ise Knidoslular satın almıştır. Eser, Knidos'ta her yönden görülebilecek bir yere konumlandırılmış¹⁷ ve kısa zamanda meşhur olmuştur. Öyle ki dünyanın en güzel eserini görmek için teknelerin yelkenlerini Knidos'a doğru açtuklarından söz edilmekte, dolayısıyla döneminde bile eserin ne denli bir ün ve kıymete sahip olduğu anlaşılabilir¹⁸.

Knidos Aphroditesi'nin orijinal heykeli elde bulunmamakla beraber eser, takipçisi mermer Roma Dönemi kopya heykeller ve Knidos'un Roma Dönemi sikkeleri ile tanınmaktadır¹⁹. Bununla birlikte en iyi bilinen kopyası Vatikan'daki Knidos Aphrodite heykelidir²⁰ ve burada tanrıçanın güzel bir yüze sahip olduğu görülür. Antik kaynaklara göre ekonomik ve politik açıdan güçlü olan Phryne adındaki bir kadın, Praxiteles'in heykel yaşamında

etkileyici bir varlıktır, ilham perisidir ve Knidos Aphroditesi için modeldir²¹.

Knidos Aphroditesi, çıplak kült heykeli olarak ilk anıtsal Aphrodite heykelidir. Hellenistik Dönem kadını yaratmada etkili olmuştur. Güzelliği ve zarafeti meşhurdur, cinsel çekiciliği kuvvetlidir. Aphrodite oval yüze sahiptir ve tam ortadan ayrılmış saçlarla alında bir üçgen meydana getirilmektedir. Heykelin çıplaklığında yıkanma öncesi veya sonrası giysilerin çıkartılması/giyilmesi ima edilmiş ve hafifçe öne eğilen tanrıçanın bitişik bacaklarında bir baldır önde tutularak utanma hareketi sergilenmiştir. Ancak bu hareket aslında fiziksel cinselliği ifade etmenin yanında erotik bir his uyandırmak için kullanılmıştır²².

Benzer/Yakın Çıplak Heykeller

Perge Titus Flavius Clemens Pelopidianus Aphrodite heykelinin köken ve gelişiminin anlaşılması bağlamında tamamen çıplak veya yarı çıplak/giyinik olmalarıyla benzer bazı heykelleri incelemek faydalı olacaktır.

Knidos Aphroditesi'nin ününe bağlı olarak Hellenistik Dönem'de kopya ya da ona öykünen heykeller yapılmıştır, ancak

Knidos sayılabilir. Bkz. Ajootian 1996, 92; Praxiteles ve eserlerine ilişkin ayrıca bkz. Stewart 1990, 277-281, Res. 492-510.

¹⁵ Bieber 1967, 16.

¹⁶ Bieber 1967, 15; Havelock 1995, 39; Knidos Aphroditesi için çok detaylıca bilgi için bkz. Kraus 1957, 3 vd; Ridgway 1997, 263-264.

¹⁷ Boysal 1967, 76; Knidoslular Aphrodite Euploia (Knidos Aphroditesi) Heykeli için Tholos biçiminde bir tapınak inşa etmişlerdir ve bu tapınağın *kosmos*'u sembolize etmiş olabileceği önerilmiştir. Bkz. Uğurlu 2002, 380-381; ancak Knidos'taki bu yuvarlak tapınağın "Aphrodite Tapınağı" olup olmadığının tartışılmalı bir konu olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Eroses

(Amores)'te Lucian, Aphrodite Tapınağı'nın bulunduğu alanı, bol ağaçlı münbit bir yer olarak tarif eder. Bkz. Lucian, böl. 12; Aphrodite Tapınağı konusuna ilişkin ayrıca bkz. Montel 2010, 261-268; Büyüközer 2012, 38; Özgan 1991, 57-59; Özgan 1992, 172-173; Bažant 2017, 80 vd.

¹⁸ Boysal 1967, 76.

¹⁹ Smith 2002, 81-82; sikke örnekleri için bkz. Corso 2007, 173-174, Fig. 106; Buell 2016, 12, Fig. 10

²⁰ Bieber 1967, 19; Knidos Aphroditesi'ne ilişkin ayrıca bkz. Havelock 1995, 1 vd.; Montel 2010, 251 vd.

²¹ Ajootian 2007, 14-15; Corso 2007, 11-20; Bažant 2017, 90-91.

²² Smith 2002, 81-82.

bu heykellerin ne zaman ve nerede yapıldıkları tartışmalıdır²³.

Knidos Aphrodites'i'ne çıplak vücut yapısı ve sola dönük bakışıyla benzeyen ya da onu andıran yarı giyinik/çıplak Aphrodite Arles²⁴ ve Aphrodite Capua²⁵ gibi iki heykel bulunmaktadır²⁶. Ayrıca benzer giyim yapısına sahip bir başka eser Melos Aphrodites'i'nin MÖ II. yüzyıla ait orijinal

bir eser olduğu, fakat Aphrodite Capua'nın bir devamcısı olduğu yönünde öneri de bulunur²⁷.

Çıplak Aphrodite heykelleri arasında Çömelen Aphroditeler bir başka grubu oluşturur. Çömelen Aphrodite Heykeli'nin orijinali Bithinyalı Heykeltıraş *Doidalses* tarafından MÖ III. yüzyıl ortaları veya sonlarında yapılmıştır²⁸. Knidos Aphrodites'i'nde tanrıçanın yıkanma öncesi

²³ Smith 2002, 82; yarı çıplak ve/veya çıplak Aphrodite tipolojisine ilişkin detaylıca bkz. Reinach 1897, 318-349.

²⁴ Smith 2002, 97, Res. 104; Aphrodite Arles, bazı bilimciler tarafından Praxiteles'in eseri kabul edilir. Eğer Praxiteles'e ait ise sanatkarın en eski yapıtlarından biri olmalıdır. Nitekim Kephisodotos'un ünlü heykeli Eirene'nin kuvvetli etkisi altındadır ve duruş, başın sağa dönüşü ve kolların aldığı şekil bağlamında iki eser arasında yakın benzerlik bulunmaktadır. Bkz. Boysal 1967, 75; Aphrodite Arles için ayrıca bkz. Ridgway 1976, 147 vd.; Ridgway 1990, 90; Ridgway 2002, 197-198, 211-212.

²⁵ Kousser 2005, 238, Res. 14; Aphrodite Capua, MÖ 4. yüzyıla ait Skopas'la bağlantılı görülen orijinal eserin yakın bir kopyası olduğu yönünde tartışmalara konu olmuştur. Bkz. Kousser 2008, 12.

²⁶ Bu heykellerden birinin veya her ikisinin de Knidos Aphrodites'i'nin çıplaklığına gidişte bir aşama olduğu ve dolayısıyla Knidos Aphrodites'i'nden daha erken olduğu ve bu nedenle kopyası olamayacağı bazı bilimciler tarafından önerilmiştir. Bunun dışında güçlü bir başka olasılık ise Knidos Aphrodites'i'nin yeniden ele alınarak bu iki heykelin "edep" anlayışının birer örneği oldukları ve yeterince bırakılan çıplaklık ile tanrıçanın cinselliğinin vurgulandığı, ancak kapalı bırakılan kısımlarla da çıplaklığın yaratacağı sosyal problemlerin önüne geçildiği yönündedir ve bu nedenle Aphrodite Arles ve Aphrodite Capua MÖ IV. yüzyıl sonu veya III. yüzyıla ait bir orijinalin kopyası olarak değerlendirilmişlerdir. Bkz. Smith 2002, 83, Res. 104-105.

²⁷ Smith 2002, 83, Res. 305; bununla beraber Melos Aphrodites'i veya Milo Venüsü MÖ 150-50 arasına tarihlenmektedir. Melos Aphrodites'i Hellenistik ve Roma Dönemi içerisinde 300'den fazla kopyası/versiyonu olan Aphrodite Capua'nın takipçisidir. Bkz. Kousser 2005, 227, 239-240; Melos Aphrodites'i, Aphrodite Capua'dan türemiştir. Bkz. Arvello 2005, 89, dipnot 29; ayrıca 1820 yılında Melos Adası'nda gymnasiumda bir niş yakınında keşfedilen Milo Ve-

nüsü'nün kaidesinde Antiochialı Alexandros'un imzasının bulunduğu ve dolayısıyla büyük heykeltıraş Praxiteles'e atıfta bulunduğu ancak bu kaide-nin/alığın birden ortadan kaybolduğu da ifade edilmektedir. Heykel, Praxiteles tarzında bir baş, kıvrılma hareketi ile Hellenistik zengin zigzag pozu ve üç boyutlu dökümlü elbise kıvrımlarından oluşan bir kombinasyona sahiptir ve Hellenistik kökenli erotik görünümü yansıtır. Bkz. Stewart 2014, 15; Melos Aphrodites'i Heykeli için ayrıca bkz. Stansbury- O'Donnell 2015, 362-363; bunun yanı sıra yarı çıplak başkaca Aphrodite heykel örnekleri için detaylıca bkz. Koçak 2013, 116-118, Res. 15-34.

²⁸ Smith 2002, 96, Res.102; Aphrodite Doidalses Heykeli'nin orijinali bronz olup kayıptır. Bkz. Etienne, 1968, 80; eserin heykeltıraşı Bithynia Krallığı'ndan Doidalsas veya Deadalsas olarak da isimlendirilmektedir. Bkz. Reinach 1924, 127; The J. Paul Getty 1956, 11; ayrıca, Deadalsas ismi Daedalus veya Daidalos şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Kunze 2002, 257; buna ek olarak Doidalsos biçiminde de belirtilmiştir bkz. Spivey 2013, 210; heykeltıraş Diodalses'in Bithynia için Zeus Stratios isimli heykeli de yapmış olabileceği önerilmektedir. Ayrıca Nikomedia kenti I. Nikomedes tarafından MÖ 264 yılında kurulduğundan Aphrodite Doidalses Heykeli'nin bu tarihten daha önce olamayacağı düşünmek gerekir. Bkz. Özgan 2016, 126; heykelin pyramidal oluşu, burkulma hareketi ve çok yönlülüğü MÖ Geç III. yüzyıl modasıyla uyumludur ve dolayısıyla kronolojisi güvenlidir. Bkz. Francis 2002, 211; vücudun cinsel istek uyandıran bir hali vardır. Başı dinamik biçimde döndürülmüş ve güçlü bir ifade kazandırılmıştır. Eserde, Knidos Aphrodites'i'nin banyo teması tekrar kullanılmıştır, ancak kült heykeli olmaktan öte bir adak heykeli olabilir. Bkz. Smith 2002, 83; Bithynia Kralı I. Nikomedes Knidos Aphrodites'i Heykeli'ne sahip olmak istemiş ve karşılığında Knidoslular'ın bütün borçlarını üstlenmeyi teklif etmiş, ancak Knidoslular bunu reddedince I. Nikomedes Knidos Aphrodites'i Heykeli'ne benzer fakat değişik bir pozisyonda Aphrodite Doidalses Heykeli'ni yaptırmış olmalıdır. Bkz. Özgan 2016, 125;

veya sonrası durumu gösterilmişken Aphrodite Diodalses'in çömelmiş haliyle yıkanma eyleminin ortasında olduğu söylenebilir.

Hellenistik Dönem çıplak Aphrodite'ler içerisinde Sandaletini Bağlayan Aphrodite heykelleri de bulunur²⁹. Ayrıca, benzer kompozisyondaki bazı çıplak Aphrodite Heykelleri Sandaletini Çözen Aphrodite başlığı altında değerlendirilmiştir³⁰.

Aphrodite Anadyomene Heykeli yine çıplak Aphroditeler arasında önemlidir ve

Aphrodite'nin denizden doğumu mitolojisinin simgesel anı betimlenmektedir³¹.

Capitolini Aphroditesi (Capitoline Venüsü) Praxiteles'in Knidos Aphroditesi ile bağlantılıdır (Res. 14). Ancak burada tanrıça sonsuzluğu izler gibi değildir, banyoya giriyor ve aniden izlendiğinden haberdar olup buna göre daha utangaç bir tavır sergiliyor. Eserin özellikle yüzünde ve saçlarında idealizmden çok Alexandria sanatının realizminin hâkim olduğu da önerilmiştir³². Knidos Aphroditesi'nden yine

Aphrodite Doidalses'in Hellenistik, Roma Dönemi ve sonrasında da kopyaları yapılmıştır. Bkz. Michaelis 1882, 537, 5. no: 516; Brinkerhoff 1978-1979, 83 vd.; Krug 1982, 145 vd.; Rönesans Dönemi kopyaları için bkz. Holo 1978-1979, 23 vd.; ayrıca Çömelen Aphrodite'nin önemli bir varyasyonu Rodos'ta bulunmaktadır, son derece sanatsal eserde farklı olarak tanrıça iki eliyle uzun dalgalı saçlarını tutmaktadır. Bkz. Reinach 1924, XXVII, Res. XII; Stothart 1965, 11; Rodos kopyasının orijinali MÖ 2. yüzyıl tarihlidir ve Paros mermerindedir. Bkz. Etienne, 1968, 80; Rodos kopyası Geç Hellenistik Dönem'e de verilmektedir. Bkz. Lullies – Hirmer 1960, 48, Res. 273; Rodos Çömelmiş/Yıkanan/Doidalses Aphrodite Heykeli'nin Rodoslu ünlü heykeltıraş Philiskos'un oğlu Polycharmos tarafından Geç Hellenistik Devir'de yapıldığı kabul görmektedir. Bkz. Özgan 2016, 125; bazı kopyalarında tanrıçayla birlikte kuğu ya da Eros bulunabilir bkz. The J. Paul Getty 1956, 11; Aphrodite ve Eros'un kökeni ve birlikte kullanımına ilişkin detaylı bilgi için ayrıca bkz. Breitenberger 2007, 2 vd.; bazen tanrıçayla beraber yunus da bulunabilmektedir. Hatay Müzesi'ndeki örnek için bkz. Meischner 2003, 358, taf. 18, nr. 1-4, 359, taf. 19, nr. 1.

²⁹ Kennedy 2004, 105, Res. 4; genelde küçük figürler halinde çok sayıda kopyası bulunan bu eserde tutarlı bir duruş ve oran görülür. Bkz. Smith 2002, 83; örnek için bkz. Kennedy 2004, 15-17, 81-83, 104-105, Fig. 3-4; Aybek ve diğ. 2009, 32; Angiolillo 2010, 4, Res. 1-4.

³⁰ Bieber 1967, 99, Res. 394-395; Künzl 1970, 62 vd.; Havelock 1995, 137; Çekilmez 2017, 36; Sandaletini Çözen Aphrodite tiplemesinin orijinalinin MÖ III. yüzyıl sonu veya II. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkmış olabileceği belirtilmekle beraber kökeni olarak ise Batı Anadolu önerilmektedir. Bu heykellerin ortak özelliği dış dünya ile herhangi bir iletişime geçilmeksizin soyunduktan sonra üzerindeki son parçayı da çıkaran bir kadının rahatlığını yansıttığı olmalarıdır ve

Knidos Aphroditesi gibi izleyiciyi kendine çeken bir eser olmaktan öte bunlar doğal haliyle daha fazla insani kimlik kazanmış heykellerdir. Bkz. Işın 2007, 35-36.

³¹ Visconti 1885, 76-77, XXVII, Res.107; Arndt 1893, 41-42, 1144; LIMC II-2, 1984, 76, no. 667; LIMC VIII-2, 1997, 206-207, no. 133-146; Romano 2006, 44-47; mitolojide Aphrodite bir anlatıma göre Zeus ile Dione'nin kızı olarak görülürken diğer anlatımda Uranos'un kızıdır ve Kronos kesince, Uranos'un cinsel organları denize düşmüş ve Aphrodite böylece denizden doğmuştur. Bkz. Grimal 1997, 76; Tanrıça'nın doğum mitolojisine ilişkin ayrıca bkz. Rozenzweig 2004, 7; Seifert 2009, 14-15; Cyrino 2010, 11-18; Newberry 2011, 7-8; Goth 2015, 17; bu heykel Kıbrıs'ta deniz dalgalarından çıktıktan/doğduktan sonra tanrıçanın saçlarındaki köpükleri elleriyle sıkmasını anlatan bir temaya sahiptir ve "Anadyomene" "su yüzüne çıkan, dalgalardan doğan" anlamına gelir bkz. Çekilmez 2017, 38-39; ayrıca örnek için bkz. Kennedy 2004, 14-15, 26-27, 102, Fig. 1, 107, Fig. 9; Aphrodite ile deniz arasında güçlü bir ilişki vardır ve tanrıçanın *Euploia*, *Pontia*, *Limenia* ve *Epilimonia* gibi lakapları (epithetleri) deniz üzerinde gücünü göstermeye yeterlidir, bu nedenle tanrıça Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e ve hatta sonrasında da tapınım görmüştür. Aphrodite donanmaların, deniz görevlilerinin/tayfaların, gemi sahiplerinin, deniz ticareti yapanların ve kısaca denizcilikle uğraşanların koruyucusudur. Bkz. Demetriou 2010, 85-86; eserin ortaya çıkış tarihi olarak MÖ III. yüzyıl başları veya ortaları ya da MÖ 100 civarı önerilmektedir. Bunun yanında eserin Geç Hellenistik Dönem'de ortaya çıkmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Işın 2007, 38; Aphrodite Anadyomene konusuna ilişkin daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Vassilika 1998, 74; Wardle 2010, 4 vd.; Pasinli-Karagöz 1993, 152-153, B 52-55.

³² Dickins 1920, 25-26; Alexandria realizmine ilişkin ayrıca bkz. Pollitt 1990, 252.

farklı olarak saç daha karmaşıktır ve başın üzerinde belirgin bir düğüm (bow-knot) ile bağlanmıştır. Ağırlığın bindiği ayak değişmiştir. Heykelde edepli tavır vurgulanmak istenmiş fakat çıplaklık eskisine nazaran daha fazla ön plana çıkmış ve cinsel çekiçliği kuvvetlenmiştir. Capitoline Aphroditesinin MÖ III-II. yüzyıla ait bir orijinal eserin kopyası olduğu değerlendirilmektedir³³.

Medici Aphroditesinde de cinsel bölgenin el ile kapatılması Knidos Aphroditesine ile bağlantıyı açık bir biçimde göstermektedir, ancak Knidos Aphroditesinde sağ el genital bölgeye doğru indirilmişken Medici Aphroditesinde sol elle genital bölge kapatılmıştır. Ayrıca Knidos Aphroditesinin sol kolu daha serbest bırakılmışken Medici Aphroditesinin sağ eli, sol göğsünün üzerine yönelmiştir. Bunun yanı sıra Knidos Aphroditesinde sağ ayak taşıyıcı iken Medici Aphroditesinde sol ayak taşıyıcıdır, bu bağlamda iki eser arasında bazı farklar bulunur³⁴ (Res. 15). Ayrıca,

Medici Aphroditesine, başı farklı olmakla beraber vücut açısından Capitoline Aphroditesine ile oldukça benzerdir, bu nedenle Medici Aphroditesine, Capitoline Aphroditesinin bir çeşitlemesi ya da başka bir eserin kopyası da olabilir³⁵. Buna karşın Medici Aphroditesine Erken Hellenistik Dönem'e tarihlendirilerek bu kez aslında Capitoline Aphroditesine, Medici Aphroditesinin Geç Hellenistik Dönem bir adaptasyonu olarak önerilmiştir³⁶. Bunun yanında Medici Aphroditesinin, Capitoline Aphroditesine ile temelde aynı olduğu da kabul edilmektedir³⁷. Medici Aphroditesine Heykeli'nde Eros ve yunus bulunmaktadır³⁸, Eros ve/veya yunus, tanrıçanın denizden doğuşunu simgeliyor olmalıdır³⁹. Bununla beraber Hellenistik veya Roma Dönemi içerisinde aynı tipte yanında Eros ve/veya yunus bulunan başkaca heykeller de bulunmaktadır⁴⁰. Bu heykellerde Eros, yunusun başının üzerinde, kuyruğunda, sırtında olabildiği gibi tamamen yunusun üzerine uzanmış biçimde de gösterilmektedir⁴¹. Medici Aphroditesine Heykeli MÖ

³³ Smith 2002, 82, Res. 99; bununla beraber eser bütünüyle Hellenistik Dönem'e de önerilmiştir. Bkz. Waldstein 1889, 107, nr. 562; Capitoline Aphroditesinin ortaya çıkış tarihi olarak MÖ IV. yüzyıl sonu önerilmektedir. Bkz. Lippold 1950, 291; bununla beraber Aphrodite Pudica isimli heykel Capitoline Venüsünün bir versiyonu olarak değerlendirilmekte ve MÖ I. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bkz. Vermeule 1981, 172-173, Res. 139-140.

³⁴ Pickup 2015, 139; Medici Aphroditesinin kopya örnekleri için bkz. Alexander 1953, 241-251; Vermeule 1981, 174, Res. 141.

³⁵ Smith 2002, 82.

³⁶ Bieber 1969, 2.

³⁷ Medici Venüsü aynı zamanda Kapitol veya Vatikan Venüsü ismiyle de bilinmektedir. Bkz. Çekilmez 2017, 41; iki heykel arasındaki benzerlik için ayrıca bkz. Ridgway 1990, 355; Davies 2018, 110.

³⁸ Pickup 2015, 139; Medici Aphroditesinin kopya örnekleri için bkz. Alexander 1953, 241-251; Vermeule 1981, 174, Res. 141; Stewart 2010, 16.

³⁹ Medici Aphroditesine ile Knidos Aphroditesinin varyasyonu bazı heykellerin yanında yunus bulunmaktadır ve bu kompozisyon MÖ IV. yüzyıl tarihli Apelles resmine dayanmaktadır. Bu resimde Anadyomene tipindeki Aphrodite'nin çevresini sarmış yunuslar görülmektedir. Bkz. Çekilmez 2017, 40, dn. 255; ayrıca bkz. Wardle 2010, 16; yunus gibi Eros da Aphrodite'nin doğuşunu simgelemektedir. Bkz. Evans 1969, 10; Aphrodite Eros gösterimi için bkz. LIMC VIII-2, 1997, nr. 354.

⁴⁰ Örnek olarak Metropolitan Müzesi'ndeki Aphrodite, Louvre Müzesi'ndeki Aphrodite-Eros-Yunus, Dayton Aphroditesine ile Cyrene Aphrodite heykelleri gösterilebilir. Bkz. Evans 1969, 10-17; Aphrodite ve yanında Eros bulunan örnekler için bkz. Schoch 2009, 56-58, Res. 93-95; bunun yanı sıra sikkeler üzerinde de Aphrodite ile birlikte Eros-Yunus görülebilmektedir. Bkz. LIMC II-2, 1984, 53, 55, no. 421, 438.

⁴¹ Bieber 1969, 2.

III-II. yüzyıla ait bir orijinal eserin Roma Dönemi kopyası olabilir⁴².

Titus Flavius Clemens Pelopidianus Aphroditesi'nin Tipolojisi ve Tarihlenmesi

Pelopidianus Aphroditesi çıplak vücut yapısıyla Knidos Aphroditesi'nin varyasyonu niteliğindedir. Fakat duruşu, vücut yapısı, kollar ve ayaklarının durumu ile oval yüzü, başı ve saçlarının yapısıyla en fazla Capitoline Aphroditesi'ne benzemektedir. Ancak tanrıçanın sol bacağına yanındaki yunus ve üzerindeki Eros, bu kez Medici Aphroditesi ile benzerlik oluşturur (Res. 5, 14-18).

Hellenistik Dönem siyasi açıdan oldukça hararetli ve hareketli bir zaman olup heykel sanatı da son derece çeşitli ve renklidir, bunun sonucunda özellikle eserlerin tarihlenmesi hususunda tartışmalar bulunmaktadır. Geç Klasik-Erken Hellenistik Dönem'de Praxiteles ve Skopas gibi büyük sanatçıların yanında Erken Hellenistik Dönem'de Lysippos'un etkinliği görülür. Bununla birlikte Hellenistik dünyada MÖ Geç IV.-Erken III. yüzyılda Attika sanatının etkisi hissedilirken MÖ III. yüzyılda Küçük Asya/Batı Anadolu sanatı başat ve etkindir. Ayrıca, Hellenistik Dönem'de Alexandria, Priene, Pergamon, Güneybatı Anadolu ve Rodos sanat merkezleri olarak ön plana çıkar. Hellenistik Heykel sanatında Erken III. yüzyıldan itibaren hareketli, bakışsımlı ve gösterişli heykel trendi görülürken MÖ II-I. yüzyılda

Klasisizm akımı etkindir ve Hellenistik sanat örnekleri daha sonra kopyalar halinde Roma heykeltıraşlığına aktarılmıştır⁴³. Bununla beraber sanatındaki yumuşaklık ve diğer üstün vasıfları ile Erken Hellenistik Dönem heykel sanatına en büyük etkiyi yapan sanatkar, Praxiteles olmuştur⁴⁴.

Aphrodite heykellerinde çıplaklığın artmasına bağlı olarak önerilecek bir kronolojinin doğru olup olmadığı tartışmalıdır. Bazı Aphrodite heykellerinin, Hellenistik Dönem içerisinde MÖ III. yüzyıla tarihlenebilmeleri için bu eserlerin iki biçimde yaygın olması gerektiği savunulabilir. İlk olarak bunların büyük/küçük boyutlarda taş, metal ve terracotta gibi örneklerinin bulunması gerektiği, ikinci olarak ise bu tip çıplak figürlerin dönem edebiyatı içerisinde bir yansımalarının olması gerektiğidir. MÖ II. yüzyıl ortalarından itibaren Roma İmparatorluğu'nun giderek artan hâkimiyeti sonucunda ortaya çıkan yeni güç sahipleri, eskinin büyük heykeltıraşlık eserlerinin kopyalarını villalarının ya da diğer yapılarının bahçelerinde sergilemek istemişlerdir. Bu talebi karşılamak için özellikle Praxiteles'in eserlerinin de kopyaları yapılmıştır. MÖ II. yüzyıl ortalarından itibaren pek çok Aphrodite ve diğer bakışsımlı, hareketli stilde üretilmiş heykellerin Pompei'de örnekleri görülür ve bağlantılı olarak Pompei resimlerinde de karşılaşırlar. Bunun dışında başkaca çıplak Aphrodite figürlerine de rastlanılmaktadır⁴⁵. Ayrıca çıplaklık o dönemde Akdeniz

⁴² Smith 2002, 82, Res. 99; Capitoline Aphroditesi'nin Geç Hellenistik Dönem kopyası için bkz. Vermeule 1981, 173, Res. 140.

⁴³ Bieber 1967, 3 vd.

⁴⁴ age, 16.

⁴⁵ Havelock 1995, 2 vd.; örnekler için bkz. Işın 2007, 35-43; Wardle 2010, 5-16, Res. 8-22; Vangeli 2018, 15, Fig. 3-7.

havzasında etkin olan Latin-Grek şiiirinde de görülür⁴⁶.

Pelopidianus Aphroditesi'nde başın hafif öne eğik ve sola dönük yapısı, öne doğru düşük omuzlar, hafif öne eğik duruş, sağ kolun dirsekten kırıldıktan sonra izlerden anlaşıldığına göre sağ başparmağın sol göğüsün uç noktasına yakın dokunarak tutulması ve sağ elin kalan parmaklarının göğüs üzerinde boşlukta asılı tutulması, sol kolun aşağı uzanıp genital bölgeyi kapatıp sağ bacağı üzerinde sol elin beş parmağının da sağ bacağı dokunarak tutulması, sol bacağın taşıyıcı olup gergin bir şekilde tutulması ile sağ bacağın dizden hafif kırılarak sağ ayağın hafif geriye çekilmesi Capitolini Aphroditesi ile nerdeyse aynıdır (Res. 5, 14). Bunun yanı sıra arkadan başın öne eğik ve hafif sola yönelik oluşu, omuzların düşüklüğü ve vücudun hafif öne eğilmiş olması, omurga çizgisinin belirginliği, bel gamzeleri, kalçanın iki katlı bir görünüm sergilemesi, taşıyıcı sol bacağın gergin tutulmuşken dengeleyici sağ bacağın dizden hafif kırılıp sağ ayağın biraz geri çekilerek tutulması yine aynıdır (Res. 5, 16-17). Yalnızca Pelopidianus Aphroditesi, sol bacağı ile üzerinde Eros taşıyan yunusa dayanırken Capitolini Aphroditesi'nin üzerinde kumaş/havlu bulunan kaba dayalı oluşunun en bariz farkı oluştuğu söylenebilir.

Pelopidianus Aphroditesi'ne göre Medici Aphroditesi'nin başının daha dik tutulduğu, başın sola doğru daha fazla dönük olduğu, omuzların ve vücudun daha dik görünüm sergilediği, sağ kolun dirsekten kırıldıktan sonra sağ el başparmağın iki

göğüs arasında konumlandırıldığı ve diğer parmakların ise sol göğüsü kapatır biçimde tutulduğu, sol kolun aşağıya iletildikten sonra sol elin genital bölgenin tam üzerinde ve havada asılı tutulduğu ve hafifçe daha basenli olduğu gözlemlenmektedir. Ancak bacakların duruşu itibarıyla her iki heykel benzerdir (Res. 5, 15). Arkadan bakıldığında, Medici Aphroditesi'nin başının daha sola dönük olduğu, vücudun daha dik tutulduğu, bel gamzeleri daha az belirgin kalçalarının daha dolgun ve bütüncül olduğu görülmektedir (Res. 6, 16, 18). Bununla birlikte Pelopidianus ve Medici Aphrodite heykelleri sol bacakları ile üzerinde Eros taşıyan yunusa dayanıyor olmaları bağlamında benzerdirler.

Pelopidianus Aphroditesi başın işlenişi bağlamında bu iki heykel ile karşılaştırıldığında Capitolini Aphroditesi'nin saçlarının ortadan ayrıldıktan sonra dalgalı bir şekilde iki yana ayrılarak başın arkasına iletmiş olduğu görülür. Alnın merkezinin üstündeki kısmın iki yanından başın merkezindeki saç fiyongu (bow-knot) ile birleşen iki saç tutamı görülür. Ayrıca ensenin sağ ve solundan her iki omuzuna doğru birer saç tutamı inmektedir, saçlarında derin matkap kullanılmıştır ve Capitolini Aphroditesi ile Pelopedianus Aphroditesi'nin saçları birbirine son derece benzemektedir. Ancak Capitolini Aphroditesi'nin iki yana ayrılan saçlarıyla daha dar bir üçgen alını bulunurken Pelopedianus Aphroditesi'nin daha geniş bir alını bulunmaktadır. Her ne kadar Perge eserinde burun, ağız ve çenede kırıklar olsa da özellikle kaş, göz, dudak, çene ve oval yüz yapısı ben-

⁴⁶ Bu dönemin Erotik Edebiyatı konusuna ilişkin bkz. Skinner 2003, 132-175; Fantuzzi – Hunter 2004, 181-

183; Wray 2004, 97 vd.; Gutzwiller 2007, 116-117; Gutzwiller 2012, 79 vd.

zerdir, ancak Pelopedianus Aphroditesi'nin yüzü biraz daha dar/ince bir yapıdadır. Buna ek olarak her iki eserin de başı hafif eğik olarak sola bakmaktadır, durgun ifade ve genel kompozisyon açısından son derece benzerdirler (Res. 19-20).

Medici Aphroditesi'nin saçlarında ise Pelopedianus Aphroditesi'nin saçlarına göre daha az derin matkap kullanılmıştır ve saçlar daha dalgalıdır, ayrıca saçın merkezinde bir saç fiyongu olup olmadığı neredeyse belirsizdir ve omuzlara inen saç tutamları bulunmamaktadır. Yine farklı olarak Medici Aphroditesi'nin başı daha enli bir yüze sahiptir ve daha çok sola dönmüktür. İki eserin durgun ifadeleri ise benzerdir (Res. 21-22).

Eserlerin karşılaştırılmasına bağlı olarak Pelopidianus Aphroditesi, Capitolini Aphroditesi tipindedir. Medici Aphroditesi ile yanında Eros-Yunus bulunmasıyla da yakın benzerlik taşır. Ayrıca Knidos Aphroditesi gibi döneminde bile oldukça büyük bir üne sahip heykelin durumuna ek olarak Erken Hellenistik Dönem içerisinde Praxiteles'in yumuşak stilinin sanatçılar üzerinde büyük etkisi düşünüldüğünde bu tip kopyaların MÖ III. yüzyıla önerilmesi mümkündür. Yine Romalı güç sahiplerinin talepleri, dönem edebiyatındaki çıplaklığın ön planda oluşu ve eserlerin büyük/küçük boyutlu terracotta,

bronz ve cam kopyaları göz önüne alınırsa bu tip eserlere MÖ II. yüzyıl tarihi de önerilebilir. Zaten tipolojik açıdan en yakın olduğu Capitolini Aphroditesi ve Medici Aphroditesi MÖ III-II. yüzyıl orijinalinin kopyası olarak da değerlendirildiğinden doğal biçimde Perge *Titus Flavius Clemens Pelopedianus* Aphroditesi de orijinali MÖ III-II. yüzyıla tarihlenen bir heykelin Roma Dönemi kopyasıdır⁴⁷.

Perge *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphroditesi'nde yüzün parlaklığı ve pürüzsüzlüğü ile özellikle başının merkezindeki fiyonk biçimindeki saç öbeğinde matkap kullanımı Antoninler Dönemi kadın portreleri ile de birliktelik oluşturmaktadır⁴⁸. Son derece yüksek sanat sergilenen Antoninler Dönemi portreleri oldukça perdahlıdır ve yüzlerde genel bir parlaklık hali bulunur. Saç havalı olup perçem ve/veya bukleleri derin matkap izleri ile belirgindir. Gözler büyüktür, göz kapakları geniş tutulmuştur ve ağırdır, ayrıca göz üzerine hafif sarkık bırakılmıştır. Göz bebekleri matkabın hafif nokta darbesi ile betimlenmiştir. Portrelerde genel olarak dalgın ifade ile huzurlu bir hava hâkimdir⁴⁹.

Pelopidianus Aphroditesi'nde saçların altında üçgen yapı oluşturmaya, hafif belirgin kavisli kaşlar ile üst dudakları ince alt

⁴⁷ Antalya Müzesi teşhirinde 857 Envanter Numarası ile sergilenen ve mermerle nüfuz etmesine bağlı üzerinde tortu tabakası bulunan bir başka Capitolini Aphroditesi Heykeli, Perge *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphroditesi ile son derece benzer bir görünüme sahiptir.

⁴⁸ Benzer yüz parlaklığı ve matkap kullanılan örnekler için bkz. Poulsen 1974, 100-101, CXLII, cat. 709 a-b; Vermeule 1981, 334, Res. 286; Akçay-Güven 2014, 333-334, Lev. 56, Res. 210-213.

⁴⁹ Antoninler Dönemi portre örnekleri için bkz. Özgan 2013, 117-283; ayrıca bkz. Hekler 1912, 37, 262-270; Harrison 1953, 48-49, pl. 23; Rumpf 1961, 151-152; Greek & Roman Port. 1972, 2-3, nr. 59-63; Poulsen 1974, 113-126; Vermeule 1981, 320-339, Res. 274-291; Frel – Morgan 1987, 74-75, Res. 57; Karamut 1991, 607-610, Res. 1-16; Smith 2008, 16; Delemen 2011, 104-117; Waelkens – Poblome 2012, 116-118; Akçay-Güven 2014, 330-339.

dudağı etli ağız, oval yüz yapısı ve heykeldeki durgun ifade Hellenistik Dönem'e atıfta bulunur⁵⁰. Ayrıca Pelopidianus Aphrodites'i'nin göz kapaklarının daha hafif oluşu ile göz bebeklerinin verilmemesi Antoninler Dönemi'nden farklıdır ve bu yönüyle eserin Hadrian Dönemi'nde yapıldığı düşünülebilir ancak özellikle derin kullanılan matkap ve parlak yüz yapısı Pelopidianus Aphrodites'i'ni Antoninler Dönemi içerisine önermeye imkân tanır.

Perge Pelopidianus Aphrodites'i'nin sol bacağının yanındaki Eros doğal olarak Hellenistik Dönem kökenli olup Roma Dönemi içerisinde de benzer saç ve yüz yapısına sahip örnekler görülmektedir. Örneğin Antalya Müzesi'nde 19.7.81 ve 15.29.81 Envanter Numaralı Eros başlarında saçların bukle ve/veya perçemler halinde olduğu, başın tepe bölümünde iki yana ayrıldığı, dolgun yanaklı oval bir yüz yapısına sahip oldukları, kaşların belirsiz, büyük verilen gözlerde ise üst ve alt göz kapaklarının belirgin olduğu, kısa ve enli bir burun ile küçük ağız yapısı bulunduğu görülmektedir⁵¹. Bu Eros'ta alnın üst bölümündeki saç öbeği içerisinde iki adet matkap deliği saç derinliğini vermekten öte Eros'un başına olasılıkla harici takılan bir süsün tutturulmasına yönelik yuvalar olmalıdır (Res. 23).

Hellenistik ve/veya Roma Dönemi'ne ait çıplak Aphrodite heykellerinin yanında bulunan yunusların gözleri büyük gösterilmektedir. Yunusların ağızları genelde geniş tutulmuştur, ancak bazılarında ağızlar açıktır ve dişler belirsizdir. Bazı örneklerde ise yunusların ağzında bir balık bulunmaktadır⁵². Perge *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphrodites'i yunusunun da gözleri ve ağızı büyük gösterilmiş olup zigzag biçiminde dişleri belirgindir (Res. 24). Perge'den bulunup *Claudius Piso* tarafından adanan bir eserdeki yunusun dişleri de zigzag veya üçgen biçiminde verilmiştir⁵³.

Claudius Piso'nun Perge ile ilişkili olduğu dönem *Antoninus Pius*'un hâkimiyet yılları ile *Marcus Aurelius*'un ilk yılları olabilir. Dolayısıyla Antalya Müzesi'ndeki *Claudius Piso*'nun adadığı Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık eserleri de⁵⁴ MS 138-165 arasına önerilebilir. *Claudius Piso*'nun kızı *Claudia Lorentia* ile Perge Aphrodite Heykeli'ni adayın *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* çağdaş olup yeni neslin temsilcileri olarak ikisinin etkinliğinin *Claudius Piso*'dan 20-30 yıl sonra olması kabul edilebilir bir durumdur. Bu bağlamda hem saçlardaki matkap derinliği ve parlak yüz yapısı gibi özellikleriyle Antoninler Dönemi modasını yansıttığı olması hem de adayın kişinin etkin olduğu dönem göz

⁵⁰ Hellenistik Dönem özellikleri gösteren benzer yüz yapısına sahip örnekler için bkz. Vorster 1998, 19-45.

⁵¹ Akçay 2007, 174-175.

⁵² Evans 1969, 6-17.

⁵³ Akçay 2007, 173, Lev. LVII.

⁵⁴ Antalya Müzesi'nde bulunan ve *Claudius Piso* tarafından adanan heykeller arasında; 20.7.81-21.7.81 Envanter Numaralı Apollon Kitharoidos, 17.7.81 Envanter Numaralı Mousa Heykeli, 5.29.81 Envanter Numaralı Marsyas Heykeli, 6.7.81 Envanter Numaralı Hermes Heykeli, 8.29.81 Envanter Numaralı

Aphrodite Heykeli, 9.29.81 Envanter Numaralı Meleagros Heykeli, 6.29.81 Envanter Numaralı Nemesis Heykeli, 7.29.81 Envanter Numaralı Hygieia Heykeli ve Etüdlük Eros Heykeli parçası ile kaya üzerinde oturan ve 41 parça halinde ele geçmiş bir erkek heykeli sayılabilir. Bkz. Akçay 2007, 40, 153-173; ayrıca yine *Claudius Piso* tarafından adanan alt kısmının Envanter Numarası 4.7.81 olan Herakles Farnese Heykeli'nin üst bölümü getirilip tümlenince Müze Envanter Numarası özel teşhirde 2011/255 olmuştur.

önüne alınırsa Perge Pelopidianus Aphroditesi'ne Antoninler Dönemi içerisinde MS 160-190 arası bir tarih verilmesi mümkündür.

Dokimeion atölyesi eserlerinde sıklıkla görülen ince grenli beyaz mermer ile bu heykelin ince grenli beyaz mermeri arasındaki benzerliğe ek olarak yukarıda da belirtildiği gibi *Titus Flavius Clemens Pelopidianus*'un aslen Synnadalı olma olasılığı ve Synnada'nın coğrafi yakınlığından dolayı heykelin Dokimeion atölyesinden Perge'ye gelen/getirilen heykeltıraş/heykeltıraşlarla bağlantılı olabileceği düşünülebilir. Fakat Antoninler Dönemi, sanat birlikteliğinin son derece yüksek olduğu ve dönem modasının iyi yansıtıldığı bir zamandır, dolayısıyla böyle bir döneme ait Hellenistik Dönem kopyası Pelopidianus Aphroditesi gibi bir heykel üzerinde Dokimeion sanat üslubunu belirlemenin mümkün olmadığı söylenebilir. Nihayetinde heykel, bu dönemde Perge Heykeltıraşlığı'na mensup yerli bir sanatkar tarafından yapılmış da olabilir⁵⁵.

Perge *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphroditesi'nin tespit edildiği yer, Perge Kuzey Hamamı Palestrası'na çıkan merdivenlerin batı tarafıdır. Sırtının özellikle daha az perdahlı olmasıyla orijinalinde heykelin ya niş içinde ya da sırtı duvara dönük sergilenmiş olması beklenir. Merdivenlerin üst kısmıyla birleşen batıdaki bir kısmın alt tarafında kaide gibi bir alan bu-

lunurken üst kısmı platform gibi durmaktadır, ancak bu alan tam kazılıp açığa çıkarılmadığından durumu net anlaşılamamıştır. Olasılıkla heykel, bu kaide gibi kısım ya da bir üst kottaki platform üzerinde bir niş içinde sergilenmiştir. Nitekim ense üzerindeki saç topuzu kabaca tıraşlanıp bırakılmış olmakla beraber adeta bir boyun desteği gibi durmaktadır. Dolayısıyla heykelin sırtı görünmeyecek şekilde büyükçe bir niş içine sağlamca dayandırıldığı sonucuna ulaşılabilir. Yine heykelin burun, ağız ve çene kısmındaki kırıklara ek olarak iki kolunun kırık oluşu ve ayrıca Eros'un göbeğindeki kırık göz önüne alınırsa platform kısmından heykelin yüzüstü düşüğünü/atıldığını düşünmek gerekir. Olasılıkla yüzüstü düşmesinden sonra sırtüstü dönmüş olmasına bağlı olarak çamurlu zemin eserin arka kısmına sirayet etmiş ve mermerde tortulaşma ve renk değişimlerine de neden olmuştur (Res. 4, 6, 16).

Aphrodite, deniz dalgalarından yaratılmış/türemiş bir tanrıça olarak suyla yakın ilişkilidir. Özellikle Knidos Aphroditesi ve devamcısı niteliğindeki Çömelen Aphrodite, Sandaletini Bağlayan Aphrodite, Sandaletini Çözen Aphrodite, Capitolini Aphroditesi ve Medici Aphroditesi gibi heykeller tanrıçanın yıkanma konusunu işlemektedir. Bu nedenle Roma İmparatorluğu'nun güç ve ihtişamını yansıtan en önemli kamusal yapılardan olan büyük hamamlarda başkaca heykeltıraşlık eserlerinin yanında özellikle Aphrodite/Venus

⁵⁵ Perge yerel atölyesine ilişkin bkz. Akçay-Güven 2014, 373-376; ayrıca *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* yazıtı nedeniyle hem Brüksel'deki Perge Tykhe Heykeli ve hem de Herakles heykel parçası-aldığı Antoninler Dönemi içerisinde MS 160-190 arasına tarihlenebilir. Buna ek olarak eser hırsızlarınca Perge'den kaçırılıp

Belçika Brüksel'de satılan Perge *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Tykhe Heykeli'nin mutlak surette ait olduğu topraklara döneceğine ve Aphrodite Heykeli ile birlikte Antalya Müzesi'nde sergileneneğine yönelik inancın yüksek olduğunu belirtmek gerekir.

heykelleri hem hamam konseptine tam uydüğundan hem de görsel amaçla tercih edilmiş olmalıdır⁵⁶. Ayrıca Aphrodite, hem Julius-Claudius Hanedanlığı'nın hem de İmparatorluk Dönemi'nden itibaren Roma halkının da soy anası kabul edildiğinden hamamlarda fazlaca tercih edilmiştir. Bu nedenle Aphrodite ve Eros, Dionysos ve dünyasına ait eserlerden sonra hamamlarda en çok tercih edilen heykellerdir⁵⁷. Ayrıca eğer bu heykel sonradan Kuzey Hamamı'na taşınmadıysa Perge Kuzey Hamamı Palaestrası, bu heykelin tarihine paralel olarak en azından MS 160-190 yılları arasında faal ve mevcut olmalıdır ki palaestranın bu durumu nedeniyle MS III. yüzyıla⁵⁸ tarihlendirilen Perge Kuzey Hamamı'nın en azından MS II. yüzyılın 2. yarısında mevcut olduğu önerilebilir.

Perge *Titus Flavius Clemens Pelopidianus* Aphroditesi, Capitoli Aphroditesi tipinde olup Medici Aphroditesi'ne özellikle Eros-Yunus kompozisyonu ile benzemektedir. Dolayısıyla MÖ III-II. yüzyıl orijinalinin kopyasıdır, ancak Roma İmparatorluğu Antoninler Dönemi içerisinde MS 160-190 yılları arasına tarihlenebilir.

⁵⁶ Aphrodite/Venus heykelleri bulunan Roma hamam örnekleri için bkz. Manderscheid 1981, 33 vd; Friedland 1997, 104; Fagan 1999, 89, 172; Romano 2006, 185-187; Thompson 2007, 92-95; Ehrensperger –

Tucker 2010; 180; Künlz 2012, 98; Loene 2013, 154; Friedland ve diğ. 2015, 351.

⁵⁷ Akçay 2007, 25-27.

⁵⁸ Abbasoğlu 1983, 116.

Resim Listesi

Resim 1: Perge Kuzey Hamamı ve heykelin bulunduğu yaklaşık alan (Antalya Müze Arşivi).

Resim 2: Heykelin bulunduğu 3. insula 1. mekânın hava fotoğrafı (Antalya Müze Arşivi).

Resim 3: Batı Caddesi 3. insula 1. mekân (Hakan KIZILTAŞ).

Resim 4: Kazısı tamamlanan heykel (Antalya Müze Arşivi).

Resim 5: Heykel. Cepheden görünüm (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 6: Heykel. Arkadan görünüm (Restoratör Çağlar ÇAKIR).

Resim 7: Baş. Cepheden görünüm (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 8: Baş. Arkadan görünüm (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 9: Baş. Sağ profil görünümü (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 10: Baş. Sol profil görünümü (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 11: Eros ve Yunus. Cephe görünüm.

Resim 12: Tykhe Heykeli (Brüksel) (Tykhe resmi Özgen ACAR'ın "Tykhe sculpture smuggled from Turkey's Perge to Brussels" isimli Hürriyet Daily News yazısından alınmıştır).

Resim 13: Knidos Aphroditesi (Bieber 1967, fig. 25).

Resim 14: Capitolini Aphroditesi (Smith 2002, 95, fig. 99).

Resim 15: Aphrodite Medici (Bieber 1967, fig. 30).

Resim 16: Heykel. Arkadan görünüm (Restoratör Çağlar ÇAKIR).

Resim 17: Capitolini Aphroditesi Arkadan görünüm (Bieber 1967, fig. 35).

Resim 18: Aphrodite Medici. Arkadan görünüm (Bieber 1967, fig. 31).

Resim 19: Capitolini Aphroditesi (Arvello 2005, 49, res. 2. 22).

Resim 20: Pelopidianus Aphroditesi (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 21: Medici Aphroditesi (Arvello 2005, 67, res. 2. 33)

Resim 22: Pelopidianus Aphroditesi (Arkeolog Yunus SUSAM).

Resim 23: Eros. Detay görünüm.

Resim 24: Yunus. Detay görünüm.

KAYNAKÇA

- Abbasoğlu 1983 H. H. Abbasoğlu, *Pamfilya Bölgesi Roma Devri Hamamları*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi (İstanbul 1983).
- Acar 2018 Ö. Acar, “Tykhe sculpture smuggled from Turkey’s Perge to Brussels”, <http://www.hurriyetdailynews.com/tykhe-sculpture-smuggled-from-turkeys-perge-to-brussels-127068> (erişim tarihi: 10 Şubat 2018).
- Ajootian 1996 A. Ajootian, “Praxiteles”, içinde: O. Palagia – J. J. Pollitt (ed.), *Personal Styles in Greek Sculptures*, Volume XXX (Cambridge 1996) 91-129.
- Ajootian 2007 A. Ajootian, “Praxiteles and Fourth-Century Athenian Portraiture”, içinde: P. Shultz– R. Hoff, v. d. (ed.), *Early Hellenistic Portraiture: Image, Style, Context* (Cambridge 2007) 13-33.
- Akçay 2007 B. Akçay, *Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İstanbul 2007).
- Akçay-Güven 2014 B. Akçay-Güven, *Pamphylia Bölgesi Roma Dönemi Portreciliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İstanbul 2014).
- Albustanlıoğlu 2006 T. Albustanlıoğlu, *Dokimeion Işığı Altında Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Kullanımı; İmparatorluk Yönetimindeki Anadolu Mermer Ocaklarının İşletme Stratejisi ve Organizasyonu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2006).
- Angiolillo 2010 S. Angiolillo, “Un’Afrrodite Riemersa Dal Mare. La Sardegna e i Suoi Rapporti con il Mediterraneo”, *Archeo.Arte* 1, 2010, 3-18.
- Arndt 1893 P. Arndt, *Photographische Einzelaufnahmen Antiker Sculpturen* (München 1893).
- Arvello 2005 A. D. Arvello, *A Hellenistic masterpiece: the Medici Aphrodite*, Louisiana State University, Master’s Theses (Louisiana 2005).
- Asgari 1976 N. Asgari, “Anadolu’da Antik Mermer Ocakları”, *VIII. TürkTK I*, 1976, 451-456.
- Aybek ve diğ. 2009 S. Aybek – M. Tuna – M. Atıcı, *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi: Heykel Kataloğu* (Ankara 2009).
- Bažant 2017 J. Bažant, “The Legend of Knidia Today”, içinde: E. Kitzler (ed.), *Eirene Studia Graeca Et Latina*, LIII/2017/I-II (Prag 2017) 79-112.
- Bieber 1967 M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic Age* (New York 1967).

- Bieber 1969 M. Bieber, "Comments on the Statue of Aphrodite-Venus in the Dayton Art Institute", *Recent Acquisitions: Ancient Sculpture, The Dayton Art Bulletin* 28-1, 1969, 2-3.
- Boysal 1967 Y. Boysal, *Grek Klasik Devir Heykeltıraşlığı* (Ankara 1967).
- Breitenberger 2007 B. Breitenberger, *Aphrodite and Eros: The Development of Erotic Mythology in Early Greek Poetry and Cult* (New York-London 2007).
- Brinkerhoff 1978/1979 D. Brinkerhoff, "Hypotheses on the History of the Crouching Aphrodite Type in Antiquity", *The J. Paul Getty Museum Journal* Vol. 6/7, 1978/1979, 83-96.
- Bru ve diğ. 2016 H. Bru – Ü. Demirer – N. Tüner-Önen, "Incriptions de Perge", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 199, 2016, 65-82.
- Buell 2016 K. Buell, *Aphrodite of Knidos, Trendsetter: Depictions of the Female Nude and Sexuality in Ancient Greek Sculpture*, Universty Honor Theses, Portland State Universty (Portland 2016).
- Büyüközer 2012 A. Büyüközer, *Knidos Limanları, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Konya 2012).
- Corso 2007 A. Corso, *The Art of Praxiteles II: The Mature Years* (Roma 2007).
- Cyrino 2010 M. S. Cyrino, *Aphrodite* (London – New York 2010).
- Çekilmez 2017 M. Çekilmez, *Tralleis Güney Nekropolü Terrakotta Figürinleri* (Aydın 2017).
- Davies 2018 G. Davies, *Gender and Body Language in Roman Art* (Cambridge 2018).
- Delemen 2011 İ. Delemen, "Anadolu ve Trakya Topraklarında İz Bırakan İmparatorlar (MÖ 6.-MS 4. yüzyıl): İstilacı, Yönetici Tanrı ya da Gezgin", *İmparatorlar İstanbul'da: Hitit'ten Osmanlı'ya*, 2011, 57-124.
- Demetriou 2010 D. Demetriou, "Aphrodite and the Sea", *Kernos* 23, 2010, 67-89.
- Dickins 1920 G. Dickins, *Hellenistic Sculpture* (Oxford 1920).
- Ehrensperger – Tucker 2010 K. Ehrensperger – J. B. Tucker, *Reading Paul in Context: Explorations in Identity Formation* (New York 2010).
- Etienne 1968 H. J. Etienne, *The Chisel in Greek Sculpture: A Study of the Way in Which Material, Technique and Tools Determine the Design of the Sculpture of Ancient Greece* (Leiden 1968).
- Evans 1969 B. H. Evans, "A Greco-Roman Aphrodite of the First Century, A.D.", *Recent Acquisitions: Ancient Sculpture, The Dayton Art Bulletin* 28-1, 1969, 4-17.

- Fagan 1999 G. G. Fagan, *Bathing in Public in the Roman World* (Michigan 1999).
- Fantuzzi – Hunter 2004 M. Fantuzzi – R. Hunter, *Innovation in Hellenistic Poetry* (Cambridge 2004).
- Francis 2002 J. Francis, “The Roman Crouching Aphrodite”, *Museion Series III*, Vol. 2, 2002, 211-244.
- Frel – Morgan 1987 J. Frel – S. K. Morgan, *Roman Portraits in the J. Paul Getty Museum* (Austin 1987).
- Friedland 1997 E. A. Friedland, *Roman Marble Sculpture From the Levant: The Group from the Sanctuary of Pan at Caesarea Philippi/Panias (Israel)*, *American Schools of Oriental Research, Archaeological Reports* 17 (Boston 1997).
- Friedland ve diğ. 2015 E. A. Friedland – M. G. Sobocinski – E. K. Gazda, *The Handbook of Roman Sculpture* (Oxford – New York 2015).
- Fullerton 1990 M. D. Fullerton, *The Archaistic Style in Roman Statuary* (Leiden – New York – København – Köln 1990).
- Goth 2015 S. Goth, “Venus Anadyomene: The Birth of Art”, *Venus as Muse: From Lucretius to Michel Serres*, Brill 182, 2015, 15-40.
- Greek & Roman Port. 1972 *Greek & Roman Portraits 470 BC – AD 500. Boston Museum of Arts* (Boston 1972).
- Grimal 1997 P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma*, çev. S. Tamgüç (İstanbul 1997).
- Gutzwiller 2007 K. A. Gutzwiller, *Guide to Hellenistic Literature* (Malden-Oxford-Victoria 2007).
- Gutzwiller 2012 K. Gutzwiller, “Catullus and the Garland of Meleager”, içinde: I. D. Quesnay – T. Woodman (ed.), *Catullus: Poems, Books, Readers* (2012) 79-111.
- Harrison 1953 E. B. Harrison, *Portrait Sculpture I: The American School of Classical Studies at Athens* (New Jersey 1953).
- Havelock 1995 C. M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art* (Michigan 1995).
- Hekler 1912 A. Hekler, *Greek & Roman Portraits* (New York 1912).
- Holo 1978-1979 S. Holo, “A Note on the Afterlife *Crouching Aphrodite* in the Renaissance”, *The J. Paul Getty Museum Journal* 6-7, 1978-1979, 23-36.
- Işın 2007 G. Işın, *Patara Terrakotaları: Hellenistik ve Erken Roma Dönemi, Patara V.1* (İstanbul 2007).

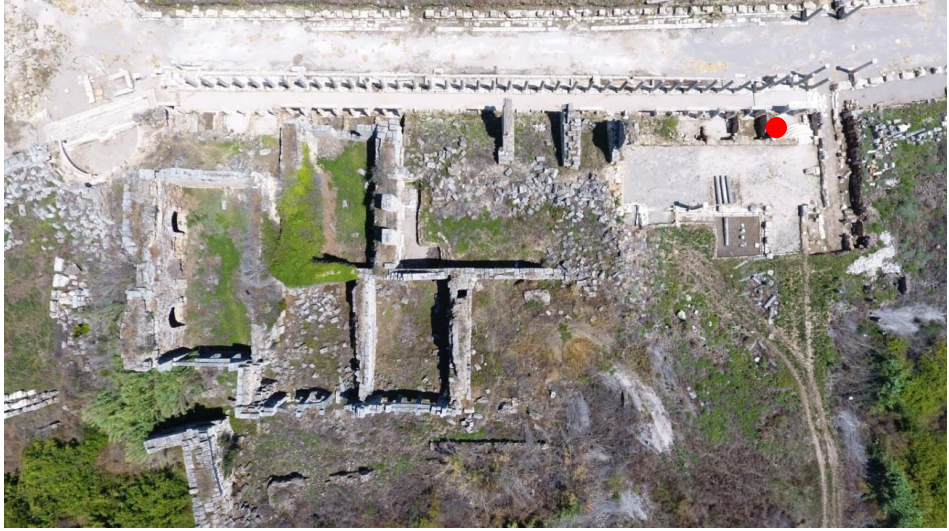
- İmmendörfer 2017 M. İmmendörfer, *Ephesians and Artemis: The Cult of the Great Goddess of Ephesus as the Epistle's Context* (Tübingen 2017).
- İnan 1975 J. İnan, *Side'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı* (Ankara 1975).
- İnan 2000 J. İnan, *Perge'nin Roma Devri Heykeltıraşlığı I* (İstanbul 2000).
- Karamut 1991 İ. Karamut, "Dokimeion Heykelleri", *Belleten* 55/214, 1991, 605-611.
- Kennedy 2004 A. R. Kennedy, *Domestic Statuary at Pompeii: The Sculptural Repertoires of Venus, Hercules, and Dionysus*, Degree Master of Art, McMaster University (Ontario 2004).
- Koch 2001 G. Koch, *Roma İmparatorluk Dönemi Labitleri*, çev. Z. Z. İlkelen (İstanbul 2001).
- Koçak 2013 M. Koçak, *Aphrodite am Pfeiler: Studien zu aufgestützten/angelehnten weiblichen Figuren der griechischen Marmorplastik* (İstanbul 2013).
- Kousser 2005 R. M. Kousser, "Creating the Past: The Vénus de Milo and the Hellenistic Reception of Classical Greece", *AJA* 109, 2005, 227-250.
- Kousser 2008 R. M. Kousser, *Hellenistic and Roman Ideal Sculpture: The Allure of the Classical* (Cambridge 2008).
- Kraus 1957 T. Kraus, *Die Aphrodite von Knidos* (Bremen 1957).
- Krug 1982 A. Krug, "Die, Kauernde Aphrodite' in Kristall", *The J. Paul Getty Museum Journal* Volume 10, 1982, 145-152.
- Kunze 2002 C. Kunze, *Stilphänomene in der Hellenistischen Skulptur und Ihre Inhaltliche Interpretation* (Düsseldorf 2002).
- Künzl 1970 E. Künzl, "Venüs von den Bade—ein Neufund aus der Colonia Ulpia Traiana und Bemerkungen zum Typus 'sandallösende Aphrodite'", *Sonderdruck aus Bonner Jahrb.* 170, 1970, 102-162.
- Künzl 2012 E. Künzl, *Die Thermen der Römer* (Stuttgart 2012).
- LIMC II-2 1984 A. Delivorias – G. Berger-Doer – A. Kossatz-Deissmann "Aphrodite", *LIMC* II/1-2, 1984, 2-151.
- LIMC VIII-2 1997 E. Schmidt, "Venus", *LIMC* VIII/1-2, 1997, 192-230.
- Lippold 1950 G. Lippold, *Die Griechische Plastik: Handbuch Der Archäologie* Band III (München 1950).
- Loene 2013 A. Loene, *The End of the Pagan City: Religion, Economy, and Urbanism in Late Antique North Africa* (Oxford 2013).

- Lucian Puseudo Lucian, *Amores*, Translated A. M. Harmon, Loeb Edition, <https://people.well.com/user/aquarius/lucian-amores.htm> (erişim tarihi: 6 Şubat 2019).
- Lullies – Hirmer 1960 R. Lullies – M. Hirmer, *Greek Sculpture* (New York 1960).
- Manderscheid 1981 H. Manderscheid, *Die Skulpturenausstattung Der Kaiserzeitlichen Thermenanlagen* (Berlin 1981).
- Meischner 2003 J. Meischner, “Die Skulpturen des Hatay Museums von Antakya” *Jacrbuch Des Deutschen Archaologischen Instituts* 118, 2003, 285-384.
- Michaelis 1882 A. Michaelis, *Ancient Marbles in Great Britain* (Cambridge 1882).
- Miller 1979 S. G. Miller, *Two Groups of Thessalian Gold* (Berkeley - Los Angeles - London 1979).
- Montel 2010 S. Montel, “The Architectural Setting of the Knidian Aphrodite”, içinde: A. C. Smith – S. Pickup (ed.), *Brill’s Companion to Aphrodite* (Boston 2010) 251-268.
- Newberry 2011 J. M. Newberry, *Venus Anadyomene: The Mythological Symbolism From Antiquity to the 19Th Century*, Master Th. University of Wisconsin (Wisconsin 2011).
- Okan 2016 E. Okan, “Tykhe ya da Fortuna”, *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi* 1-1, 2016, 1-14.
- Özgan 1991 R. Özgan, “1989 Knidos Kazısı”, *KST* 12.2, 1991, 57-68.
- Özgan 1992 R. Özgan, “1990 Knidos Kazısı”, *KST* 13.2, 1992, 171-188.
- Özgan 2013 R. Özgan, *Roma Portre Sanatı II* (İstanbul 2013).
- Özgan 2016 R. Özgan, *Hellenistik Devri Heykeltraşlığı II: Erken Hellenistikten Yüksek Hellenistiğe* (İstanbul 2016).
- Pasinli – Karagöz 1993 A. Pasinli – Ş. Karagöz, “Katalog”, *Çağlarboyu Anadolu’da Kadın: Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, 1993, 132-189.
- Pickup 2015 S. Pickup, “Venus in the Mirror: Roman Matron in the Guise of a Goddess, the Reception for the Aphrodite Cnidus”, *Visual Past* 2.1, 2015, 137-154.
- Pollitt 1990 J. J. Pollitt, *The Art of Ancient Greece: Sources and Documents* (Cambridge 1990).
- Poulsen 1974 P. V. Poulsen, *Les Portraits Romains II: De Vespasian á la Basse-Antiquite* (Copenhagen 1974).
- Reinach 1897 S. Reinach, *Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine* (Paris 1897).

- Reinach 1924 S. Reinach, "Deux Nouvelles Statues d'Aphrodite", *Monuments et Mémories de la Fondation Eugène Piot* 27-2, 1924, 119-140.
- Richter 1970 G. M. A. Richter, *the Sculpture and Sculptors of the Greeks* (New Haven and London 1970).
- Ridgway 1976 B. S. Ridgway, "The Aphrodite of Arles", *AJA* 80, 1976, 147-154.
- Ridgway 1990 B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I: The Styles of ca. 331-200 B.C.* (Wisconsin 1990).
- Ridgway 1997 B. S. Ridgway, *Fourth-Century Styles in Greek Sculpture* (London 1997).
- Ridgway 2002 B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture III: The Styles of ca. 100-31 B.C.* (Wisconsin 2002).
- Romano 2006 I. B. Romano, *Classical Sculpture: Catalogue of the Cypriot, Greek, and Roman Sculpture in the University Pennsylvania Museum Archaeology and Anthropology* (Philadelphia 2006).
- Rozenzweig 2004 R. Rozenzweig, *Worshipping Aphrodite: Art and Cult in Classical Athens* (Michigan 2004).
- Rumpf 1961 A. Rumpf, *Yunan ve Roma Sanatı*, çev. J. İnan (İstanbul 1961).
- Russel 2011 B. Russel, "The Roman Sarcophagus 'Industry': a Reconsideration", içinde: J. Elsner – J. Huskinson (ed.), *Life, Death and Representation: Some New Work on Roman Sarcophagi*, (Berlin ve New York 2011) 119-148.
- Schoch 2009 K. Schoch, *Die doppelte Aphrodite-alt und neu bei griechischen Kultbildern* (Berlin 2009).
- Seifert 2009 M. Seifert, "Aphrodite-Eine Liebesgöttin auf Einer Langen Reise", içinde: M. Seifert (ed.), *Aphrodite: Herrin Des Krieges. Göttin Der Liebe* (Mainz 2009) 14-26.
- Sezer 2014 S. S. Sezer, "Akmonia Antik Kentinden Heykeltıraşlık Eserleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17, 2014, 71-84.
- Skinner 2003 M. B. Skinner, *Catullus in Verona: A Reading of the Elagiac Libellus, Poems 65-116* (Columbus 2003).
- Smith – Ertuğ 2001 R. R. R. Smith – A. Ertuğ, *Sculptured for Eternity: Treasures of Hellenistic, Roman and Byzantine Art from İstanbul Archaeological Museum* (İstanbul 2001).
- Smith 2002 R. R. R. Smith, *Hellenistik Heykel*, çev. A. Y. Yıldırım (İstanbul 2002).

- Smith 2008 R. R. R. Smith, “Aphrodisias’ta Yapılan Roma Portreleri ve Mermer Heykeltıraşlık”, içinde: R. R. R. Smith – J. L. Lenaghan (ed.), *Aphrodisias’tan Roma Portreleri* (İstanbul 2008) 8-33.
- Spivey 2013 N. Spivey, *Greek Sculpture* (Cambridge 2013).
- Stansbury-O’Donnell 2015 M. D. Stansbury-O’Donnell, *A History of Greek Art* (West Sussex 2015).
- Stewart 1990 A. Stewart, *Greek Sculpture: An Exploration I-II* (London 1990).
- Stewart 2010 A. Stewart, “A Tale of Seven Nudes: The Capitoline and Medici Aphrodites, Four Nymphs at Elean Herakleia, and an Aphrodite at Megalopolis” *Antichthon* 44, 2010, 12-32.
- Stewart 2014 A. Stewart, *Art in the Hellenistic World: An Introduction* (Cambridge 2014).
- Stirling 2005 L. Stirling, *The Learned Collector: Mythological Statuettes and Classical Taste in Late Antique Gaul* (Michigan 2005).
- Stothart 1965 H. Stothart, *A Handbook of the Sculpture in the J. Paul Getty Museum* (1965).
- The J. Paul Getty 1956 *The J. Paul Getty Museum Guidebook* (Los Angeles 1956).
- Thompson 2007 N. L. Thompson, *Roman Art: A Resource of Educators, The Metropolitan Museum of Art* (New York 2007).
- Tüner-Önen 2018 N. Tüner-Önen, “Perge’den Yeni Yazıtlar: Titus Flavius Clemens Pelopedianus’un Sunduğu Yazıtlı İki Heykel Adağı”, içinde: M. Aslan – F. Baz (ed.), *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi’nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin’in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler* (İstanbul 2018) 903-912.
- Uğurlu 2002 E. Uğurlu, “Heykeltıraş Praxiteles”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3, 2002, 377-400.
- Üyümez – İlaşlı 2014 M. Üyümez – A. İlaşlı, “Afyonkarahisar Müzesi III”, *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi Ayrıntı* 2/13, 2014, 45-50.
- Vangeli 2018 C. Vangeli, *the cult of Aphrodite in Macedonia*, International Hellenic University, Master of Arts (MA) (Thessaloniki 2018).
- Vassilika 1998 E. Vassilika, *Greek and Roman Art: Fitzwilliam Museum Handbooks* (Cambridge 1998).
- Vermeule 1981 C. C. Vermeule, *Greek and Roman Sculpture in America* (Los Angeles – London 1981).
- Visconti 1885 C. L. Visconti, *I Monumenti del Museu Torlonia Riprodotti con la Fototipia Descritti da Carlo Lodovico Visconti I-II* (Roma 1885).

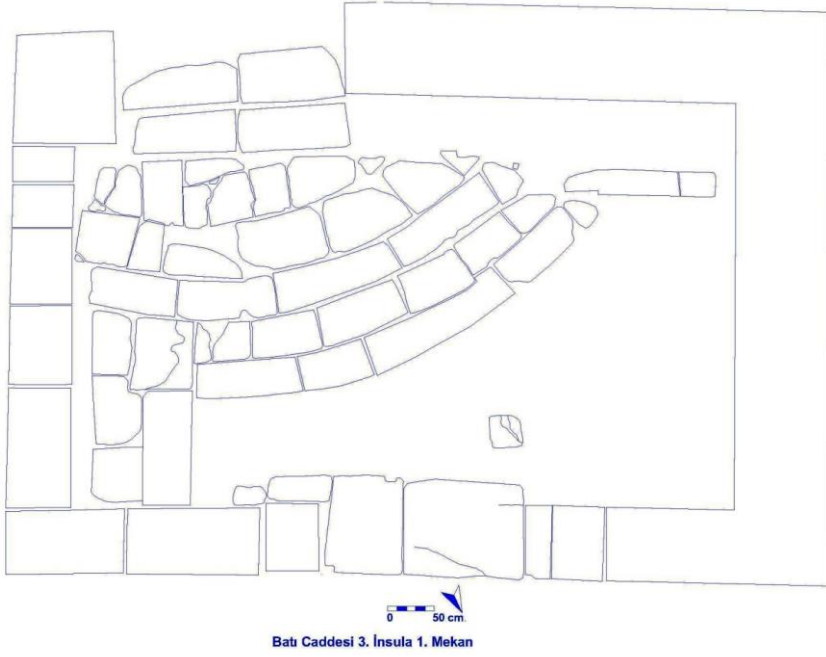
- Vorster 1998 C. Vorster, *Die Skulpturen von Fianello Sabino: Zum Beginn der Skulpturenausstattung in Römischen Villen* (Wiesbaden 1998).
- Waelkens – Poblome 1997 M. Waelkens – J. Poblome, *Sagalassos 4: Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995* (Leuven 1997).
- Waelkens – Poblome 2012 M. Waelkens – J. Poblome, “Pisidya'nın Birinci Kenti: Hadrian ve İkinci, Üçüncü Yüzyıllar”, içinde: P. De Rynck – E. Torun (ed.), *Sagalassos: City of Dreams* (2012) 99-132.
- Waldstein 1885 C. Waldstein, *Essays on the Art of Pheidias* (Cambridge 1885).
- Waldstein 1889 C. Waldstein, *Catalogue of Casts in the Museum of Classical Archaeology* (London-New York 1889).
- Wardle 2010 M. E. Wardle, *Naked and Unashamed: A Study of Aphrodite Anadyomene in Greco-Roman World*, Ph. D. diss., Duke University (Durham 2010).
- Wray 2004 D. Wray, *Catullus and the Poetics of Roman Manhood* (Cambridge 2004).

Resim 1

Resim 2

Resim 3

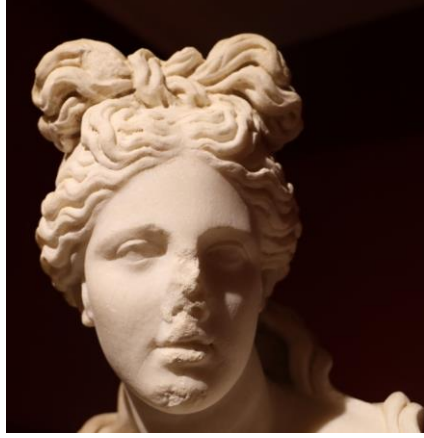
Resim 4

Resim 5

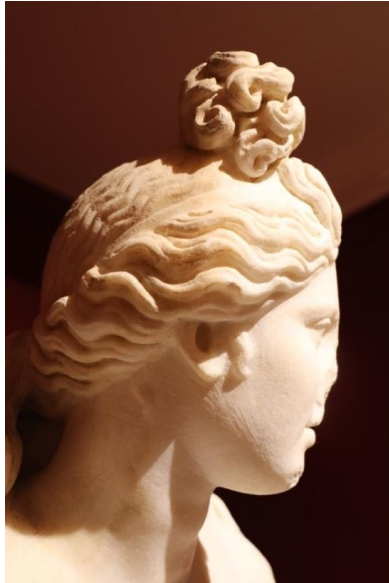
Resim 6

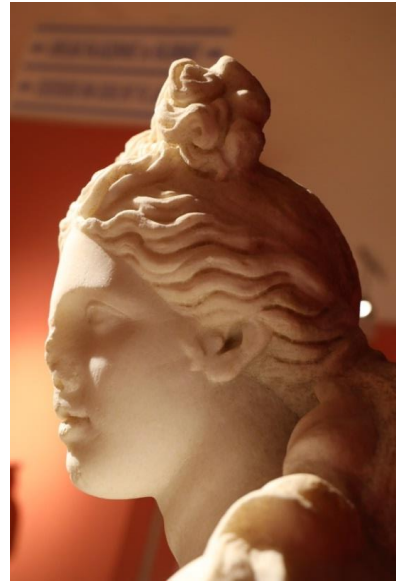
Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Perge'den Titus Flavius Clemens Pelopidiannus Aphroditesi

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

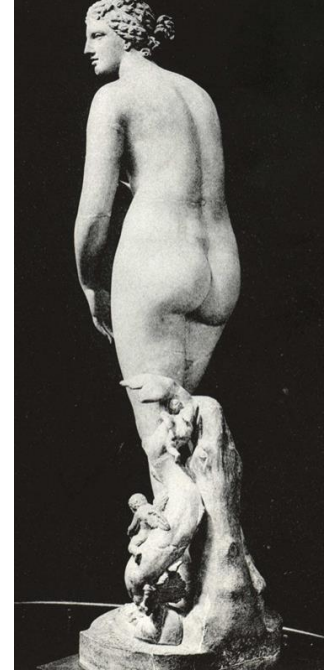
Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

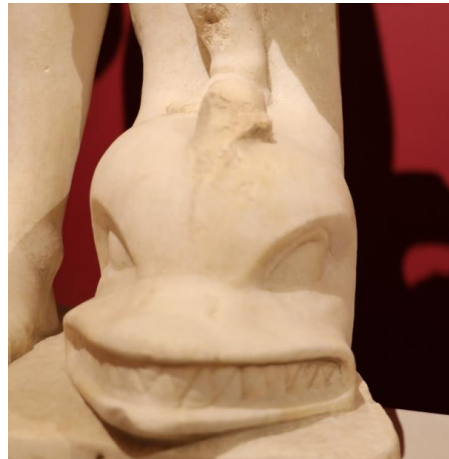
Resim 21

Resim 22

Resim 23

Resim 24

DOĞU ANADOLU BÖLGESİ URARTU DÖNEMİ DOKUMA ALETLERİ¹

Bilcan GÖKÇE*
Gökhan BİLEN**

Anahtar Kelimeler: Urartu • Dokuma • Makara • Dokuma Tezgâhı • Kadın

Özet: Bu çalışma Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Urartu merkezleri ile nekropollerinden ele geçen dokuma aletlerine ilişkin verileri kapsar. Dokuma aletleri arasında dokuma tezgâhları, kirkitler, dikiş iğneleri, spatulalar, taraklar, mekikler, makaralar, tezgâh ağırlıkları, iğler ve ağırşaklar yer almaktadır. Söz konusu dokuma aletlerinin üretiminde başta bronz ve kemik olmak üzere pişmiş toprak ile taş kullanılmıştır. Şimdilik ahşaptan dokuma aletleri ele geçmemiştir. Olasılıkla bunlar toprak altında çürümüş ve günümüze ulaşamamıştır. Çalışmada ele almış olduğumuz dokuma aletleri ağırlık, form ve ölçü olarak çeşitlilik göstermektedir. Böylelikle işlenen kumaşın cinsi, kalınlığı ve kalitesinin dokuma aletlerinin özelliklerine yansıdığı düşünülebilir. İncelemiş olduğumuz dokuma aletlerinde sayısal olarak en fazla ağırşaklar bulunmakta ve bunu tezgâh ağırlıkları izlemektedir. Bu durum diğer dokuma aletlerinin fazla kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Dokuma aletlerindeki çeşitlilik Urartu tekstil sektöründe bir iş bölümünün de var olduğunu göstermektedir.

URARTIAN PERIOD WEAVING TOOLS IN THE EASTERN ANATOLIA

Keywords: Urartian • Weaving • Spool • Loom • Woman

Abstract: This article includes data related to weaving tools uncovered in Urartian sites and necropolises in Eastern Anatolia Region. Among the weaving tools, there are loom, loom reed, sewing needles, spatulas, combs, shuttles, spools, loom weights, spinners and spindle whorls. These weaving tools are produced from mainly bronze and bone, baked clay, stone. Wooden weaving tools have not been uncovered yet. Probably, these have rotted under the soil and not survived until today. The weaving tools mentioned in the article vary as weight, form and size. Thus, it can be thought that type, thickness and quality of woven fabric reflected to properties of the weaving tools. Among the weaving tools that we have examined, there are mostly spindle whorls as numerical and the loom weights follow this. This situation does not mean that other weaving tools were not used much. The variety in the weaving tools also shows that there was a division of labor in textile sector of Urartu.

* Dr. Öğr. Üyesi Bilcan Gökçe, İğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İğdir, e-posta: bilcan.g@gmail.com
ORCID: 0000-0003-1213-7752

** Arş. Gör. Gökhan Bilen, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara, e-posta: gbi-len06@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2820-4999

Gönderilme Tarihi: 12.03.2019; Kabul edilme tarihi: 25.06.2019

DOI: 10.36891/anatolia.538569

¹ Bu çalışmada koleksiyonundaki dokuma aletlerini kullanma izni veren A. Köroğlu'na tekrar teşekkür ederiz. Koleksiyona satın alma yoluyla kazandırılan bu eserler Ağrı ili Doğubayazıt ilçesinde bulunmuştur. Eser grubu Urartu Dönemi'ne aittir. Bu bağlamda çalışmamızda söz konusu dokuma aletleri Urartu Dönemi içerisinde değerlendirilmiştir.

Urartu Devleti MÖ 9-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Van Gölü Havzası merkez olarak kurulmuştur. Ancak Urartu krallarının izlemiş olduğu genişleme politikası neticesinde devletin sınırları batıda Karasu-Fırat, doğuda İran Azerbaycan'ı ve kuzeyde Ermenistan'a kadar uzanmıştır². Söz konusu coğrafya içerisinde konumlanan Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Krallığı'na ait yerleşim ve nekropollerinde yapılmış olan bilimsel çalışmalarda ele geçen buluntular, yazılı metinler ve tasvirli eserler Urartularda tekstil ile ilgili önemli veriler sunmaktadır (bkz. Harita 1).

Son yıllarda Urartu dokumacılığı üzerine çalışmaların yapıldığı bilinmektedir³. Ancak söz konusu çalışmalarda Urartu dokuma aletleri konusuna çok fazla yoğunlaşmamış, bu aletler daha çok genel perspektiften ele alınmışlardır. Oysaki tekstil sektöründe ipin eğrilmesinden, tezgâhta ipin dokunmasına kadar çeşitli aşamalarda dokuma aletlerinin önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Bu nedenle çalışmamızda Doğu Anadolu Bölgesi Urartu merkezleri ile nekropollerinden ele geçen dokuma aletlerine dair veriler toplanarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda; Urartu Dönemi dokuma aletleri tespit edilerek malzeme, üretim teknikleri, formları, kullanım alanları, işlevleri, dokumacılık sektöründeki önemi ve çağdaş kültürleri arasındaki yerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Dokuma Tezgâhları

Urartu Dönemi yerleşim ve nekropollerinde yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmalarında çeşitli dokuma aletleri bulunmuş olmakla birlikte dokuma tezgâhları ele geçmemiştir. Bu durum dokuma tezgâhlarının ahşaptan yapılmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Yine dönemin yazılı metinlerinde dokumacı kadınların⁴ bahsi geçmekle birlikte dokuma tezgâhlarına dair veriler bulunmamaktadır. Ancak Van Müzesi⁵ (Çiz. 1/A) ile Münich Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde⁶ (Çiz. 1/B) sergilenen ve Urartu Dönemi'ne ait olan kemer parçaları üzerinde betimlenmiş sahnelerde çeşitli figür ve motiflerle birlikte dokuma tezgâhları da betimlenmiştir. Dikdörtgen biçimli dokuma tezgâhları yaklaşık 45 derecelik açıyla önde ve arkada iki olmak üzere toplam dört ahşap üzerine yatırılmış olarak kurulmuştur⁷. Dokuma tezgâhlarının hemen alt tarafında bir uçtan bir uca yatay yerleştirilmiş bir kiriş üzerinde süslemeli bir nesne yer almaktadır. Bu kısım dokunan kumaşın toplandığı bölüm olarak tanımlanmıştır⁸. Nitekim betimlenmiş sahnede söz konusu nesnenin kirişe sarılı olması ve üzerindeki süslemelerin tezgâhta görülenler ile benzer olması bu görüşü doğrular niteliktedir. Dokuma tezgâhı olasılıkla portatif/taşınabilir ve yüksekliği ayarlanabilir bir yapıdadır. Tezgâhta günümüzde olduğu gibi dikey bir şekilde yerleştirilmiş, arkalı-önlü çift sıra ip dizisi (çözgü) görülebilmektedir. Bu tezgâh örneğinde dokumanın yukarıdan aşağıya

² Salvini 2006, 24-25.

³ Bu çalışmalar için bkz., Çifçi 2012; Gökce 2016; Bilen 2017.

⁴ Çifçi 2012, 38; Gökce 2016, 432.

⁵ Bilen 2017, Lev. IV/ Res. 1-2.

⁶ Kellner 1991, Taf. 71/282.

⁷ Bilen 2017, 22.

⁸ Bilen 2017, 24.

doğru yapıldığı ileri sürülmüştür⁹. Nitekim tezgâh üzerindeki çözümlü ipliklerinin durumu ve işlenişi bu görüşü destekler niteliktedir. Tezgâhlardaki dokuma işi kadın tarafından gerçekleştirilmektedir. Oturur vaziyette işlenmiş kadın figürünün elleri tezgâh üzerinde dokuma işini yaparken gösterilmiştir. Urartu kemer parçaları üzerinde betimlenmiş bu dokuma tezgâhları “Alttan kirişli yatay düz dokuma tezgâhi” olarak tanımlanabilir. Böylelikle eskiçağ dokumacılık tarihine yeni bir tezgâh tipi eklenmiştir¹⁰.

Dikiş İğneleri

Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Dönemi’ne ait mezarlarda yapılan çalışmalarda dikiş iğneleri sınırlı sayıda da olsa ele geçmiştir. Bilinenler arasında şimdilik, Toprakkale’de¹¹ (Çiz. 2/E), Adilcevas I Mezarlığı I no.lu oda mezarda¹² (Çiz. 2/C), Kayalıdere Mezar A’da¹³ (Çiz. 2/A) ve Liç III no.lu gömme mezarda¹⁴ (Çiz. 2/D) ele geçenler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra satın alma yoluyla ele geçen ve Van Müzesi’nde sergilenen dikiş iğneleri de söz konusudur¹⁵ (Çiz. 2/B). Dikiş iğneleri çoğunlukla bronzdandır. Ancak istisnai olarak Adilcevas I Mezarlığı I no.lu oda mezardan ele geçen örnek kemiktendir. Bunların uzunlukları 4.5 cm-10.7 cm arasında değişmektedir. İğnelerin üretildiği materyal ve ölçülerindeki farklılık kullanım alanlarından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim

bunlardan küçük boyutlular ince kumaşlarda; büyük boyutlular ise olasılıkla daha kalın kumaşları dikmede ya da delmede kullanılmıştır. Yuvarlak kesitli bir gövdeye sahip olan iğnelerin bir ucu sivri diğer ucu ise yassı ve biraz daha geniş tutulmuştur¹⁶. Dikiş iğnelerinin bir ucunda ipin geçeceği şekilde yuvarlak ya da yarık şeklinde bir delik açılmıştır¹⁷.

Mekikler

El veya otomatik dokuma tezgâhlarında atkı veya argaç denilen ve enine olan iplikleri, uzunlamasına olan arışların arasından geçirmeye yarayan masuralı araç mekik olarak tanımlanmıştır¹⁸. Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi kazılarında şimdilik bu dokuma aleti ele geçmemiştir. Bu durum mekiklerin ahşaptan üretildiğini ve zamanla da toprak altında kayboldukları şeklinde açıklanabilir. Ancak Van Müzesi ve Münich Prähistorische Staatssammlung Müzesi’nde bulunan kemer parçaları üzerindeki sahnede dokuma tezgâhlarının başında oturan kadınların hemen yanında ya da arka tarafında oturan figürlerin ellerinde mekik adı verilen bu aleti tuttukları önerilmiştir¹⁹ (Çiz. 3/Foto. 1). Söz konusu sahneler incelendiğinde kadınların ellerinde tuttuğu aletin silindirik biçimli olduğu ve üzerinde şerit şeklinde çizgilerin olduğu görülmektedir. Nitekim bu şerit çizgiler dokuma ipliğini göstermek için yapılmış olmalıdır. Ayrıca günümüz

⁹ Bilen 2017, 24.

¹⁰ Eski Çağ’da yatay yer tezgâhi, uçları ağırlıklı dikey dokuma tezgâhi ile alttan ve üstten kirişli dikey dokuma tezgâhi olmak üzere üç tip bulunmaktadır (bkz. Çelik 2014, 24-28).

¹¹ Wartke 1990, 113, Taf. XXXIV/e.

¹² Yıldırım 1989, 78, Lev. 38/Şek. 1.

¹³ Burney 1966, 109, Fig. 23/13, Pl. XXV/g.

¹⁴ Yıldırım 1989, 78, Lev. 38/Şek. 2.

¹⁵ Yıldırım 1989, Lev. 38/Şek. 5-8.

¹⁶ Yıldırım 1989, 77-78; Bilen 2017, 22.

¹⁷ Yıldırım 1989, 78.

¹⁸ Türk Dil Kurumu.

¹⁹ Bilen 2017, 24-25.

dokuma tezgâhlarında kullanılan mekiklerle karşılaştırıldığında da benzer oldukları anlaşılmıştır (Çiz. 3/Foto. 1). Hem aletin silindirik formu ve üzerinde dokuma ipliğinin resmedilmesi hem de günümüz örnekleriyle benzerliği bu aletin mekik olabileceği görüşünü doğrulamaktadır.

Kirkitler

Kirkit dokumada çözümler arasında enine geçirilen atıkların²⁰ sıkıştırılmasını sağlayan metal, kemik veya sert ağaçtan yapılmış dişli ve saplı alet olarak tanımlanır²¹. Dokunacak kilim, giysi ve benzeri nesnelerin kalitesine göre çözgü ipliklerinin aralarındaki mesafe farklı olduğundan, kirkitlerin diş sıklığının da buna bağlı olarak farklılık gösterdiği belirtilmiştir²². Nitekim “ince dokunmuş kumaş ve halılar için ince dişli, kaba dokunmuş kumaş ve halılar için kalın dişli kirkitler kullanıldığı” önerilmiştir²³.

Urartu Dönemi yazılı kaynakları ve görsel sanatları kirkit hakkında bilgi içermemektedir. Ancak A. Köroğlu Koleksiyonu’na satın alma yolu ile kazandırılmış ve Urartu Dönemi’ne tarihlenen bir adet kirkit bulunmaktadır (Çiz. 4; Foto. 2). AKK 408 envanter numaralı kirkit kemikten yapılmış olup el formundadır. Kirkit 6 cm uzunluğunda, 2.5 cm genişliğinde ve 16 gr ağırlığındadır. Alet üzerinde ikisi küçük biri büyük olmak üzere 3 adet delik bulunmaktadır. Deliklerin mevcut durumundan bunların bir yere tutturulma işlevinde kullanıldığı düşünülebilir. Nitekim

kirkitlerin bir sapının olduğu düşünüldüğünde büyük boyutlu deliğin bu sap için açıldığı söylenebilir. Parmak biçimli uzantılar tarak dişi işlevindedir. Başparmak kırık ve eksik olup diğer 3 parmak sağlam durumdadır. Dikkat çeken bir diğer durum ise parmaklar arasında aşırı kullanımdan kaynaklanan aşınmaların varlığıdır. Bu aşınmaların ip izlerinden kaynaklandığı rahatlıkla izlenebilmektedir. Yine aşırı kullanımdan kaynaklı, parmak aralarının genişlediği de görülebilmektedir. İncelemiş olduğumuz kirkit küçük ebatlı ve ince dişlidir. Böylelikle bunun muhtemelen ince kumaşların dokunmasında kullanıldığı düşünülebilir.

Spatulalar

Dokuma tezgâhlarının bir ucundan diğer ucuna dik olarak uzanan çözgü²⁴ ipliklerinin olduğu bilinmektedir. Nitekim kemer parçaları üzerinde betimlenmiş dokuma tezgâhlarında bu çözgü ipleri görülebilmektedir. Çözgü iplerini dövebilmek veya sıkıştırabilmek için bir alete ihtiyaç duyulmuş olunmalıdır. Cecchini, dokuma sırasında çözgü ipliklerini dövmeye kullanılan aleti “spatula” olarak tanımlamıştır²⁵. K. Suriye’de bu aletler, Tell Afış ve Tell Abou Danne’den çeşitli dokuma aletleri ile birlikte ele geçmiştir ve bunlar MÖ 875-750/700 yılına tarihlendirilmiştir²⁶. K. Suriye’deki bu örnekler Urartu yerleşmelerinden Çavuştepe uç kale önü XII no.lu alandan ele geçen örneklerle form, ölçü ve malzeme olarak benzerlik göstermektedir.

²⁰ Dokuma tezgâhı olan ıstarda dokunan düğümlerin üzerine atılan ve kirkitle sıkıştırılan iplerdir (Gümüş - Gümüş 2016, 564).

²¹ Gümüş - Gümüş 2016, 566.

²² MEB 2011, 24.

²³ MEB 2011, 24.

²⁴ Dokumacılıkta atıkların geçirildiği uzunlamasına iplerdir (Gümüş - Gümüş 2016, 565).

²⁵ Cecchini 2000, 225.

²⁶ Cecchini 2000, 223-225.

Böylelikle Çavuştepe örneklerinin de dokuma aleti olarak kullanılan spatula olabileceği belirtilmiştir²⁷. Çavuştepe’de bu aletlerden beş adet ele geçmiştir (Çiz. 5). Kemik yapımı olan eserlerin uzunlukları 17 cm - 8.5 cm arasında değişmektedir. Spatullar dörtgen ve düz formludur. Bunlardan bir örnekte eserin her iki ucu sivrilendirilmiştir (Çiz. 5/1). Ancak diğer dört örnekte bir uç sivri iken diğer uç yuvarlatılmış formdadır (Çiz. 5/2-5). Eserlerin uçlarının sivri veya yuvarlak bırakılması kullanımında hem kolaylık hem de hızlı hareket etmeyi sağlamak için olmalıdır.

Taraklar

Dokuma tezgâhlarında, çözgü iplerinin düzgün gelmesini ve atkı iplerinin de sıkışmasını sağlayan paralel yassı tellerden oluşan düzen tarak olarak tanımlanmaktadır²⁸. Urartu Dönemi’ne ait ve Van Müzesi’nde bulunan bir kemer parçası üzerinde betimlenmiş sahne bu konuda bilgi içermektedir (Çiz. 6). Söz konusu sahnede tabure üzerinde oturmuş bir kadın figürü yer almaktadır. Bu kadının elinde belirli aralıklarla dikey tarzda çizgilerin işlendiği bir alet bulunmaktadır. Bu alet günümüz dokumacılığında kullanılan taraklarla karşılaştırıldığında hem form olarak hem de üzerindeki dikey çizgiler açısından benzer özellikler sergilemektedir²⁹. Bu bağlamda bulunduğu sahnenin içeriği ve günümüz örnekleriyle benzerliğinden yola çıkılarak tarak olduğu söylenebilir.

Makaralar

Makaralar inşaat, gemicilik ve dokuma gibi çeşitli sektörlerde kullanılmak amacıyla üretilen çok amaçlı aletler olarak tanımlanmıştır³⁰. Yine makaraların dokuma tezgâhlarında çözgü iplerinin sarıldığı alet olarak işlev gördüğü ve bunların çözgü iplerini gerdirme ve salmada kolaylık sağladığı da belirtilmiştir³¹. Ayrıca bu konu üzerine yapılan çalışmalarda 100 gramın üzerindeki makaraların dikey dokuma tezgâhlarında, daha hafif olanların ise yatay dokuma tezgâhlarında kullanıldığı belirtilmiştir³².

Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Dönemi makaralarını Çavuştepe Kalesi’nden bilmekteyiz (Çizim 7/A). Ayrıca satın alma yoluyla A. Köroğlu Koleksiyonu’na kazandırılmış bir makara da söz konusudur (Çiz. 7/B; Foto. 3). Çavuştepe’den ele geçen makara kemik üretimi olup 2.7 cm çapında, 1.3 cm yüksekliğindedir. Delik çapı ise 1 cm’dir³³. A. Köroğlu Koleksiyonu’nda bulunan makara (Env. No. AKK 400) ise pişmiş toprak yapımı olup 2.7 cm çapında, 1.5 cm yüksekliğinde ve 34 gr ağırlığındadır. Eserin delik çapı 1.3 cm’dir. Her iki makara silindirik bir forma sahiptir. Bunların yan yüzleri içbükey formdadır. Ayrıca makaraların kanal kısmı içe doğru oval bir yapıdadır. Çavuştepe Kalesi ve A. Köroğlu Koleksiyonu’nda bulunan makaralar Yakınoğlu örneklerinde olduğu gibi dokuma tezgâhlarında çözgü iplerinin sarılmasında, çözgü

²⁷ Bilen 2017, 24.

²⁸ Gümüş - Gümüş 2016, 567.

²⁹ MEB 2011, 5, Res. 1.4.

³⁰ Tütüncüler 2005, 45.

³¹ Tütüncüler 2005, 103.

³² Erdem 2016, 75.

³³ Erzen 1978, 43, Res. 24/4, söz konusu yayında makaranın ağırlığı verilmediğinden dolayı çalışmamızda da makaranın ağırlığına dair bilgi kullanılamamıştır.

iplerini gerdirme ve salmada kullanıldığı söylenebilir. Bunların yanı sıra incelemiş olduğumuz A. Köroğlu Koleksiyonu'ndaki makaranın ağırlığı 100 gramın altındadır. Yine Çavuştepe Kalesi'nde ele geçen makaranın hammaddesi (kemik) göz önüne alındığında bunun da 100 gramın altında olduğu düşünülebilir. Böylelikle bu iki makara örneğinin yatay dokuma tezgâhında kullanılmış olduğu söylenebilir. Nitekim Van Müzesi ve Münich Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde bulunan kemer parçaları üzerinde betimlenmiş dokuma tezgâhlarının da yatay dokuma tezgâh grubuna girmesi bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Tezgâh Ağırlıkları

Tezgâh ağırlıkları, tezgâh üzerindeki dikey iplik gruplarını dokuma sırasında sabit gerginlikte tutmak için kullanılırlar³⁴. Yakındoğu'da birçok merkezden ele geçen tezgâh ağırlıklarının ölçü, gramaj ve tip olarak farklılıklar gösterdiği bilinmektedir³⁵. Tezgâh ağırlıklarının ölçülerinin, gramajlarının, tiplerinin ve sayılarının kumaş türüne göre farklılık gösterdiği belirtilmiştir³⁶. Nitekim tezgâh ağırlıklarından ağır olanların daha kalın kumaşlar ve hafif olanların ise ince kumaşların dokunmasında kullanıldığı ifade edilmiştir³⁷. Ayrıca tezgâh ağırlıklarının farklı ağırlıkta olmasından yola çıkılarak kumaşların üreti-

minde kullanılan ipliklerin hammaddelerinin yün ve keten olabileceği de önerilmiştir³⁸. Bunların yanı sıra çözümlenen ipleri tezgâh ağırlıklarına nasıl bağlanıyordu sorusu da akla gelmektedir. Ö. Tütüncüler 2005 yılında yapmış olduğu çalışmasında bu konuya açıklık getirmiştir. Tütüncüler, kalın veya düğüme gerek duyulmayan çözümlenen iplerinde çözümlenen genellekle ağırlık deliğine doğrudan bağlandığını ileri sürmüştür. Ayrıca pişmiş toprak ya da taştan yapılan ağırlıkların çözümlenenlere zarar vereceğinden çözümlenen ağırlık deliğine geçirilen ahşap çubuğa ya da başka bir ip halkaya da bağlanmış olabileceğini belirtmiştir³⁹.

Tezgâh ağırlıkları Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi merkezlerinden Ayanis ve Çavuştepe Kalelerinden ele geçmiştir⁴⁰. Ayanis Kalesi'nde XI no.lu alanın batı duvarı önünde, mekânın güneydeki girişine yakın alanda toplu halde 14 adet tezgâh ağırlığı ortaya çıkarılmıştır⁴¹. Çavuştepe Kalesi uç kale önü XII no.lu alanda çeşitli aletler ile birlikte bir adet tezgâh ağırlığı tespit edilmiştir⁴² (Çiz. 8/A). Çavuştepe'de ele geçen örnek kemikten olup disk biçimlidir. Bu tezgâh ağırlığı 2 cm çapında ve 2 cm yüksekliğinde olup delik çapı 1 cm'dir. Bunların yanı sıra A. Köroğlu Koleksiyonu'na satın alma yolu ile kazandırılmış bir adet tezgâh ağırlığı da mevcuttur (Env. No. AKK 401) (Çiz.

³⁴ Ballard ve diğ. 2012, 365.

³⁵ Tütüncüler 2005; Yılmaz 2016.

³⁶ Tütüncüler 2005, 101-102; Yılmaz 2016, 102.

³⁷ Yılmaz 2016, 102.

³⁸ Yılmaz 2016, 103.

³⁹ Tütüncüler 2005, 101-102.

⁴⁰ Ayanis'de tespit edilmiş ve yayınlanmış olan tezgâh ağırlıklarının söz konusu yayında ölçü ve gramajları

ile ilgili bilgi verilmemiştir. Çavuştepe'de bulunan ve yayınlanan tezgâh ağırlığının da ölçüleri yayında verilmiş olmakla birlikte ağırlığı belirtilmemiştir. Bu nedenle çalışmamızda da eksik olan bu bilgiler verilememiştir.

⁴¹ Çilingiroğlu – Erdem 2010, 10.

⁴² Erzen 1978, 43, Res. 24/3.

8/B; Foto. 4). Hammaddesi taş olan tezgâh ağırlığı 4 cm uzunluğunda, 1.3 cm yüksekliğinde, 3.5 cm genişliğinde, 90 gr ağırlığındadır. Eserin delik çapı ise 0.5 cm'dir. Ovalimsi bir forma sahip olan tezgâh ağırlığının dikkörtgene yakın bir kesiti bulunmaktadır. Hem alt hem üst yüzü düz olup kenarlardan basıktır. Ayrıca merkezinde, yuvarlak formlu ve karşılıklı açılmış birer delik bulunmaktadır.

Söz konusu tezgâh ağırlıklarından Çavuştepe Kalesi ve A. Köroğlu Koleksiyonu'nda yer alanlar küçük ve hafiftir. Dolayısıyla bu tezgâh ağırlıklarının Yakındoğu'daki örnekleri gibi ince kumaşların üretiminde kullanılmış olabileceği söylenebilir. Çok ağır olmamaları da kumaşın üretiminde kullanılan ipin hammaddesinin yün olabileceğini düşündürmektedir. Çözgü iplikleri Urartu tezgâh ağırlıklarında nasıl kullanılıyordu? A. Köroğlu Koleksiyonu'nda bulunan tezgâh ağırlığının üzerinde çözgü ipliklerine dair yoğun bir ize rastlanmamıştır. Bu örneğin hem yoğun izler taşıması hem de taştan yapılmış olması Yakındoğu'daki diğer örneklerde olduğu gibi çözgülerin ağırlık deliğine geçirilen ahşap çubuğa ya da başka bir ip halkaya da bağlanmış olarak kullanıldığı düşünülebilir. Ayrıca Çavuştepe Kalesi tezgâh ağırlığının hem kemikten yapılmış olması hem de ağırlığının fazla olmaması göz önünde bulundurulduğunda bu tarz ağırlıklarda kullanılan çözgülerin büyük olasılıkla zarar görmeyeceği kanaatindeyiz. Dolayısıyla Çavuştepe örneğinde çözgülerin ağırlık deliğine doğrudan bağlanarak kullanılmış

olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

İğ ve Ağırşaklar

Keten, pamuk, yün ve benzeri hammaddelerden iplik eğirmekte kullanılan, ortası şişkin, iki ucu sivri ve çengelli olan, ağaçtan yapılmış araçlar iğ olarak tanımlanmaktadır. İğler ahşap, maden ve kemikten üretilmekte olup iki kısımdan oluşmaktadır⁴³. İğin ilk bölümünün ucunun çentikli veya çengelli çubuk olduğu ve buraya ip sarıldığı; ikinci bölüme ise ağırşakın takıldığı belirtilmiştir⁴⁴. İğ tek başına bir dokuma aleti olmayıp ağırşak ile birlikte kullanılmaktadır. Nitekim ağırşak, iplik eğirirken iğ olarak kullanılan ahşap bir çubuğa merkezi ağırlık sağlayan parçalar olarak tanımlanır⁴⁵. Ayrıca çeşitli incelikte iplik yapılması için değişik çap ve ağırlıklara sahip ağırşakların kullanıldığı ve farklı türde (yün, keten gibi) ip üretiminde ağırşakların boyutlarının ve ağırlıklarının farklı olabileceği belirtilmiştir⁴⁶. “10 gram gibi hafif ağırlığa sahip ağırşaklı iğlerin muhtemelen dikiş ipliği, ya da ağırlıklı dokuma tezgâhlarında giysilik kumaş dokumak üzere kısa yünden iyi kalitede ipin üretilmesi için; 40-50 gram ağırlığında ağırşaka sahip iğlerin kilim veya daha ağır kumaşların dokunmasında kullanılan kalın yün ipliğinin eğrilmesinde; 60-95 gramlık ağırşaklı iğlerin de muhtemelen keten eğritilmesinde; 100-150 gr ağırlığındaki ağırşaklı iğlerin ise uzun-kalın yün ipliğinin üretiminde kullanılmış olabileceği” ifade edilmiştir⁴⁷.

⁴³ Tütüncüler 2005, 93; Çelik 2014, 21.

⁴⁴ Çelik 2014, 1.

⁴⁵ Ballard ve diğ. 2012, 364.

⁴⁶ Tütüncüler 2005, 94-95.

⁴⁷ Tütüncüler 2005, 97.

Yakındoğ'u'da birçok uygarlıkta olduğu gibi Urartu Dönemi tekstil sektöründe de iğ ve ağırşakların önemli bir yeri olmalıdır. Şimdilik iğ olarak adlandırılan dokuma aleti ne yazık ki Urartu yerleşim ve nekropollerinden ele geçmemiştir. Büyük olasılıkla iğler ahşaptan üretilmişti ve bunlar çürüdüklerinden dolayı günümüze ulaşmamıştı. Ancak iğın bir parçası olan ağırşaklar Urartu yerleşim ve nekropollerinde bulunmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi Urartu merkezlerinden Çavuştepe⁴⁸ (Çiz. 9/B), Ayanis⁴⁹, Y. Anzaf Kaleşi⁵⁰ (Çiz. 9/C), Yoncatepe⁵¹ ve Melekli-Kültepe Columbarium'da⁵² (Çiz. 9/D) ağırşaklar ele geçmiştir (Çiz. 9/B-C). Ayrıca Van-Dilkaya Nekropolü Urartu Dönemi gömülerinde ağırşaklar tespit edilmiştir⁵³. Bunların yanı sıra A. Köroğlu Koleksiyonu'na satın alma yolu ile kazandırılmış ve Urartu Dönemi'ne ait 13 adet ağırşak da söz konusudur (Çiz. 9/A; Foto. 5). Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve Urartu Dönemi'ne ait olan bu ağırşaklar pişmiş toprak, kemik ve taştandır. Ortasında iğ deliği bulunan ağırşaklar daire biçimlidirler. Ağırşakların alt tarafı düz olup üst kısımları genellikle basık konik veya oval biçimlidir. Bunlar 3-7 cm çapında, 0.5-2.8 cm arasında yüksekliğe sahiptirler. Delik çapları ise 0.5-1 cm arasındadır. Deliklerin bu çapları Urartu'da ağırşakların çoğunlukla iğın alt tarafa yakın kısımda kullanıldığını göstermektedir. Diğer merkezler ve

nekropolden ele geçenlerin ağırlıkları bilinmemekle birlikte⁵⁴ A. Köroğlu Koleksiyonu'nda bulunanlar 4-60 gr arasında ağırlığa sahiptirler. Genellikle bezemesiz olan ağırşakların süslemeli olanları da vardır. A. Köroğlu Koleksiyonu'ndan içi noktalı dört adet daire (Çiz. 9/A. 5); Çavuştepe (Çiz. 9/C. 4, 7) ve Melekli-Kültepe Columbarium'dan ise (Çiz. 9/D. 2) yüzeyi yatay ve dikey çizgilerle süslenmiş ağırşaklar bulunmaktadır. Şimdilik bu süslemelerin ne amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Ancak elde her ne kadar veri bulunmasa da bunların süs işlevli ya da dokuma sektöründe çalışan zanaatkarların işaretleri olabileceği düşünülebilir. Ağırşakların büyük çoğunluğunun merkezinde bulunan deliklerin etrafında aşınmalar görülebilmektedir. Bu aşınmaların iğın sürtünmesinden kaynaklı olduğu düşüncesindeyiz. Bu konu üzerine yapılmış çalışmalarda, ağırşakların ağırlığının dokunan ipin niteliği hakkında bilgi verdiği kanaatine varılmıştır. Bu doğrultuda söz konusu veriler ışığında biz de incelemiş olduğumuz ağırşaklardan ağırlığı 4-30 gr arasında olanların dikiş ipliği; ağırlığı 60 gr olanların ise keten üretiminde kullanılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi Merkezlerinde Dokumacılık

Arkeolojik verilerden Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi merkezlerinde dokumada kullanılan çeşitli aletler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar; dokuma tezgâhları,

⁴⁸ Erzen 1978, 42, Fig. 23.

⁴⁹ Çilingiroğlu - Sağlamtimur 2003, 467.

⁵⁰ Belli - Ceylan 2004, 34, 37, Çiz. 6; Belli - Ceylan 2005, 181.

⁵¹ Belli-Tozkoparan 2007, 443.

⁵² Özfrat 2017, 168, Fig. 9/13-14.

⁵³ Çilingiroğlu 1990, 249-250.

⁵⁴ Çavuştepe, ve Anzaf Kalelerinde bulunan ağırşakların ölçüleri yayında verilmiş ancak ağırlıkları belirtilmemiştir. Yine Ayanis ve Dilkaya'da da hem ölçüler hem de ağırlıklar yayımlandıkları çalışmada bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda da eksik olan bu bilgiler verilememiştir.

spatulalar, kirkitler, ağırşaklar, makaralar, tezgâh ağırlıkları ve taraklardır. Dokuma aletlerinin çeşitliliği ve yine bu aletlerin her birinin kendi içinde farklı tip ve ölçülerde olması Urartu Krallığı'nda halı, kilim, giysi ve kumaş gibi üretimi yapılan dokumaların farklı kalınlıklarda üretildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Urartu dokuma sektöründe çeşitli tipte dokuma aletlerinin kullanılması farklı kumaş tiplerinin üretildiğinin kanıtı olarak düşünülebilir. Nitekim Urartu tasvir sanatı incelendiğinde giyim kuşamda hem form hem de süslemeler açısından farklılıklarının olduğu görülmektedir⁵⁵. Urartularda halı, kilim ve kumaşların üretiminde yün ve ketenin başlıca hammadde olduğu söylenebilir. Doğu Anadolu Bölgesi Urartu merkezlerinden Ayanis'de XI no.lu alanda⁵⁶ tekstil örneği ve Yoncatepe Sarayı D7 odasında⁵⁷ karbonlaşmış kumaş parçaları bulunmuştur. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi Urartu merkezlerinde yüne dair veriler ele geçmemekle birlikte Ermenistan'da bulunan Urartu merkezlerinden Karmir-Blur'da yün ipler ve yün yumakları rapor edilmiştir⁵⁸. Yine Karmir-Blur'da ele geçen bir kil tablette, hayvanlardan elde edilen derilerle birlikte 12 ve 26 adet yün giysiden de bahsedilmektedir⁵⁹. Urartu kaynakların yanı sıra çağdaşı Yeni Assur yazılı kaynakları da bu konuda veri içermektedir. Assur kralı II. Sargon (MÖ 721-705), Urartu kutsal kenti Muşaşir'e yapmış olduğu ünlü 8. seferi (MÖ 714) sonucu ele geçirdiği ganimetlere ait listede, 130 adet

parlak renkli yün elbise ile Urartu ve Kirhi ülkelerinin kırmızı elbiseleri için ürettikleri yüne el koyduğunu da belirtir⁶⁰. Doğu Anadolu Bölgesi'nde egemenlik kurmuş olan Urartu Devleti'nde hayvancılığın önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir. Nitekim Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi merkezlerinde her ne kadar yün ile ilgili kalıntılar ele geçerse de bölgede Urartular tarafından yapılan hayvancılık Urartuların yünden istifade etmiş olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca yün toprak altında çürüdüğünden günümüze kadar da ulaşmamış olabilir. Urartu'da ketene dair verileri ise Doğu Anadolu Bölgesi'nde konumlanan Ayanis Kalesi kazılarında⁶¹ ve Ermenistan'da bulunan Karmir-Blur'dan⁶² bilmekteyiz. Yine II. Sargon'un ünlü 8. seferi (MÖ 714) yazıtında yün ile birlikte mor keten elbiselerin de bahsi geçmektedir⁶³.

Doğu Anadolu Bölgesi Urartu merkezlerinden ele geçmiş olan dokuma aletleri, bu merkezlerde atölyelerin de olabileceğini düşündürmektedir. Bu atölyeler şimdilik Y. Anzaf ve Çavuştepe gibi önemli Urartu yerleşimlerinden bilinmektedir. Y. Anzaf Kalesi'nde büyük salon ile V no.lu ana koridorun içinde çok sayıda küçük buluntu ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular arasında dokuma aletleri de yer almaktadır. Söz konusu mekânlarda ele geçen buluntulardan dolayı bunlar atölye olarak tanımlanmıştır⁶⁴. Çavuştepe'de ise Aşağı Kale'de bulunan Uçkale'de VI, VII, IX, X ve XI no.lu mekânlarda ağırşak ve

⁵⁵ Gökce 2016, 444, Çiz. 10-11.

⁵⁶ Çilingiroğlu-Erdem 2010, 9.

⁵⁷ Belli-Tozkoparan 2007, 443.

⁵⁸ Piotrovskii 1955, 67.

⁵⁹ Salvini 2012, CT Kb 10, s. 144.

⁶⁰ Luckenbill 1968, yazıt no. 172, 213.

⁶¹ Cocharro ve diğ., 2001, 396, Fig. 2.

⁶² Piotrovskii 1955, 67.

⁶³ Luckenbill 1968, yazıt no. 172, 213.

⁶⁴ Belli-Ceylan 2004, 34.

kemik aletler tespit edilmiştir. Bu nedenle bu mekânların dokumacılık, dericilik ve yüncülükle ilgili atölyeler olabileceği ileri sürülmüştür⁶⁵. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu'nun önemli bir diğer merkezi Ayanis Kalesi'nde ise XI no.lu alanda 8 no.lu mekânın batı duvarı önünde, mekânın güneydeki girişine yakın alanda birçok buluntu ile birlikte toplu olarak yaklaşık 14 adet tezgâh ağırlığı ortaya çıkarılmıştır⁶⁶. Ancak 8 no.lu mekânda öğütme ve depolama gibi işlerin de yapıldığı belirtilmiştir⁶⁷. Bu nedenle bu mekânın bir atölye olmadığı ancak mekânın bir köşesinde dokuma faaliyetinin de yürütüldüğü ifade edilmiştir⁶⁸. Eldeki verilerden Yukarı Anzaf ve Çavuştepe'deki mekânların üretimin yapıldığı atölyeler olduğu anlaşılmaktadır. Urartu Krallığı'nda birçok işin devlet kontrolünde yapıldığı bilinmektedir. Buradan yola çıkılarak dokumacılığın da devlet kontrolünde gerçekleştirildiği söylenebilir.

Urartu Devleti'nde dokuma üretimi kimler tarafından yapılıyordu? Bu sorunun cevabını hem yazılı kaynaklardan hem de görsel sanatlardan öğrenebilmekteyiz. Nitekim Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu'nun önemli yerleşimlerinden biri olan Toprakkale'de ele geçmiş olan bir kil tablette LXVIII ^{MUNUS}GAD-*hi-e* ifadesi “66 dokumacı kadın” olarak çevrilmiştir⁶⁹. Yine Yeni Assur Dönemi'ne ait bir yazıtta “Naragê” adlı Urartulu bir terziden bahsedilmektedir⁷⁰. Bunların yanı sıra Van Müzesi ve Münich Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde bulunan kemer

parçasında betimlenmiş dokuma sahnesinde de kadın figürleri söz konusudur⁷¹. Böylelikle hem Toprakkale tabletinden hem de görsel verilerden Urartu'da dokuma işinde kadınların çalıştığını anlamaktayız. Ancak bu durum erkeklerin dokuma sektöründe çalışmadığı anlamına gelmemelidir. Elde her ne kadar veri bulunmasa da erkeklerin de hammadde kaynağının sağlanması esnasında iş yaptığı düşünülebilir.

Sonuç

Doğu Anadolu Bölgesi Urartu merkezlerinden ve mezarlarından ele geçen dokuma aletleri zengin bir repertuara sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde farklı merkezlerden ele geçen dokuma aletlerinin büyük çoğunluğu form ve malzeme olarak birbirinin benzeridir. Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi dokuma aletlerinin birçoğu Urartu Krallığı'nın hâkimiyet sürdüğü Ermenistan ve K. Batı İran merkezlerinden ele geçen dokuma aletleri ile de benzerlikler göstermektedir. Bu bağlamda dokuma aletlerinin yerel üretim olabileceği kanaatindeyiz.

Makalemizde incelemiş olduğumuz eserlerin üretiminde ahşap, bronz, kemik, pişmiş toprak, taş (bazalt ve granit) ve kireçtaşının kullanıldığını görmekteyiz. Bu bağlamda dokuma aletlerinin üretiminde farklı malzemelerin tercih edilmesi, aletlerin kullanım alanlarından ya da Urartulu ustaların işlenebilir bütün malzemeleri tercih etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Eldeki verilerden bu malzemeler arasında

⁶⁵ Erzen 1978, 39.

⁶⁶ Çilingiroğlu – Erdem 2010, 10.

⁶⁷ Erdem – Çilingiroğlu 2010, 157.

⁶⁸ Erdem – Çilingiroğlu 2010, 157.

⁶⁹ Diakonoff 1989, 99.

⁷⁰ Lanfranchi – Parpola 1990, yazıt no. 91, satır 3.

⁷¹ Kellner 1991, Taf. 71/282; Bilen 2017, Lev. IV/Res. 1-2.

çoğunlukla pişmiş toprak, bronz ve kemik materyallerinin tercih edildiği görülmektedir (Tablo 1). Bugüne kadar yapılan çalışmalarda ahşaptan dokuma aletleri ele geçmemiştir. Olasılıkla bunlar toprak altında çürümüş ve günümüze kadar ulaşmamıştır.

Çalışmada ele almış olduğumuz dokuma aletlerinde istatistiksel olarak ağırşakların % 46'lık bir oran ile ilk sırada geldiğini, tezgâh ağırlıklarının ise % 27'lik bir oranla ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Dikiş iğneleri % 14'lük bir oranla üçüncü sırada yer almaktadır. Ardından spatulalar % 8, kirkit % 2 ve makaralar ise % 3'lük bir oranla sayısal olarak daha az temsil edilirler (Grafik 1).

Yukarıdaki verilerden Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartuların dokuma faaliyetlerini, merkezlerde atölye olarak tanımlanan odalarda gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu Çavuştepe ve Y. Anzaf yerleşimlerinde bulunan mekânlarda ele geçen dokuma aletleri doğrulamaktadır. Bu bağlamda bu yerleşimlerin kendi ihtiyacının yanı sıra diğer Urartu merkezleri için de üretim yapıp yapmadığı sorusu akla gelmektedir. Nitekim Urartu'nun Ermenistan bölgesinde bulunan ve önemli merkezlerinden biri olan Karmir-Blur'da ele geçen bir tablette, hayvanlardan elde edilen derilerle birlikte "...12 ve 26 adet yün giysinin..." ifadesinde kentler arasında aktarımının yapıldığına dair ibareler geçmektedir.⁷² Bu durumda Urartu'da bazı merkezlerde üretilen dokumaların diğer kentlerin

ihtiyacını karşılamak için de yapıldığı düşünülebilir. Ancak Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi merkezlerinin birkaçında bulunan atölyelerde tespit edilmiş olan aletlerin sayısal açıdan çok fazla olmaması, bunların daha çok kendi ihtiyaçları için üretime yönelik olduklarını düşündürmektedir.

Urartular dokumacılığı sadece kalelerde yer alan kapalı mekânlardaki atölyelerde gerçekleştiriyordu. Van Müzesi ve Münich Prähistorische Staatssammlung Müzesi'nde sergilenen kemer parçalarında betimlenmiş sahnede kale dışında birçok aktivite ile birlikte dokumacılık faaliyeti de tasvir edilmiştir. Yine aynı sahnede bu aktivitelerin tamamının kadınlar tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu durumda, Urartuların yılın belirli bir döneminde - olasılıkla da baharın gelişi ile birlikte - dokumacılık da dâhil bazı aktiviteleri şölen tarzında açık havada gerçekleştirdiği söylenebilir.

Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi dokuma aletleri, çağdaşı kültürler (Frig, Yeni Assur ve Geç Hitit) ile karşılaştırıldığında benzerlik ve farklılıkların olduğu görülmektedir. Dikiş iğnelerinin form olarak benzerlerine Frig kenti Gordion (MÖ 800) kazılarında⁷³, Khirbet Khatuniyeh yerleşmesinin Yeni Assur tabakasında⁷⁴ (level 4) ve Nimrud kraliçesinin II no.lu mezarında⁷⁵ rastlanmıştır. Tezgâh ağırlıklarından disk biçimlilerin benzerleri Gordion'dan⁷⁶ ve yine Khirbet

⁷² Salvini 2012, CT Kb 10, s. 144.

⁷³ Burke 2010, 119, Fig. 64.

⁷⁴ Curtis – Grenn 1997, Fig. 25/87.

⁷⁵ Hussein 2016, Pl. 81/e.

⁷⁶ Burke 2010, Figs. 61-62.

Khatuniyeh yerleşmesinin Yeni Assur tabakasında⁷⁷ (level 4) ele geçmiştir. Spatuların form ve malzeme olarak benzerleri Khirbet Khatuniyeh yerleşmesinin Yeni Assur tabakası,⁷⁸ K. Suriye yerleşmelerinden Tell Afiş ve Tell Abou Danne'den⁷⁹ (MÖ 875-750/700) bilinmektedir. Daire formlu ağırşakların benzerine ise Khirbet Khatuniyeh yerleşmesinin Yeni Assur tabakası⁸⁰ ve Nimrud kraliçesinin II no.lu mezarında⁸¹ rastlanmıştır. Söz konusu dokuma aletleri, Urartu ve çağdaşı kültürlerde hem üretim tekniğinde aynı teknoloji ve malzemenin kullanıldığını hem de benzer formların var olduğunu göstermektedir. Ancak Urartu ve çağdaşı kültürlerde kendine özgü formlar gösteren dokuma aletlerinin varlığı da bilinmektedir. Nitekim çalışmada incelemiş olduğumuz kirkit ve “alttan kirişli yatay düz dokuma tezgâhı” şimdilik çağdaşı kültürler arasında yalnızca Urartulara özgü görünmektedir.

Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur Krallığı'nın çevre bölgelere yapmış olduğu askeri seferlerde birçok ganimet ve haraç ile birlikte dokuma işini yapan zanaatkârları, dokumaları, dokuma aletlerini ülkesine getirdiği bilinmektedir⁸². Nitekim yazılı kaynaklarda Urartu Krallığı'nın da genişleme politikası çerçevesinde çevre bölgelere askeri seferler düzenlediğine ve bu seferler neticesinde ülkesine çok sayıda ganimet veya haraç getirdiğine dair veriler bulunmaktadır⁸³. Ancak yazılı kaynaklarda şim-

dilik dokuma ya da dokuma aletlerinin haraç veya ganimet olarak alındığına dair veriler bulunmamaktadır.

Dokuma aletlerinin çeşitliliği, Toprakkale tableti ve kemer parçalarında betimlenmiş sahnelerden Urartu dokuma sektöründe çeşitli zanaat kollarının olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu verilerden bunlar arasında dokumacı, terzi, iğne ustası, yün tiftikleyicisi gibi zanaatkârların olduğu görülmektedir. Yine bu veriler dokumacılığın tek bir kişinin işi olmadığını, bunun aksine birçok dokuma ustasının olduğunu ve organizasyon gerektiren bir iş olduğunu göstermektedir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yapılacak yeni araştırmalardan dokuma ve dokuma aletleri ile ilgili elde edilecek veriler ve bu verilerin değerlendirileceği yeni yayınların, bu konu ile ilgili cevaplanmayı bekleyen sorulara daha da netlik kazandıracığı muhakkaktır.

⁷⁷ Curtis – Grenn 1997, Fig. 22.

⁷⁸ Burke 2010, Fig. 23/76.

⁷⁹ Cecchini 2000, 223-225.

⁸⁰ Burke 2010, Fig. 25/90-96.

⁸¹ Hussein 2016, Pl. 214.

⁸² Gaspa 2018, 106-135.

⁸³ Payne 2006; Salvini 2008.

Levha Listesi

Harita 1: Dokuma aletlerine dair arkeolojik verilerin ele geçtiği merkezler (Gökce 2016: 439, Harita 1'den yeniden düzenlenerek)

Çizim 1: Kemer parçaları üzerinde dokuma tezgâhı tasvirleri

Çizim 2: Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi dikiş iğneleri

Çizim 3 / Fotoğraf 1: Kemer parçaları üzerinde dokuma tezgâhı tasvirleri ile birlikte işlenmiş ve ellerinde mekik tutan dokumacı kadınlar ile Iğdır Üniversitesi kilim atölyesinden mekikler

Çizim 4/Fotoğraf 2: Urartu Dönemi kirkit örneği

Çizim 5: Çavuştepe'den spatulalar

Çizim 6: Kemer parçası üzerinde dokuma sahnesinde elinde tarak taşıyan insan figürü

Çizim 7/ Fotoğraf 3: Urartu dönemi makara örnekleri

Çizim 8/ Fotoğraf 4: Urartu dönemi tezgâh ağırlığı örnekleri

Çizim 9: Urartu Dönemi ağırşak örnekleri

Fotoğraf 5: A. Köroğlu Koleksiyonu'ndan ağırşaklar

Tablo 1: Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi dokuma aletlerinin form, ölçü ve malzemesi

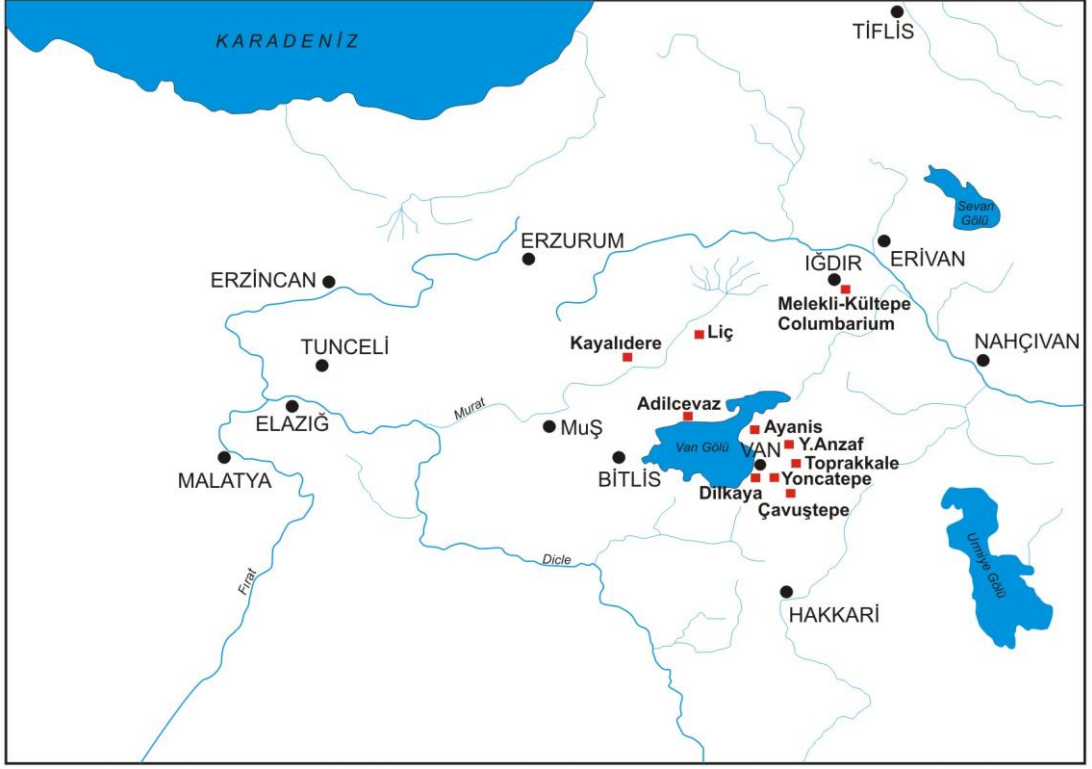
Grafik 1: Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi dokuma aletleri

KAYNAKÇA

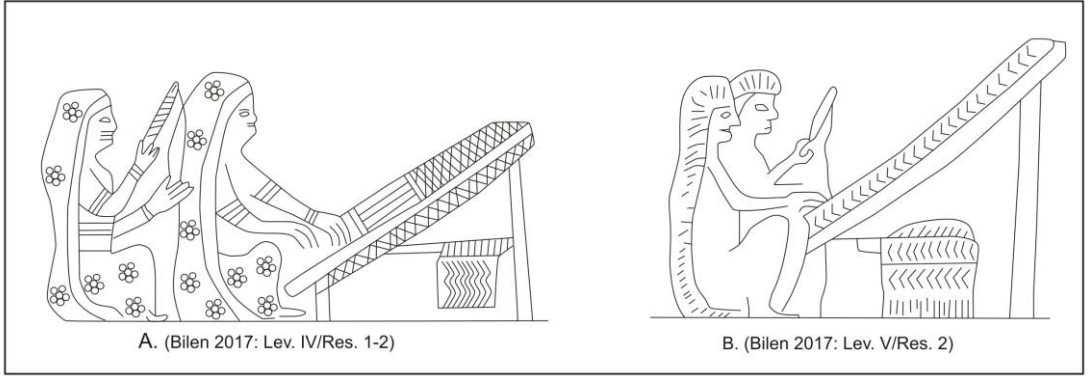
- Ballard M. ve diğ. 2012 M. Ballard – B. Burke – E. Simpson, “Gordion Dokumaları”, içinde: T. T. Sivas – H. Sivas (ed.), *Frigler; Midas’ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* (İstanbul 2012) 365-368.
- Belli – Ceylan 2004 O. Belli – A. Ceylan, “2002 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST* 25.2, 2004, 29-41.
- Belli – Ceylan 2005 O. Belli – A. Ceylan, “2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *KST* 26.1, 2005, 175-189.
- Belli ve Tozkoparan 2007 O. Belli – A. M. Tozkoparan, “2005 Yılı Van-Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü Kazısı”, *KST* 28.1, 429-455.
- Bilen 2017 G. Bilen, *Urartu’da Dokumacılık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Van 2017).
- Burney 1966 C. A. Burney, “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere”, *Anatolien Studies* 16, 1966, 55-111.
- Burke 2010 B. Burke, *From Minos to Midas. Ancient Cloth Production in the Aegean and in Anatolia (ATS 7)* (Oxford-Oakville 2010).
- Cecchini 2000 S. M. Cecchini, “The Textile Industry in Northern Syria during the Iron Age According to the Evidence of the Tell Afis Excavations”, içinde: G. Bunnens (ed.), *Essays on Syrian in the Iron Age, Ancient Near Eastern Studies Supplement 7* (Virginia 2000) 223-225.
- Cocharro vd. 2001 L. P. Cocharro – A. Rigamonti – L. Castelletti – A. Maspero, “Preliminary Report on the Plant Remains from Ayanis”, içinde: A. Çilingiroğlu – M. Salvini (ed.), *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (Roma 2001) 391-396.
- Curtis – Green 1997 J. Curtis – A. Green, *Excavations at Khirbet Khatuniyeh (Saddam Dam Report 11)* (London 1997).
- Çelik 2014 H. Çelik, *Eski Çağ’da Anadolu’da Dokuma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Denizli 2014).
- Çifçi 2012 A. Çifçi, “Textiles in The Urartian Kingdom”, *Aramazd* 2, 2012, 36-48.
- Çilingiroğlu 1990 A. Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1988,” *KST* 11.1, 1990, 240-250.
- Çilingiroğlu – Erdem 2010 A. Çilingiroğlu – Ü. A. Erdem, “Ayanis Kalesi Kazıları, 2006-2008” *KST* 31.1, 2010, 1-27.

- Çilingiroğlu – Sağlamtimur 2003 A. Çilingiroğlu – H. Sağlamtimur, “Van-Ayanis Kalesi 2001 Yılı Çalışmaları”, *KST* 24.1, 2003, 465-473.
- Diakanoff 1989 I. M. Diakanoff, “On Some New Trends in Urartian Philology and Some New Urartian Texts”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 22, 1989, 77-102.
- Erdem – Çilingiroğlu 2010 A. Erdem Ümit – A. Çilingiroğlu, “Domestic Architecture in the Urartian Fortress at Ayanis”, içinde: Paolo Matthia – Frances Pinnock – Lorenzo Nigro – Nicold Marchetti (ed.), *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East* (5 May - 10 May 2009 Sapienza Universita di Roma) (2010) 151-165.
- Erdem 2016 A. Erdem Ümit, “Bayraklı/Smyrna Makaraları ve Ege Arkeolojisindeki Yeri”, *TÜBA-AR* 19, 2016, 69-79.
- Erzen 1978 A. Erzen, *Çavuştepe I/M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü* (Ankara 1978).
- Gaspa 2018 S. Gaspa, *Textiles in the Neo-Assyrian Empire* (Germany 2018).
- Gökce 2016 B. Gökce, “Urartu Giyim Kuşamına Sosyo-Kültürel Bir Bakış”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXI/2, 2016, 421-444.
- Gümüş – Gümüş 2016 S. K. Gümüş – D. Gümüş, “Türk Dokuma Sanatında Sözlük Dene-mesi: Aksaray-Taşpınar Halıları Sözlüğü Örneği”, *Akademik Bakış Dergisi* 55, 2016, 560-572.
- Hussein 2016 M. M. Hussein, *Nimrud. The Queens’ Tombs* (Chicago 2016).
- Kellner 1991 H. J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu, Prähistorische Bronzefunde Abteilung XII. Band 3* (Stuttgart: Steiner 1991).
- Lanfranchi – Parpola 1990 G. B. Lanfranchi – S. Parpola, *Letters from the Northern and Northeastern Provinces, The Correspondence of Sargon II Part II* (Helsinki 1990).
- Luckenbill 1968 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II* (Chicago 1968).
- MEB 2011 MEB, *Kirkitli Dokuma Tezgahları* (Ankara 2011).
- Özfirat 2017 A. Özfirat, “Melekli-Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı’nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti”, *Olba* XXV, 161-182.
- Payne 2006 M. R. Payne, *Urartu Çini Yazılı Belgeler Kataloğu* (İstanbul 2006).
- Piotrovskii 1955 B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur III: Rezul’taty raskopok 1951-1953* (Yerevan 1955).
- Salvini 2006 M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* (İstanbul 2006).

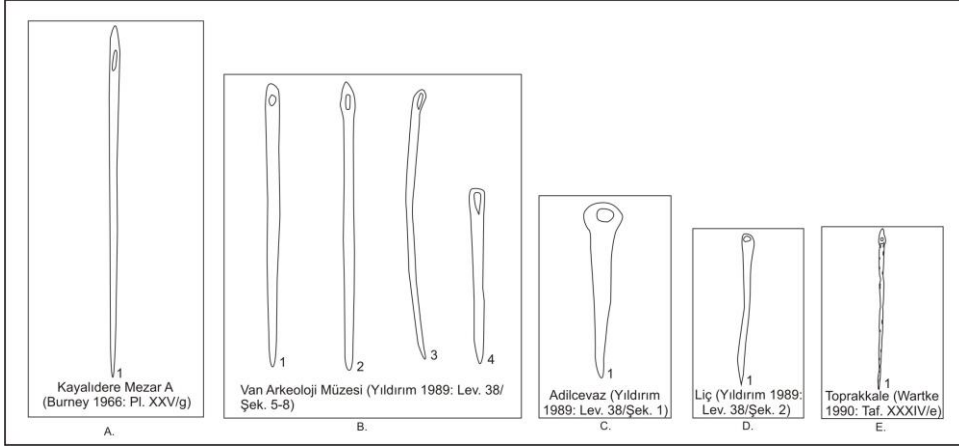
- Salvini 2008 M. Salvini, *Corpus die testi uratei, vol. I. Le iscrizzone su pietra e roccia: I Testi, DocAs VIII/1; vol. II, Le iscrizzone su pietra e roccia. Thesaurus, DocAs VIII/2; vol. III, Tavole, DocAs VIII/3*, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente (Roma 2008).
- Salvini 2012 M. Salvini, *Corpus die testi urartei, vol. IV. Iscrizzone su bronzi, argilla e altri supporti nuove iscrizzone su pietra paleografia generale, DocAs VIII/IV*, CNR Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente (Roma 2012).
- Türk Dil Kurumu <http://www.tdk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 06.02.2019)
- Tütüncüler 2005 Ö. Tütüncüler, *M.Ö. 2. Bin Ege Bölgesi Dokuma Aletleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2005).
- Yıldırım 1989 R. Yıldırım, *Urartu İğneleri* (Ankara 1989).
- Yılmaz 2016 D. Yılmaz, "Geç Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Tekstil Üretimi: Çine-Tepecik Höyüğü Tezgâh Ağrılıkları", *TÜBA-AR* 19, 2016, 93-113.
- Wartke 1990 Ralf B. Wartke, *Toprakkale. Untersuchungen zu den Metallobjekten im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, (Berlin 1990).

Harita 1

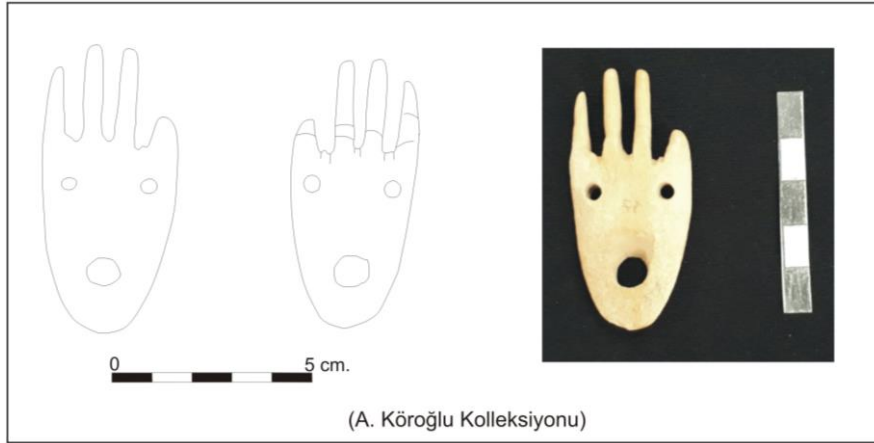
Çizim 1

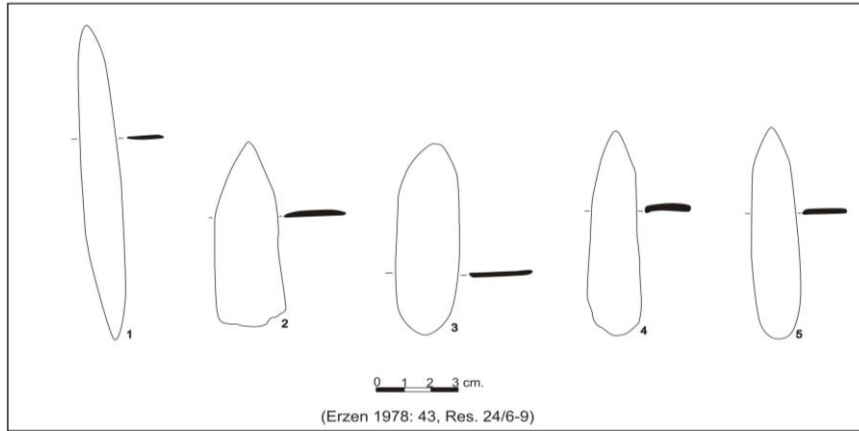
Çizim 2

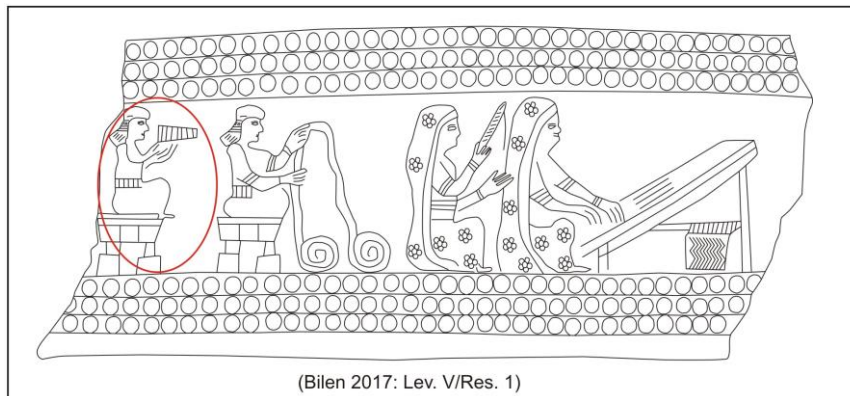
Çizim 3 / Fotoğraf 1

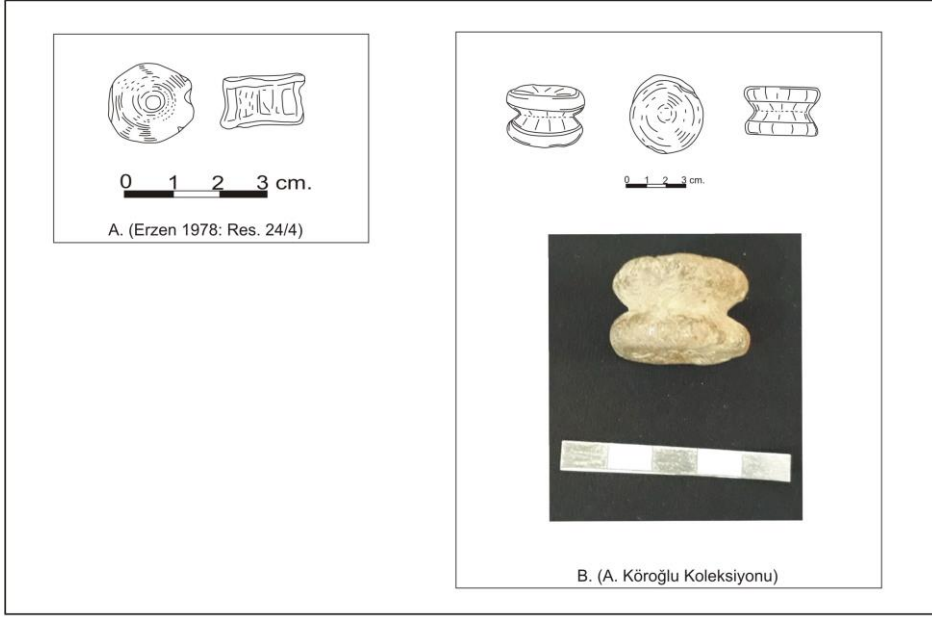
Çizim 4 / Fotoğraf 2

Çizim 5

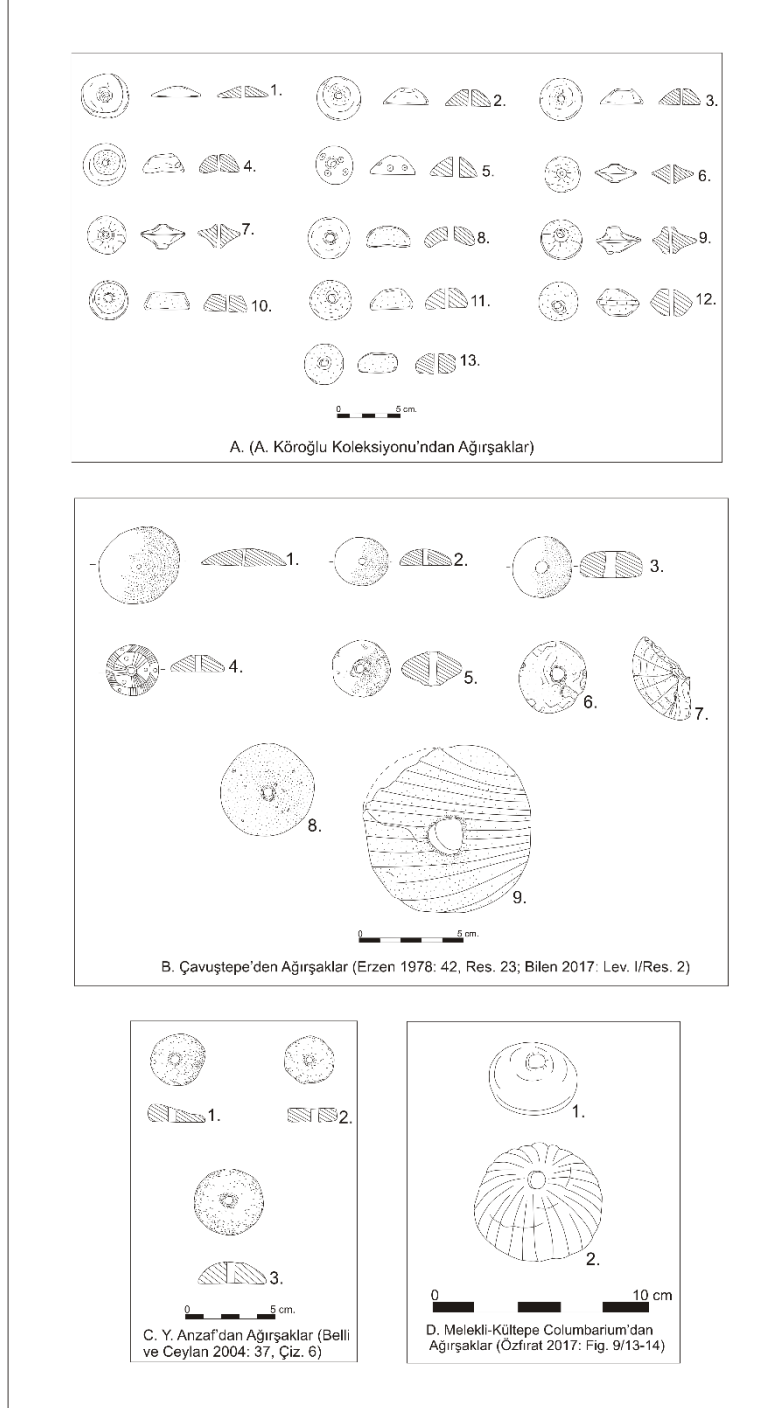
Çizim 6

Çizim 7 / Fotoğraf 3

Çizim 8 / Fotoğraf 4

Çizim 9

1.(AKK 392)

2.(AKK 393)

3.(AKK 394)

4.(AKK 395)

5.(AKK 396)

6.(AKK 398)

7.(AKK 399)

8.(AKK 402)

9.(AKK 403)

10.(AKK 404)

11.(AKK 405)

12.(AKK 406)

13.(AKK 407)

Fotoğraf 2. Urartu Dönemine Ait Ağırşaklar (A. Köroğlu Koleksiyonu)

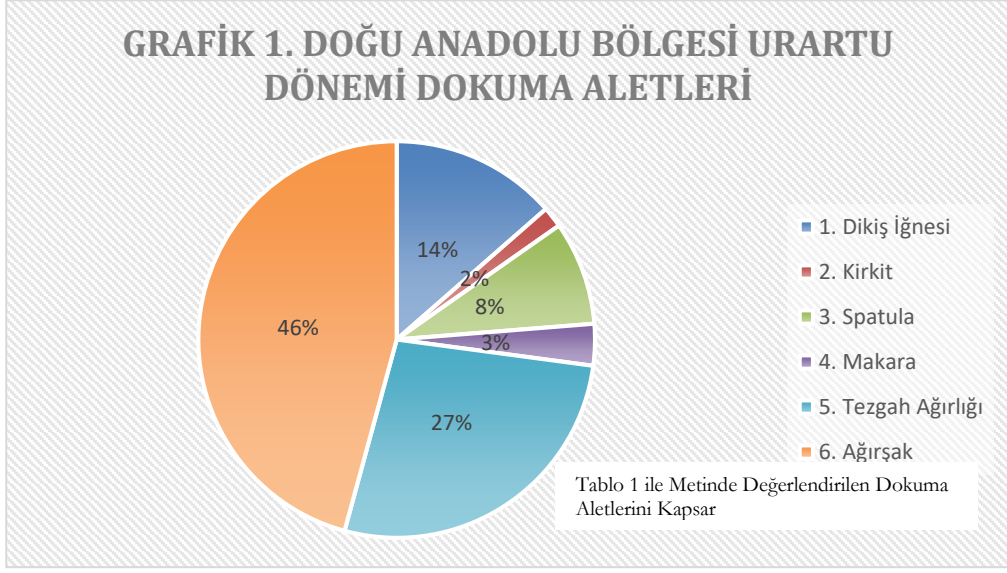
Fotoğraf 5

TABLO 1. DOĞU ANADOLU BÖLGESİ URARTU DÖNEMİ DOKUMA ALETLERİNİN FORM, ÖLÇÜ VE MALZEMESİ

Merkez/Mezar/Müze/Özel Koleksiyon	Çizim No	Eser Adı	Form	Çap	Uzunluk	Genişlik	Delik Çapı	Ağırlık	Malzeme	Envanter No
Adıcevaz I Mezarlığı I Nolu Odamezar	Çiz. No. 2/C.1	Dikiş İğnesi	Oval Başlı	-----	6.5 cm	-----	-----	-----	Kemik	-----
Kayalidere Mezar A	Çiz. No. 2/A.1	Dikiş İğnesi	Oval Başlı	-----	10.7 cm	-----	-----	-----	Bronz	-----
Liç III Nolu Gömme Mezar	Çiz. No. 2/D.1	Dikiş İğnesi	Oval Başlı	-----	5.6 cm	-----	-----	-----	Bronz	-----
Toprakkale	Çiz. No. 2/E.1	Dikiş İğnesi	Oval Başlı	-----	9.5 cm	-----	-----	-----	Bronz	-----
Van Müzesi	Çiz. No. 2/B.1	Dikiş İğnesi	Düz Başlı	-----	10.5 cm	-----	-----	-----	Bronz	15.13.76
	Çiz. No. 2/B.2	Dikiş İğnesi	Düz Başlı	-----	10.7 cm	-----	-----	-----	Bronz	15.12.76
	Çiz. No. 2/B.4	Dikiş İğnesi	Düz Başlı	-----	6.5 cm	-----	-----	-----	Bronz	26.63.77
	Çiz. No. 2/B.3	Dikiş İğnesi	Düz Başlı	-----	10 cm	-----	-----	-----	Bronz	47.32.76
A. Koroğlu Koleksiyonu	Çiz. No. 4	Kirit	El Formlu	-----	6 cm	2.5 cm	-----	16 gr	Kemik	AKK 408
Çavuştepe	Çiz. No. 5/1	Spatula	Dörtgen, Düz Formlu	-----	17 cm	-----	-----	-----	Kemik	-----
	Çiz. No. 5/2	Spatula	Dörtgen, Düz Formlu	-----	8.5 cm	-----	-----	-----	Kemik	-----
	Çiz. No. 5/3	Spatula	Dörtgen, Düz Formlu	-----	8.5 cm	-----	-----	-----	Kemik	-----
	Çiz. No. 5/4	Spatula	Dörtgen, Düz Formlu	-----	8.7 cm	-----	-----	-----	Kemik	-----
	Çiz. No. 5/5	Spatula	Dörtgen, Düz Formlu	-----	9 cm	-----	-----	-----	Kemik	-----
A. Koroğlu Koleksiyonu	Çiz. No. 7/B	Makara	Makara Formlu	2.7 cm	1.5 cm	-----	1.3 cm	34 gr	Pişmiştoprak	AKK 400
Çavuştepe	Çiz. No. 7/A	Makara	Makara Formlu	2.7 cm	1.3 cm	-----	1 cm	-----	Kemik	-----
A. Koroğlu Koleksiyonu	Çiz. No. 8/B	Tezgah Ağırlığı	Ovalimsi Formlu	-----	1.3 cm	3.5 cm	0.5 cm	90 gr	Taş	AKK 401
Çavuştepe	Çiz. No. 8/A	Tezgah Ağırlığı	Disk Formlu	2.7 cm	2 cm	-----	1 cm	-----	Kemik	-----
A. Koroğlu Koleksiyonu	Çiz. No. 9/A.1	Ağırsak	Daire Formlu	4 cm	1.5 cm	-----	0.5 cm	60 gr	Taş	AKK 392
	Çiz. No. 9/A.2	Ağırsak	Daire Formlu	4 cm	1.5 cm	-----	0.5 cm	28 gr	Kemik	AKK 393
	Çiz. No. 9/A.3	Ağırsak	Daire Formlu	3.8 cm	1.5 cm	-----	0.5 cm	26 gr	Kemik	AKK 394
	Çiz. No. 9/A.4	Ağırsak	Daire Formlu	4 cm	2 cm	-----	0.5 cm	26 gr	Kemik	AKK 395
	Çiz. No. 9/A.5	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	1.5 cm	-----	0.5 cm	30 gr	Kireçtaşı	AKK 396
	Çiz. No. 9/A.6	Ağırsak	Daire Formlu	2 cm	1 cm	-----	0.5 cm	4 gr	Pişmiştoprak	AKK 398
	Çiz. No. 9/A.7	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	2.8 cm	-----	1 cm	24 gr	Pişmiştoprak	AKK 399
	Çiz. No. 9/A.8	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	1.3 cm	-----	0.5 cm	28 gr	Taş (Bazalt)	AKK 402
	Çiz. No. 9/A.9	Ağırsak	Daire Formlu	3.5 cm	2 cm	-----	0.9 cm	22 gr	Pişmiştoprak	AKK 403
	Çiz. No. 9/A.10	Ağırsak	Daire Formlu	2.8 cm	1 cm	-----	0.5 cm	14 gr	Pişmiştoprak	AKK 404
	Çiz. No. 9/A.11	Ağırsak	Daire Formlu	3.5 cm	1.3 cm	-----	0.5 cm	18 gr	Taş (Granit)	AKK 405
	Çiz. No. 9/A.12	Ağırsak	Daire Formlu	2.3 cm	1.8 cm	-----	1 cm	22 gr	Pişmiştoprak	AKK 406
	Çiz. No. 9/A.13	Ağırsak	Daire Formlu	2.8 cm	1.2 cm	-----	0.5 cm	12 gr	Pişmiştoprak	AKK 407
Yukarı Anzaf	Çiz. No. 9/C.1	Ağırsak	Daire Formlu	3.2 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Kemik	-----
	Çiz. No. 9/C.2	Ağırsak	Daire Formlu	3.4 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Kemik	-----
	Çiz. No. 9/C.2	Ağırsak	Daire Formlu	4.5 cm	-----	-----	1 cm	-----	Kemik	-----
Çavuştepe	Çiz. No. 9/B.1	Ağırsak	Daire Formlu	4.2 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.2	Ağırsak	Daire Formlu	2.8 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.3	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.4	Ağırsak	Daire Formlu	2.8 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.5	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.6	Ağırsak	Daire Formlu	2.9 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.7	Ağırsak	Daire Formlu	Kırık	-----	-----	Kırık	-----	Taş	-----
	Çiz. No. 9/B.8	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/B.9	Ağırsak	Daire Formlu	7 cm	-----	-----	1 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
Meleki-Kütepe Columbarium	Çiz. No. 9/D.1	Ağırsak	Daire Formlu	2.8 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----
	Çiz. No. 9/D.2	Ağırsak	Daire Formlu	3 cm	-----	-----	0.5 cm	-----	Pişmiştoprak	-----

----- Ölçü ve ağırlıkları bilinmeyenler (Bunlar genellikle yayınlardan aldığımız dokuma aletlerdir. Nitelik söz konusu yayınlarda geçen bazı dokuma aletlerinin ölçü ve ağırlıkları verilmemiştir. Bu nedenle de tabloda bu kısımlar boş bırakılmıştır).

Tablo 1

Grafik 1

YÜKSEL ERİMTAN KOLEKSİYONU'NDAN İKİ TERRAKOTTA FULCRUM FİGÜRÜ

Davut KAPLAN*

Anahtar Kelimeler: Yüksel Erimtan Koleksiyonu • Fulcrum • Terrakotta Figür • Antik Yatak

Özet: Yunan ve Roma yataklarının stilistik gelişimi ve farklılıkları üzerine antik metinler ve modern çalışmalar olmak üzere çok sayıda bilgi ve kaynak mevcuttur. Bu yatakların kol dayama yerleri olan baş ve bazen de ayak kısımlarında plastik ve kabartma figürlerle süslü fulcrum adı verilen genelde bezemeli metal parça bulunmaktadır. Modern çalışmalar ile günümüzde çok az kısmı korunmuş ve müzelerde saklanan fulcrumlar ve parçaları değerlendirilmiş ancak genelde tarihlendirilme sorunu dile getirilmiştir. Bu fulcrumlar ilk örneklerinden itibaren yataktaki yerleri, duruşları, malzemeleri, figürleri ve diğer bezemeleri ile birlikte değerlendirilmiş ve bu bağlamda çalışmaya konu olan Ankara Yüksel Erimtan Kültür ve Sanat Vakfı, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi kataloğunda yer alan iki terrakotta figür ele alınmıştır. Özgün ve çok sevilen örnekleri bronz, fildişi, kemik gibi farklı malzemeler olan fulcrumların pek karşılaşılmayan terrakotta örnekleri ise yok denecek kadar azdır. Bu nedenle her iki terrakotta figür daha önce çalışılmış farklı malzemeden yapılmış özgün örnekler ışığında ikonografi ve işlev açısından tanımlanmış ve özgün bir yatak dekorasyonu oldukları vurgulanmıştır. Yine çalışılmış yataklar ve fulcrumlarla karşılaştırılarak bu iki terrakotta figürün gerçek işlevi çizimlerle ortaya konarak yatağın özgün formu inşa edilmiş ve tarihlendirilmiştir.

TWO TERRACOTTA FULCRUM FIGURINES FROM THE YÜKSEL ERİMTAN COLLECTION

Keywords: Yüksel Erimtan Collection • Fulcrum • Terracotta Figurine • Ancient Couch

Abstract: There are a great number of information and publications on the stylistic development and differences of Greek and Roman couches in antique texts and modern studies. These beds have armrests in the head, and sometimes in the feet are decorated with metal parts called fulcrum usually decorated with plastic and relief figurines. In modern studies, only a small part of the fulcra and samples preserved in the museums were evaluated but generally dating problem has mentioned. The fulcra have been evaluated from their first examples, together with their places, standings, materials, figures and other decorations in their couches and in this context two terracotta figurines in the catalog of Erimtan Culture and Art Foundation, Erimtan Archaeology and Art Museum in Ankara were discussed. Original and very popular examples of fulcra were made of different materials like bronze, ivory and bone but their terracotta samples are rarely encountered. For this reason, it is emphasized that both terracotta figures are defined in terms of iconography and function in the light of original specimens made from different materials which have been studied previously and it is emphasized that they are unique couch decoration. In addition to these two terracotta figurine revealed the real function with illustrations and the original form of the couch was built and dated in comparison with published fulcra and couches.

* Doç. Dr. Davut Kaplan, Samsun 19 Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, SAMSUN, e-posta: davut-kaplan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5690-1639

Gönderilme tarihi: 29.03.2019; Kabul edilme tarihi: 09.05.2019

Amaç

Yüksel Erimtan Kültür ve Sanat Vakfı, Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi koleksiyon kataloğuna kayıtlı olan antik dönem terrakotta figürler¹ sayıca az fakat Anadolu koroplastik sanatı açısından çeşitlidir. Genel tipler dışında yatak dekorasyonuna (*fulcrum*) ait olduğunu düşündüğüm iki figür Anadolu terrakotta örnekleri içerisinde bugün için istisnadır. Antik kaynaklara² göre değerli malzemelerden yapılmış Yunan ve Roma yatakları³, ayak ve baş kısımlarındaki çeşitli bezemeleri⁴ ile dikkat çekerler. Latince '*plutus*'⁵ ve '*fulcrum*' (ç.*fulcra*)⁶ olarak isimlendirilen ve genelde bronz olan yatakların baş (yatak başı)⁷ veya ayak kısımlarında, yüksekçe parça kıvrımlı ve 'S' biçimindedir⁸ (Res. 1, 5, 10).

Sökülüp takılan birer parça⁹ olan fulcrum, en üstte uç kısımda taç figürü olarak genelde hayvan başı şeklinde protom¹⁰, altta büst veya madalyon, her ikisi arasında ise dinlenen bir figürün yer aldığı sade veya figürlü metal levha-pano ve bu panoyu sınırlandıran çerçeveden oluşur (Res. 1).

Mobilyaların bezemeli aksamları göz ardı edildikleri veya yayımlanmadıkları için Anadolu *fulcrum* örnekleri konusunda genel bir değerlendirme yapmak zordur. Bronz fulcrumlar genelde kataloglarda küçük buluntular grubuna dâhil edilmekte ve stratigrafik bir tarihlendirme veya işlevsel bir çalışma da yapılmamaktadır. Bu bakımdan terrakotta yatak dekorasyonu veya fulcrumlardan ise neredeyse hiç söz edilmez¹¹. Olasılıkla terrakotta fulcrumların ait

¹ Bu grupta yer alan terrakotta örneklerin tümü Anadolu'nun terrakotta figürleri ile olan ilişkileri açısından daha geniş kapsamlı olarak farklı dönemlere ait figür tipleri ile karşılaştırılarak "Erimtan Arkeoloji Müzesi Kataloğu"nda bölüm olarak ve ayrıca "Yüksel Erimtan Arkeoloji ve Sanat Müzesi Terrakotta Figürleri" adı ile detaylı bir şekilde kitap olarak da çalışılmaktadır. Kıymetli eserleri barındıran koleksiyonunun toplanması ve Anadolu kültürüne kalıcı bir şekilde sunulmasını bir müze ile de taçlandıran Yüksel Erimtan beye ve eserleri çalışmamı öneren değerli hocam A. Coşkun Özgünel'e sonsuz teşekkür ederim.

² Andrianou 2006a; Poll. 10.35; Ath. 6.255E; *IG* I³, 343, 15-16; 344, 31; 346, 66; Ath. 5.197A; Poll. I.79; Ath. 1.47e-f; Plut. *Mor.* 679b; Yunan ve Roma yatakları konusunda detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Richter 1966.

³ Yatak kelimesi genelde günümüzde uyumak veya dinlenmek için kullanılan yer veya mobilya anlamında kullanılsa da antik dönem yatakları mezar (kline) ve günlük kullanım eşyaları olarak ayrılmakta ve özellikle evlerde günlük kullanılan yataklar ise uyuma, dinlenme ve en başta da ziyafet amaçlı kullanılmaktadır. Dentzer 1982, 536; Bu ayırım için ayrıca bkz. Ulrich 2007, 232-238; Baughan 2013, Chapter 1 ve özellikle 88; Ölüm ve uykunun Yunan'da çok yakın ilişkisi için bkz. Vermeule 1979.

⁴ Mau 1897, 370-373.

⁵ age, 370-371.

⁶ Kelimenin klasik manada kullanımı "fulcrum" için bkz. Mau 1897, 370-371; Ransom 1905; Hoffmann 1957, 167; Seyffert 1960, 243; Kent Hill 1963, 293; Richter 1966, 105; Faust 1989; Rolley 1991, 291; Walker 1991, Fig. 2; Bianchi 2010, 39-106; Zingg 2012, 166-167.

⁷ Isidori Hispalensis, XIX.26.3 (*fulcra sunt ornamenta lectorum, dicta quod in iis fulcimus, i.e., sustinemur, vel quod Toros fulciant, sive çaput, quae reclinatoria vulgus apellat*); Mau 1897, 370-373; Hoffmann 1957, 167, dn. 2.

⁸ Harris 1994, 240-242; Baughan 2013, 44; Latince metinlerde geçen ve Antik yataklardaki kol dayama yerleri olarak da bilinen fulcrumlar konusunda farklı bakış açıları ile ve farklı örnekler üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlar arasında A. Griefenhagen tarafından 1930'da (RM 45, 1930) bronz klineler üzerine yayımlanan makalesi, C. Boube-Piccot'un *Les bronzes antiques du Maroc II, le Mobilier* adlı çalışması, B. Barr-Sharrar'ın *The Hellenistic and Early Imperial Decorative Bust* adlı eseri ve Sabine Faust'un *Fulcra: Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten* ile tipolojik olarak incelediği fulcrum tipleri yer alır; Seyffert 1960, 243; Richter 1966, 105; Seiterle – Mutz 1982, 62-65, Fig. 11.3; Andrianou 2006a, 235-236; Mols 2007-2008, 154-155; Martins – Schwahn 2014, 28-31.

⁹ Pritchett 1953, 232-236; Baughan 2013, 69-70.

¹⁰ Protomlar bazen ayrı döküldüğü gibi tek parça da olabilir. Eğer ayrı ise bu kez ahşap üzerine monte için çivi delikleri yer alır. Bkz. Mattusch 1991, 525.

¹¹ Ransom 1905, 46-47; Rolley 1991, 291.

olduğu yatakların ana gövdesi ahşap olduğundan korunmamıştır¹². Anadolu'da bulunduğunu düşündüğüm ve günümüze ulaşan terrakotta fulcruma ait tek örnek ise Yüksel Erimtan Terracotta figürleridir:

Katalog:

Resim No	: 2
Adı	: Maenad Büstü (fulcrum aksesuarı)
Y. Erimtan K. Env. No	: 1067
Buluntu Yeri	: Belli Değil
Ölçü Yük./Gen.	: 9 cm / 5.5 cm
Yapım Tekniği	: Tek kalıp
Fırınlama	: İyi
Renk	: Munsell - 7.5YR 7/8 kırmızımsı sarı
Boya	: Saç, şakak ve alında beyaz astar boya
Durumu	: Sağlam, yüzeyde patina
Tanım	: Tepesinde Lampadion düğümü yapılmış saçlarıyla baş sağa dönük Maenad büstü. Baş arakada topuz. Sağ omuz ve göğsü açıkta bırakan bir elbise sağ göğüs altından geçerek sol omuzda toplanmakta. Arka açık. Aplik parça.

Resim No	: 3
Adı	: Köpek başı (fulcrum aksesuarı)
Y. Erimtan K. Env. No	: 1068
Buluntu Yeri	: Belli değil
Ölçü Yük./Gen.	: 10.5 cm / 7.5 cm
Yapım Tekniği	: Tek kalıp
Fırınlama	: İyi
Renk	: Munsell-7.5YR 7/8 kırmızımsı sarı
Boya	: Yok
Durumu	: Sağlam, yüzeyde patina.
Tanım	: Başı sola dönük köpek başı. Boyunda dönmeden meydana gelen iki çukurluk. Kısa hafif arkaya yatık iki kulak, alında iki çizgi, boyunda çizik halinde tüyler. Ağız açık ve azı dişleri belirgin. Boyunda applike amaçlı düzenlenmiş

iki yarım girinti. Boyun yassı ve baş kabartma formunda. Arka açık. Aplik parça.

Büstün ikonografisi

Bronz, fildişi ve kemik fulcrumların tipolojik gelişimleri genelde madalyonların biçimlerine göre yapılmaktadır. En yaygın üslup farkı ise alçak veya yüksek madalyon tiplmesi olarak kabul edilirken¹³ profilli ve alçak kabartma örnekler daha erken kabul edilmektedir. Büst şeklinde ve dörtte üçlük bölümü işlenmiş örnekler ise daha geçe tarihlendirilirler (Res. 5-6, 9-10). Oysa yapılan bu form ve stilistik çalışma kemik ve fildişi örnekler dikkate alındığında fulcrumların kesin bir kronolojisini vermez. İki gruba ayrılan bu madalyon tipleri ise bölgesel atölyelerin özel çalışmaları olmalıdır. Mitolojik figürler kapsamı dışı tutulduğunda mezar sahibi zengin ve aristokrat ise ölen kişinin tasvirini de içeriyor olabilir. Bu bilgiler ışığında Erimtan terrakotta büstü (Res. 7) bir portre olabilir mi? Bu soruya cevap verebilmek için hem büstlerin hem de benzer figürlerinin ikonografisine bakmak gerekir.

Portre büstler Roma icadı kabul edilirken büstlerdeki Yunan portreleri ise göz ardı edilir. Oysa MÖ Geç 3. yy'dan itibaren Hellenistik kralların omuz ve boyunları üzerindeki başlarının sıklıkla kullanıldığı, sikke tasvirlerinden bilinmektedir. Bu portre büstler gerçek portreleri yansıtan bir yenilik olarak da kabul edilmektedir¹⁴. Figürler içinse diğer fulcrum figürlerinde olduğu gibi Artemis, Arsinoe ve Maenad gibi farklı tipler tercih edilmiştir. Erimtan büst figürünün fulcrum tipi ve ikonogra-

¹² Faust 1989, 121, 145, 147; Perani 1996, Fig. 3-5.

¹³ Griefenhagen 1930, 137-161; Nicholls 1979, not 25.

¹⁴ Richter 1965, 59-62.

fisi benzer örneklerle karşılaştırılınca sıradan bir kadın büstü olmadığını söylemek gerekir.

Artemis büstleri ise büyük oranda ve orijinalde fulcrum figürleri olarak bilinirler¹⁵. Erimtan örneğinde ilk bakışta Artemis'e atfedilen her zaman ve her yerde bulunan ve karşılaşılan belirleyici atribüleri olmadığı aşikârdır. Tanrıça Hellenistik dönem küçük bronz büstlerde sağ omzunda bir sadak, göğüsten çapraz geçen sadağın bağlantı kayışı, sol omuzdan düşen khiton, başının en tepesinde ve çok belirgin saç topuzu, bazen sağ omuzda düğümlü çift tırnaklı bir hayvanın (geyik yavrusu) derisi ile betimlenir. Artemis'in tepedeki topuz şeklindeki saçları Erimtan büst figürü ile benzerdir ancak diğer atribülerden yoksundur ve ayrıca Artemis'in bütün tasvirlerinden de farklıdır.

Fulcrum büst figürlerinden bir diğeri olan *Arsinoe* (Res. 7), Artemis figürlerinden farklı olduğu gibi Erimtan figüründen de farklıdır. Özellikle Anticythera büstünde (*Arsinoe* III)¹⁶ kullanılan omuzu iki kez örten ağır kumaş, 'V' yakalı sağ göğüs altından dolanan khiton ve üzerindeki himation (Res. 7) Erimtan'ın terrakotta örneğinde (Res. 2) yoktur. Dikkat edilmesi gereken nokta *Arsinoe*'ye benzer figürlerinde¹⁷ de giysi *Arsinoe* ikonografisi ile uyumludur. Terrakotta büst figür ise genç kadın tipinde olması açısından *Arsinoe* ile benzerdir fakat tepede yapılan lampadion düğümü, sağ göğsü açıkta bırakan khiton,

gözler, ince-uzun yüz, küçük ağız ve çene ile bir krali portreden çok Hellenistik Dönem stilindeki genç kadınlara benzer. *Arsinoe* büst portreleri ait olduğu krali şahsiyetin varlığını ifade eden ve kendisinin kült tasvirine işaret eden bir tanrıça gibi verilmiştir. Bu açıdan halkın kendi tanrıçalarına MÖ 3. yy'dan itibaren yatakların fulcrum figürü olarak yer vermiş olmaları daha mantıklıdır. Çünkü bu tarih hem Hellenistik üç boyutlu büstlerin ortaya çıktığı tarihtir hem de *Arsinoe*'nin ölümü (MÖ 205/4'ten sonra) ile uyuşmaktadır. Bir başka sorun ise *Arsinoe*'nin büstü ile aynı fulcrumda üstte yer alan geleneksel figürünün hangi hayvan cinsi olduğudur. Fulcruma ait olsun olmasın Anticythera batığında bulunan bronz figürlerin aslan, ördek ve köpek olduğu düşünüldüğünde¹⁸ hiç biri Anticythera büstü (Res. 7) ile ilişkilendirilemez. En yakın ihtimal ise bronz Artemis büstleri ile birlikte kullanılan at başı protomlarının burada da tercih edilmiş olmasıdır. Bu nedenle Artemis ve *Arsinoe* büstleri ve fulcrum taç (üst) figürleri veya protomları Erimtan terrakotta fulcrumu ile uyuşmamaktadır.

Büst formlarının genelde fulcrumların dışında küçük ölçekli olarak kline bezemesi olarak kullanıldığı bilinmektedir¹⁹. Bu fulcrumların en uç noktasında kullanılan büst portreler ise bezemeye aşırı bir hareket ve canlılık katmaktadır. Vahşi, saldırgan ve huysuz hayvan figürleri ile birlikte

¹⁵ Babelon – Blanchet 1895; Walters 1899; Wiegand – Schrader 1904, 381, Fig. 482; Amandry 1953, 97-105, no 234, Pl. 26, 37; p. 102, Fig. 63; Segall 1954, Fig. 1; Fuchs 1963, 33, no 40; Pl. 93.3; Comstock – Vermeule 1971, 437, no 641; Petit 1980, 44-46, no 7; Seitelre – Mutz 1982, 62-65, Pl. 11-13; LIMC II, Artemis,

no.816, Pl. 508 (sadalı ve havan derisi var, diğer atribüleri yok); Barr-Sharrar 1985, Pl. 15-22, 64-65, 69; Faust 1989, 100-102; Kottaridi 2004, 87.

¹⁶ Barr-Sharrar 1985, Pl. 15-22, 64-65, 69.

¹⁷ Thompson 1973, no 109, Pl. 38; no 112, Pl. 39.

¹⁸ Barr-Sharrar 1985, 690-691.

¹⁹ age.

bulunan örnekler²⁰ ise genelde *Maenad* (Res. 5-6, 9-10) ve Dionysos dünyası ile ilişkilidir. Doğal tasvir edilmiş bu figürler bronz örneklerden alınmış ve onların bu canlı ve hareketli dünyalarındaki hareketleri aynen aktarılmıştır. Hatta baş üzerinde oldukça hareketli lampadion düğümü saçlar da (Res. 2, 9-10) bu özelliğe gönderme yapmaktadır ki bu özellik metallerde olmayan fakat koroplastın özel katkısı olmalıdır. Öne doğru fırlayan üst gövde ve baş, başın kendi sağına enerjik ve aynı zamanda yumuşak dönüş ve yatık tasviri, bir göğsün açıkta bırakılması gibi unsurlar Dionysos dünyasının hareketli ve eğlenceli figürlerinden *Maenadlara*²¹ (Res. 5-6, 9-10) uyumaktadır. Bilinen fulcrum madalyon *maenad* figürlerinin neredeyse tümünde saçlar alından ikiye ayrılır ve tepede bağlanır²² (Res. 5-10). Bu benzerlikler sanki *Maenad* figürlerinin tek bir atölyeden veya ilişkili yakın bir bölgeden çıkarak dağıldığını düşündürür. Dionysos dünyasının figürlerinde görülen *Nebris*²³ (Res. 5) de yine *Maenad*'da giysi olarak tercih edilmiş olmalıdır. Çünkü hayvan derisi tipli giysi sadece Artemis ve Dionysos dünyasının figürlerinde vardır. Y. Erimtan terrakotta büstünün (Res. 2) yukarıda bahsedilen tiplerden

ayrılması ve daha çok idealize bir portre sunması lüks kullanım malzemesi olan yatık fulcrumlarının tipolojisine de yeni bir kopya örnek ile katkı sunmaktadır. Tipolojik ve ikonografik açıdan mitolojik bir figür olduğu anlaşılan büst portre bu durumda mazleme açısından istisna bir eserdir.

Köpek ikonografisi

Köpekler antik Yunan sanatında yaygın biçimde avcı²⁴, avda yardımcı ve koruyucu²⁵, atlet ve hizmetçilerle²⁶ birlikte savaş sahneleri ve ev köpeği²⁷ olarak tasvir edilmişlerdir. Savaşta düello için köpek dövüştürüldüğü²⁸ bilinirken antik kaynaklardan yola çıkarak kırktan fazla köpek cinsinin varlığı²⁹ ve bugünkünden çok daha fazla türe sahip olduğu³⁰ ifade edilmektedir. Köpek, fulcrum figürlerinden birisi olarak da görülür³¹ (Res. 11-18). Ancak büstün Artemis olmadığı gibi köpek protomu da Athena ikonografisi ile bağlantılı değildir³². Aslında başta at figürlerinde³³ olmak üzere diğer figürlerde olduğu gibi realist ve canlı köpek tasvirleri de Hellenistik dönemde yaygındır ve Geneva³⁴ örneğinde olduğu gibi Roma döneminde kopya

²⁰ Seiterle – Mutz 1982, 62-65, Pl. 11-13.

²¹ Boucher 1982, 184; Seiterle – Mutz 1982, 62-65, Pl.11-13; Faust 1989, 99-100; Kottaridi 2004, 87; Mols 2007-2008, 156; Anderson 2014, 96, Fig. 4.2.

²² Faust 1989, 99.

²³ age, 99, Kat. 349, Taf. 24.1; *Nebris*: Ceylan veya geyik yavrusu derisinden bu giysi zamanla genelde Dionysos dünyasındaki figürler tarafından özellikle *Thiasos*'ta tercih edilen bir giysi şekline döner.

²⁴ Trantalidou 2006, 100, 106, Fig. 2-3.

²⁵ Richter 1930, 31.

²⁶ Trantalidou 2006, 106, Fig. 4.

²⁷ age, 107-108, Fig. 5.

²⁸ Hdt. V.1 (Burada kehanet gereği savaşın başlangıcında Perithoslular ve Paonialılar arasında savaş öncesi üçlü düellodan bahsedilmektedir).

²⁹ Keller 1909, 91-150.

³⁰ Richter 1930, 31.

³¹ age, 33, Fig. 173 (çoban köpeği başı, Geç Yunan eserinin Roma kopyası, *Musée d'art et d'histoire (MAH)*).

³² Artemis ile ilişkilendirilen Girit tanrıçası *Dictynna*'nın tapınağı köpeklerle korunmaktadır. *Callimachus, Hymn to Artemis*, 90-100, 206-207, 215-217; ayrıca Ephesos Artemision'dan başlayan bir törende tanrıça gibi giyinmiş kızları köpekler takip ederler. Yine Sparta Artemis Ortia kutsal alanında Artemis ve köpeği ile birlikte tasvir edilirken Bronz Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi de dâhil çok sayıda köpek tasviri Artemis kutsal alanlarında bulunmaktadır. Trantalidou 2006, 109-110.

³³ Hoffmann 1957, 167.

³⁴ Richter 1930, 33, 77, Fig. 173.

edilmişlerdir³⁵. Genelde diğer fulcrum tipleri olan eşek, katır ve atlardaki gibi köpek başları da geriye dönük, kulakları ise arkaya doğru yatık, huysuz ve hırçın tipte betimlenmiştir. Hayvan figürlerinin başları genelde aşağıda yer alan mistik, eğlenceli ve çılgın dünyanın³⁶ üyeleri olan madalyon veya büst figürlerine dönük ve onlarla iletişim halindeymiş gibi eğlence dünyasını veya buldukları ortamı huysuzluklarıyla yansıtır ve hareketlendirirler. Benzer şekilde Hellenistik Dönem'e tarihli ve Anadolu kökenli olduğu ifade edilen fulcrum köpek³⁷ (Res. 16) ve katır başı³⁸, Graffignana aslan protomu³⁹ (Res. 19) ve özellikle Gaziura örneği⁴⁰ vahşi hayvan başlarının hırçın tasvirine en güzel örneklerdir. Erimtan terrakotta köpek başı (Res. 8-9) huysuz ikonografisi ile türünün diğer klasik tasvirlerinden⁴¹ ayrılmaktadır. Çünkü burada bekçilik, koruma, av ve arkadaşlık gibi işlevi yoktur. Köpeğin başını geriye döndürmesi, üst göz kapağının bilinçli olarak yukarıya kalkması, kısa sivri kulakların bilinçli olarak arkaya yatırılmış olmasından dolayı iki kulak arasında iki derin deri kırışıklığı meydana gelmiştir. Ağızının açık, alt dudaklarının (avurt) sarkık, dişlerinin sertçe gösterilmesi ile hırlar şekilde ve saldırma durumunda olan huysuz bir köpeği betimlemektedir.

Terrakotta köpek, baş yapısı ve hırçınlığı ile ileri derecede anatomik gerçekçi-

likle betimlenmiştir. Boyunda yer alan tüyler ise başın hırçınlığı ile zıtlık oluşturur ve kabarık değildir. Fulcrum malzeme olarak çok sayıda köpek tasviri⁴² (Res. 11-18) bulunmakla beraber, Hellenistik etkiyle yerel olarak şekillendirilmiş Graffignana terrakotta aslan protomu (Res. 19) ile malzeme, teknik ve stil açısından benzerdir⁴³. Londra bronz fulcrumu⁴⁴ (Res. 13) ise genel tasarım, köpek tipi ve stili açısından Erimtan örneğine en yakın tiptir. Ayrıca Faust, asık kulaklı köpek protomlarını (Res. 11-17) fulcrum formlarının II. tipi ile özdeşleştirmekte ve sonrası Ancona figürlerini de Fulcrum III tip içerisinde değerlendirmektedir⁴⁵ ki bu tipler terrakotta örneğin madalyon figürü ile uyumlu bir tarihtir MÖ 2. yy ve sonrasına aittirler.

Maenad büstü ve köpek protomundan her ikisi de (Res. 2-4) ayrı ayrı değerlendirildiğinde bir kadın büstü ve köpek başı gibi sıradan figürler gibi görünmektedirler. Ancak ikonografik olarak incelediğimiz gibi farklı tip ve işleve sahip olmalıdırlar. Koroplastik ürünler içerisinde bu sıra dışı figürlerin işlevleri ve birbirleri ile olan ilişkisi, rekonstrüksiyon çiziminde fulcrumların genel tipolojisi içerisinde yer aldıklarını gösterir. Çünkü fulcrumlar genelde taç kısmında yani en üst noktada hayvan başları ile bezenmişlerdir. Yüksek veya alçak kabartmalı büstlü madalyonlar ise istisnalar olmakla birlikte fulcrumun alt

³⁵ Kozloff 1980, 216.

³⁶ Grimal 1997, 156-159 (Dionysos).

³⁷ Faust 1989, Taf. 55.1.

³⁸ Richter 1930, 19, Fig. 85.

³⁹ Perani 1996, 67-69, Fig. 3-4.

⁴⁰ Zingg 2012, 167, Fig. 6, 8.

⁴¹ Keller 1909, 91-150; Richter 1930, 31; Hoffmann 1957, 167.

⁴² Kent Hill 1963, 298-299; Faust 1989, 84-86, Kat.8, Taf. 54-55.

⁴³ Perani 1996, 67-69, Fig. 3-4.

⁴⁴ Faust 1989, 85, Taf. 16.1 (Köpek başlı bronz fulcrum-Londra).

⁴⁵ Faust 1989, 84.

noktasında yer alırlar (Res. 8, 11-13). Yatak başında veya ayak kısmında da olsa çoğunlukla plastik hayvan figürleri geriye doğru madalyon figürüne dönüktür. Aynı şekilde madalyondaki büstlü figürler de hayvan başlarına dönüktür. Terrakotta köpek başı (Res. 2) kendi solundan geriye dönerken maenad büstünde (Res. 3, 4) ise baş kendi sağına dönüktür. Bu durumda ve bütün fulcrum bezeme tipolojisi ölçü alındığında köpek protomu ve maenad büstünde başlar birbirlerine bakışumlu olarak tek bir fulcrum bezemesi oluşturmaktadırlar (Res. 4). Özellikle detaylardaki uygunluk terrakotta fulcrum figürlerinin en yaygın tip olan bronz örneklerden kopya edildiğini göstermektedir. Çünkü Londra⁴⁶ (Res. 13) örneğinde olduğu gibi bilinen ve genelde bronz örneklerde yaygın olarak ele geçen yatak başı fulcrumlarının tipolojisine de uymaktadır. Yani büstlerin kendi soluna, hayvan figürlerinin ise kendi sağlarına dönük olduğu yatak başından kullanılan örnekler daha fazladır (Res. 12-18). Ancak Yunan ve Roma yataklarının fulcrumları birkaç tekil örnek olsa da genelde birbirlerinin negatifi olmak üzere çift olarak tasarlanmışlardır⁴⁷. Bu nedenle terrakotta maenad büstü ve köpek protomu ya tek başlıklı yatağın sol yanına (Res. 9) veya *amphikephalik* yatağın ayak sağ cephesine (Res. 10) aittir. Bir başka detay ise yapıldıkları malzeme kil olmasına rağmen kil rengi açısından katalogta ifade edildiği gibi hemen hemen aynı renk tonundadırlar. Bu tondaki farklılık özgün kullanıldıkları mekânın fiziksel koşulları,

günümüz korunma veya saklama durumu ile alakalı olsa gerektir. Bu nedenle maenad büstü ve köpek başı tek bir fulcruma ait üst ve alt bezemesidir ve aynı yatağın ya baş-sol ya da ayak sağ yüzeyine monte edilmiştir (Res. 4). Terrakotta örneklerin yatak başı fulcrum bezemelerinin ise diğer bronz örneklerden kopya edildiği elimizdeki örneklerin varlığı kanıt gösterilerek ileri sürülebilir.

Farklı malzemeden fulcrumlar ve Terrakotta örneklerde teknik

Anadolu erken dönem klinelerinde genelde taştan oyma mezar örnekleri yoğundur⁴⁸. Bu klineler ana kayadan yontularak şekillendirilmiş ve özgün yataklara benzetilmişlerdir. Özgün platform örneklerine bir alternatif olarak bazen moloz veya kilden yapılmış kline örnekleri de vardır⁴⁹. Bu kil platformlarda Atina vazo resimlerinde olduğu gibi Basel’de Douris ressamının kırmızı figürlü eseri üzerinde Satyr ve Maenad, Oxford kırmızı figürlü vazo üzerinde Herakles ve Dionysos başta olmak üzere Dionysos dünyası ile ilişkili konular işlenmiştir⁵⁰. Ancak bu mitolojik figürlerin yer aldığı platform yataklar genelde Isthmia’daki kült mağarasında olduğu gibi mağara oygularına işaret ederler. Ayrıca Dionysos ve satyrlerin doğal bir çevrede kaya üzerinde dinlendiği örnekler de vardır⁵¹. Dolayısıyla platform mezarlarda tasvir edilen örnekler terrakotta fulcrum figürlerinden kullanım ve işlev açısından ayrılmaktadır.

⁴⁶ Faust 1989, 85, Taf. 16.1 (Köpek başlı bronz fulcrum-Londra).

⁴⁷ Baughan 2013, 367, dn. 285.

⁴⁸ age, 38.

⁴⁹ age, 38.

⁵⁰ Goldstein 1978, 315, not 442; Baughan 2013, 81-82; Klineler üzerindeki tasvirler için ayrıca bkz. age, 81-85.

⁵¹ Heinrich 2007.

Eskişehir yakınlarındaki Kocakızlar Tümülüsü'nde yatak fildişi ayakları ele geçmiştir⁵². İnhumasyon ve kremasyon gömülerin bir arada olduğu mezarda iki adet bronz fulcra ve fildişi yatak ayakları yatağın bulunduğu yeri gösterirken üzerinde olduğu tahmin edilen eşyalar ve takılar ise kadın mezarı olduğuna işaret eder. Herakles ve Eros'tan oluşan iki bronz fulcra ise yatağın en zengin bezemeleridir. MÖ 1-MS 1. yy'a tarihlendirilen ve Roma Dönemi'nde Anadolu'da benzeri olmayan tümülüs mezar zengin aristokrat bir aileye aittir⁵³. Bronz fulcrum madalyonları genelde ahşap bir arka iskelete veya zemine yapıştırılmıştır. Bu bronz örneklerde çivi ya da pim kullanımı nadir olsa da bazen tercih edilir⁵⁴. Ele geçen geleneksel bronz örnekler arasında terrakotta çok nadirdir. Milan'ın güneydoğusunda yer alan Grafignana kasabası yakınlarında bir kremasyon mezarda ele geçen aslan protomu (Res. 19) ve Dionysos büstü özgün terrakotta tipler içerisinde ikonografi ve işlev açısından benzer fulcrum parçalarıdır⁵⁵. Erimtan örneği de (Res. 2-4) bu istisna uygulamalardan biridir. Bu geleneksel uygulamanın dışına çıkmasına rağmen Erimtan terrakotta fulcrum figürleri bronz örnekler için kil model olabilir mi? Bu konuda figürlere teknik yönden bakılınca ne yazık ki kesin hayır cevabı vermek daha doğrudur. Her iki eserin de içleri boştur (Res. 2-3) ve özellikle maenad başında olduğu gibi beyaz astar boya (Res. 2), özgün terrakotta figürler ile benzerlik gösterirken model veya kalıp olabileceğine dair herhangi bir detay söz konusu değildir. Bu yüzden her

iki figür de özgün terrakotta fulcrum parçalarıdır (Res. 4). Bu tür terrakotta eserler bronz örneklerden kopya edilmesine rağmen teknik ve üretim açısından kaliteli örneklerden de farklılık gösterir. Farklı sanatçıların başta heykeltıraş, marangoz ve de dökümcülerin bir arada çalıştığı atölyeler⁵⁶ yerine terrakottalar sadece koroplastların elinden çıkan örneklerdir. Bu açıdan terrakotta fulcrumlar ya bronz örnekleri stilde taklit etmeli ya da özgün terrakotta yatak ve fulcrum bezemeleri olmalıydılar. Bronzları kopya eden figürlerin plastik örnekleri mevcuttur ancak ahşap kısımları gösteren aksamın olmaması kritik yapımayı zorlaştırırsa da özgün figürler ile koroplast sanatının yansımalarını görmek mümkündür.

Yukarıda detaylı işlendiği gibi benzer fulcrum örneklerinden yola çıkılarak Maenad büstü ve köpek başından oluşan figürlerin arasında da şüphesiz bezemeler olmalıydı (Res. 4). Ancak bu bezemelerin bronz veya fildişi örneklerde olduğu gibi kakma değil yine terrakotta malzemenin olması olasıdır. Fakat köpek ve maenad baş ve büstlerinin arka yüzlerinin düz ve kesilmesi bu duruma şüpheyle bakmama neden olmaktadır. Figürlerin içleri boştur ve düz kesilmiş arka kısımda terrakotta gövde veya zemine gömüldüğüne dair bir kalıntı veya hamur üzerinde iz yoktur. Oysa terrakotta aplik örneklerin hemen hemen tümünde ana gövde, uzuv ve eklemler aynı anda ve hamur ıslakken yapılmıştır. Bu nedenle birleşim noktalarında bütünlüğü ve sağlamlığı elde etmek için

⁵² Atasoy 1974, 261, İll.6.

⁵³ age, 261-262, İll.6, Pl. 53, Fig. 13-14.

⁵⁴ Kent Hill 1963, 293-300; Siebert 1973, 555-581; Doumeyrou 1989, 10, dn 35; Mattusch 1991, 525.

⁵⁵ Perani 1996, 67-75, Fig. 1-5.

⁵⁶ Andrianou 2006a, 261.

hamuru yedirme yani birleşim noktasını sıvazlama görülür. Burada ise teknik ve işçilik anlamında herhangi bir ipucu yoktur. Bunun yanı sıra tek kalıp üretimi olan her iki figürün de içleri boştur. Büstün üç boyutlu serbest yontu veya figürler gibi canlı tasviri de MÖ 3. yy ve sonrasına ait metalleri kopya etmektedir. Köpek figürünün sığ yapısı plastik üç boyutlu serbest köpek figürlerinden farklılığı göstermektedir. Aplik yapıldığının en güzel göstergesi ise daha önce ifade edildiği gibi boyun kısmında hilal biçimli içe doğru (konkav) iki profilin yani taç figürde eklem yerinin (Res. 3) olmasıdır. Bu teknik özgün bronz örneklerde mevcuttur⁵⁷ ve doğrudan metalleri (Res. 11-18) kopya etmektedir.

Sadece metal kısımları kopya eden koroplast, yatakların ahşap kısımlarını özgün yani bronz fulcruma sahip yataklarda olduğu gibi yine ahşaptan yapmış olmalıdır. Bu düşünce terrakotta maenad büstü ve köpek başından oluşan fulcrum bezemeli bu yatağın iskeletinin taklit ettiği özgün bronz ve fildişi örneklerde de ahşap olmasından kaynaklanır. Ayrıca terrakotta yatak iskeletinin özgün ahşap örnekler gibi ağırlık taşımak bir tarafa boş olarak bile ayakta durması teknik açıdan zordur. Çünkü ortalama yatak yüksekliği Makedonya taş yataklarda 1 m'dir⁵⁸ ve terrakotta örnek de bezeme detaylarında olduğu gibi özgün örneklerin boyutunda olmalıdır. Bir başka sorun ise büyük boyutlu bir yatağın parçalar halinde bile olsa kilden üretilerek pişirilmesidir. Beceri ve teknik gerektiren büyük boyutlu terrakotta heykellerin varlığı

düşünüldüğünde bu sorunun ortadan kalktığı anlaşılmaktadır.

Terrakotta fulcrum parçalarının tanımını ve işlevi ile ilgili bir başka öneri ise Etrüsk urne tipleri⁵⁹ dikkate alındığında “yatak üzerinde ölü” biçimindeki urne olabileceğidir. Anadolu’da bu tipin benzeri yoktur ve İtalya’da bulunmuş Hellenistik ve Roma dönemi terrakotta fulcrum⁶⁰ örneklerinde de görüldüğü gibi mezarlardakiler sadece terrakotta fulcrum parçalarıdır ve bir urneye ait olmadıkları anlaşılmaktadır.

Terrakotta figürlere metal görüntüsünü vermek yerine büst üzerinde de korunduğu gibi geleneksel terrakotta boyama ile beyaz astar yine gövde üzerinde uygulanmıştır (Res. 2). Boyalı hali ile oldukça çekici olduğu hatta bronz örneklerden görünüş açısından farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak antik ahşap yatakların (kline) boya ile süslenmesi⁶¹ düşünüldüğünde terrakotta örneğin ahşap geleneğine bağlı kalmadığı ve terrakotta eserlerin kendi özgün ve geleneksel stilinde boyandıkları görülmektedir.

Terrakotta Fulcrumun İşlevi

Fulcrumların ilk örnekleri olarak kabul edilen MÖ 5. yy vazo resimleri ve ilgili konular şölen sahnelerinden alınmadır. Özellikle Yunan ve Roma yataklarının büyük kısmı ziyafet sahneleri ile ilişkilidir⁶². Ancak ister yaşam alanlarından veya tasvirli sanattan olsun isterse mezarlardan olsun yemek, uyumak veya ölü için inşa edilmiş yataklar arasında bir fark yoktur ve ölü

⁵⁷ Faust 1989.

⁵⁸ Sismanidis 1997, 190; Andrianou 2009, 42.

⁵⁹ Ransom 1905, 90, Pl.1.

⁶⁰ Perani 1996.

⁶¹ Kyrieleis 1969, 166; Naso 2007, 32, n. 80; Baughan 2013, 37-38.

⁶² Altmann 1902, 34-35; Ransom 1905, 15-16.

yatakları daha çok yemek ve uyumak için yapılmış örneklerden yani önceki gerçek yaşamdan alınmış olmalıdır. İki başlı, yatağın iki ucunda yani *amphikephalik* tiplerde dirsek veya baş koymak için eklenen parçalara sahip olduğu düşünülen⁶³ ilk örneklerin konuları çiftler veya evliliğidir⁶⁴. Bu konular arasında Kadınlar, Herakles ve Hebe'nin evliliği, çiftler⁶⁵, çocuk Herakles ve Iphikes, Dioskurlar gibi çoğunluğu mitolojik konular yer alırken⁶⁶ bazı *amphikephalik* yataklarda tek bir kişi veya cesedi (*prothesis*)⁶⁷, Dionysos, symposium⁶⁸ ve Troia savaşı kahramanlarına⁶⁹ ve sahnelerine de yer verilmiştir. Bu nedenle fulcrum (?) tiplerine köken olabilecek erken tasvirlerde ressamların hem konuya yakışır hem de dönemin mükemmel sayılabilecek lüks tüketim eşyası olan bu tip yatakları Myrina kökenli evlilik ile ilgili (gerdek) terrakotta tasvirde⁷⁰ de görüldüğü gibi detaylı ve özenli işlediği düşünülebilir. Ayrıca bu tür bezemeli bronz yataklar genelde Romalıların özel evlerinde kullanılıyor olmalıdır. Böylece hem aile üyelerinin zevki hem de ziyaretçilerin beğenisi doğrultusunda kullanılmışlardır. Ancak terrakotta örnekler daha çok mezarla ilgili olmalıdır. Çünkü tanrı ve kahramanları konu edinen figürlere sahip fulcrum bezemeleri bazen koruyucu (*prophylactic*) anlamda yorumlanabilir.

İster ceset ile birlikte mezara konmuş isterse üzerinde cesedin yakıldığı kremasyon veya urneler için masa görevi gören yataklar olsun tümü ölen kişinin son dinlenme yerini sembolize eder. Ölüm ve mezar-gömüt ile ilgili yatakların (*lectus funebris*) işlevi konusunda en detaylı örnekler Terrakotta Etrüsk Urne, Makedonya mezarları⁷¹, Colchester çocuk mezarı⁷² ve Gaziura⁷³ gümüş yatak ayakları ve bu yataklara ait fulcrum parçalarıdır. Özellikle yataklardaki Dionysos ikonografisi ile ilgili frizler kesin bir yargı ifade etmese de cenaze sehpası üzerinde bulunmaları anlamlıdır. En dikkat çekici yanı bu sahnelerin ölümden sonraki hayatta sonsuz bir şölene gönderme yapmasıdır. Bu sahnelerde görülen katır ise yine öteki dünyadaki "Mistik yolculuğa"⁷⁴ işaret eder (Res. 1). Dionysos-Ariadne mitosu ile doğrudan ilişkili olan orta panodaki uyuyan Ariadne⁷⁵ veya Dionysos sembolleri bu yatakların uyku amaçlı kullanıldığına da yorumlanabilir. Benzer Dionysos ikonografisi ise Ege'nin batı kıyılarında içki ve âlemin varlığını doğrularken hem yaşam hem de ölümden sonraki hayata atıf yapmaktadır. MÖ 1.-MS 1. yy'a tarihlendirilen Colchester çocuk mezarı ise buluntu açısından zengindir⁷⁶. Olasılıkla

⁶³ Baughan 2013, 70.

⁶⁴ Ransom 1905, 30-31, Fig. 30 (Atina'dan Myrina kökenli terrakotta); Baughan 2013, 70.

⁶⁵ Sieveking 1930, 32-33, Taf. 26.2 (terrakotta-fulcrumlu kline üzerinde çift).

⁶⁶ Baughan 2013, 70, dn 295-296.

⁶⁷ age, 70, dn 298.

⁶⁸ Kottaridi 2004, 87, Fig. 27 (Pella, MÖ.2.yy 2.yarısı); Baughan 2013, 70, dn 299.

⁶⁹ Miller 1980, 165; Baughan 2013, 71.

⁷⁰ Ransom 1905, 30-31, Fig. 30 (Atina'dan Myrina kökenli terrakotta).

⁷¹ Sismanidis 1997, 134-153.

⁷² Eckardt 1999, 57-90.

⁷³ Zingg 2012, 169-196.

⁷⁴ Dionysos, mitolojiye göre Hera tarafından yer altına gönderilen Hephaistos'u katır sırtında Olympos'a geri götürmüştür. Paus. I.20.3; İtalyan fulcrumlar üzerindeki Dionysos ikonografisi ile ilgili bkz. Letta 1984, 92.

⁷⁵ Anderson 2014, 95-96.

⁷⁶ Eckardt 1999, 57-90.

bu mezarda ele geçen yataklar ölünün teşhiri (*hying-in-state*) veya yatırıldığı mobilyalardı.

Buldukları yer itibarıyla bu değerli parçaların mobilyalar üzerine kullanılması işlevi tam olarak net değildir⁷⁷ ancak genelde mezar konteksi ile bağlantılı görülmektedir. Sismanidis tarafından Makedonya’da yapılan mezar konteksi çalışmasında, taş ve ahşap yatakların sık tercih edildiği belgelenmiştir. Özellikle malzeme seçimi mezar törenleri ile ilişkilendirilmiş, taş yatakların inhumasyon, ahşapların ise kremasyonda kullanıldığı ifade edilmiştir⁷⁸. Kline tipi mezar geleneklerine sahip İtalya ve Makedonya’nın tersine Güney Rusya ve Anadolu gibi bölgelerde ahşap yataklar kremasyon ile ilişkilidir⁷⁹. Çünkü bu tip eserlerin zengin dekorasyonlu ve kırılğan olmaları günlük kullanımdan çok mezar fonksiyonuna işaret etmektedir. Ancak günlük yaşam ve ölümlle ilgili kullanılan örnekler arasında yapısal bir fark yoktur. Fildişi, kemik ve bronz örneklerin büyük bir kısmı MÖ 3. yy Yunanistan ve Magna Grecia’da olduğu gibi Hellenistik etkilidir ve Dionysos ile ilgili konularla dekore edilmişlerdir⁸⁰. Ancak Dionysos ile ilgili ikonografi her iki kullanıma da uyar.

Kocakızlar tümülüsü⁸¹ ve yine bir erkeğe ait Gaziura⁸² örneğinin bir tümülüsten gelmiş olduğuna dikkat edilirse Anadolu’da mezarların en dikkat çeken eşyaları arasında metal aksamli yatakların olduğu anlaşılabilir. Terrakotta örnek ise ölünün yatak üzerine yatırıldığı inhumas-

yon gömü için değil Graffignana mezarında⁸³ olduğu gibi kremasyon gömü yani en azından küllerin konduğu urneyi taşıyabilmesi veya günlük yaşamın mezara yansıtılması için uygundur.

Genel anlamda günümüze kadar ulaşan bronz ve diğer sağlam malzemelerden de anlaşıldığı gibi Geç Klasik ve Hellenistik evlerden elde edilen bulgular yatakların üretiminde aşırı bir patlamanın yaşandığını göstermektedir. Çünkü evlerin asıl üyesi olan kadınların rolü de değişmekte ve evin her tarafına dekorasyonun türlü örnekleri tabandan tavana kadar yayılmaktadır. Ancak yatakların en güzel örnekleri ve evlerin iç dekorasyonunu yansıtan sıra dışı yataklar sadece mezarlarda bulunmuştur ve bu zenginliğe terrakotta örnek de ayrıca katkı sunmaktadır. Ancak terrakotta örnek basit ve küçük kline tipleri veya minyatür modellerden ayrılmakta ve boyutları ile bronz örneklere benzerlik göstermektedir. Çünkü boyut açısından mezarlara konan hediyelek minyatür eserlerden farklıdır. Bronz ve fildişi yatak fulcrumlarının birebir ölçüsündedir ve daha önce de ifade edildiği gibi doğrudan bronz eserlerden kopya edilmiş ve monte edildiğinde ana iskeleti oluşturan ahşap ile birlikte olasılıkla ahşap gövdeli terrakotta bezemeli fulcrumlara sahip bir yatak tipi ortaya çıkmaktadır (Res. 4). Figürlerin boyutları oranlama yapıldığında ideal bir fulcrum ortaya çıkar ve -ister ahşap isterse tümüyle kilden olsun- ana gövdeye birleştirildiğinde ise yine gerçek boyutlarda bir yatağa

⁷⁷ Nicholls 1979, 25-26, not 28.

⁷⁸ Sismanidis 1997, 134-153.

⁷⁹ Baughan 2013, 21.

⁸⁰ Clair 2003, 31; Chryssoulaki – Selesi 2009, 97.

⁸¹ Atasoy 1974, 255-263.

⁸² Zingg 2012, 161-196.

⁸³ Perani 1996, 67-73.

dönüşür. Terrakotta fulcrum bezemelerinin iki ayrı yatağa ait olduğu kabul edilirse bunların mezar buluntusu oldukları da kesinleşmiş olur. Çünkü günlük kullanım yerine mezar armağanı olarak sunulmuş olmaları sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Tarihlendirme

Terrakotta yatak veya fulcrumlar üzerine şimdiye kadar sağlam bir örnek olmaması bu tip eserlerin tamamen göz ardı edilmiş veya üstü kapatılmış olduğunu göstermez. Anadolu'da uzun bir geçmişe sahip⁸⁴ ölünün üzerine yatırıldığı yatak geleniğinin en somut ve en erken örnekleri evlerde kullanılan lüks yataklara öykünecek yapılan Arkaik ve Klasik mezar klineleleridir. Bunların bezemeleri genelde taş- tandır ve boyları dahi iyi korunmuştur⁸⁵. Bronz örnek ise MÖ 6. yy'a ait Lydia⁸⁶ örneğinde olduğu gibi sayıca azdır. Mezar- dakerin aksine evlerde bulunan yataklar ahşaptır ve bir çok nedenden dolayı günümüze ulaşmamışlardır⁸⁷. Bu bağlamda mezar buluntuları ve evlerden ele geçen çok az sayıdaki parçayı karşılaştırmak da zorlaşmaktadır. Terrakotta fulcrum ve ait olduğu yatak stili açısından bu erken dönem Anadolu yatak tipleri ile benzerlik göstermez. Mezarlar dışında ikinci önemli kaynak ise bir eserin yağmalanması ve zarar görmeden yeniden kullanılmasıdır⁸⁸ ki bununla ilgili neredeyse hiçbir yazılı belge yoktur.

Hellenistik ve Roma gibi geç dönem ev örneklerinden ise sadece metal kaplama ayaklar, yatakların başlık veya yaslanmak için uç bölümleri (*fulcra*) ele geçmiştir. Aslında minyatür terrakotta yataklar Hellenistik Dönem ile birlikte daha da yaygınlaştılar. Romalıların MÖ 2. ve 1. yy'da yağmalamaları sırasında götürülen ganimetler arasında mobilyalardan söz edilmezken⁸⁹ bazı metinlerde "Asia kökenli mobilyalar" ifadesi kullanılır. Bu bilgiler ışığında bakıldığında Roma'nın ganimetleri arasında sayılan mobilyalar ile ilgili iki ihtimal vardır: ya Yunan kutsal alanlarında çok lüks sayılan eşya yoktu ya da Yunan evlerindeki Romalı askerlerin dikkatini çekecek kadar değerli değildi. Ayrıca Yunanistan'ın MÖ 2. yy'da yağmalanmasından sonra MÖ 1. yy ve sonrasında Roma'nın sosyopilitik dikkati Anadolu'da olduğundan Romalıların gündeminde de burası vardı. Anadolu'dan götürülen yataklar hakkında ilk bilgi MÖ 187 yılına aittir⁹⁰ ve bu dönemden sonra bu tip yataklara rağbet fazladır. Anadolu'nun Gaziura tümülüsünden İsviçre'ye götürülmüş çok değerli yatak parçalarından birinin üzerinde MÖ 93 (Mithridates VI dönemi) yılına tarihlenen yazıtın⁹¹ da gösterdiği gibi Anadolu'da üretilen ve kaliteli yataklar oldukça yaygındır. Bir

⁸⁴ Waelkens 1980, 4; Waelkens 1982, 423; Waelkens 1986, 21; Baughan 2013, 195-198.

⁸⁵ Klineler, tip ve gelişimi için bkz. Baughan 2013.

⁸⁶ Baughan 2013, 87, 97-98.

⁸⁷ age, 87.

⁸⁸ Schiffer 1985, 18-41.

⁸⁹ Yunanistan'dan elde edilen savaş ganimetleri ile ilgili önemli tarihsel olaylar arasında Teselya ve Euboia'nın MÖ 198-194'te Quinctius Flaminius; MÖ 187'de

Ambracia'nın Fulvius Nobilior; Pydna'nın MÖ 168'de Aemilius Paullus; MÖ 148'de Makedonia'da (Dion'da) Metellus; MÖ 146'da Korinth'in Memmius; MÖ 88-84'te bazı Yunan kutsal alanlarının Sulla tarafından alınıp yağmalanması veya zafetleri sayılabilir.

⁹⁰ Kent Hill 1952/1953, 60-61; Hoffmann 1957, 168; Mattusch 1991, 528; Zingg 2012, 165.

⁹¹ Zingg 2012, 161-196.

başka benzer örnek ise Londra (Kunsthandel 1966) örneğidir⁹²: tek parça halinde dökülmüş fulcrum çerçevesinin uçlarına köpek ve büst figürlerinin yerleştirildiği bronz bir örnektir.

Erimtan örneği ise fulcrum stili açısından Geç Hellenistik – Erken Roma örneklerine⁹³ benzer fakat figürlerin stili Geç Hellenistik'e aittir ve bu dönemde başta Delos, Miletos ve Khios olmak üzere⁹⁴ hem Ege'de hem de Anadolu'da bu tür bronz fulcrumlu örneklerin çok sevildiğini ve yaygın olduğunu da göstermektedir. Bu bronz yatakların en güzel terrakotta tasvirleri Myrina⁹⁵ üretimidir. Terrakotta fulcrum figürleri gibi Erimtan koleksiyonu içerisinde yer alan diğer bazı figürlerin de Milet, Myrina ve Smyrna kökenli olmaları da üretimin yapıldığı bölge ve döneme işaret etmektedir. Dolayısıyla Erimtan terrakotta fulcrum figürleri ve ait oldukları yatak Geç Hellenistik seri içerisinde yer alır ve malzemesi ile stili de buna işaret eder.

MÖ 3. yy ve sonrasında ortaya çıkan örneklerle benzerliği, üç boyutlu ve yüksek kabartma şeklinde oluşu, figürün tipolojik ve ikonografik özellikleri nedeniyle büst, Geç Hellenistik Dönem olasılıkla MÖ 2. yy sonu-1. yy başında üretilmiş olmalıdır. Ayrıca fulcrumlardaki erken büst portrelerin bazılarındaki masif döküm tekniğine göre terrakotta büst, bu bronz örneklerin geç bir uygulaması olmalıdır. Ancak figürlerde stil Geç Hellenistiktir ve koproplastların Roma değil Hellenistik üslupta şekillendirdikleri açıktır.

Yatağın İnşası

Köken ve gelişimi kısaca ele alınan yataklar ve bunların baş kısmında yer alan fulcrum örnekleri ışığında terrakotta yatağın rekonstrüksiyonunu yapmak mümkündür. Başta maenad başı olmak üzere her iki terrakotta figürün tarihi Geç Hellenistik hatta MÖ Geç 2. - Erken 1. yy olduğuna göre metal ve fildişi örneklerden yola çıkmak olasıdır. Müzelerde korunan veya kazılardan ele geçen örneklerin yanı sıra duvar resimleri ve rölyefler de terrakotta yatağın inşası için imkân sunar. Yukarıda ifade edilen bütün özellikler fulcrum figürlerinin tek bir yatağa ait olabileceğini göstermektedir. Ancak özgün yatak parçalarının genelde aynı mekânda duran farklı yataklara ait olduğu da bilinmektedir. O halde yatağın tipi nasıl olmalıdır?

Bronz, kemik ve fildişi örneklerde görülen yatağın sadece baş ve ayakucunda yer alan fulcrumların değil yatağı taşıyan ayak kısımları ve hatta taşıyıcı yatay kısımlarının da kısmen metal levhalarla kaplandığı, süslendiği hatta ayaklarının figürlerle dekore edildiği görülmektedir⁹⁶. Minyatür terrakotta yataklar ise detaydan yoksun oldukları gibi işlevleri genelde ya Etrüsklerde olduğu gibi kül urnesi⁹⁷ ya da günlük yaşamdan bir sahnenin betimlendiği terrakotta yatak üzerindeki figürden ibaret kabartma⁹⁸ örneklerdir. Yunan ve Roma Dönemi bronz yatakları Ransom'a göre mermer ve terrakotta yataklardan esinlenerek

⁹² Faust 1989, Pl. 16.1 (Köpek başlı bronz fulcrum-Londra).

⁹³ Perani 1996, 67-73.

⁹⁴ Hoffmann 1957, 168; Andrianou 2006b, 572; Zingg 2012, 165-166.

⁹⁵ Ransom 1905, 30-31, Fig. 30 (Atina'dan Myrina kökenli terrakotta).

⁹⁶ Faust 1989, 23, Abb.1.

⁹⁷ Ransom 1905, Pl. XIXa.

⁹⁸ age, Pl. VIIIb.

yapılmıştır⁹⁹. Var olan küçük boyutlu terrakotta yataklar ise genelde Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmiştir¹⁰⁰. Başta bronz olmak üzere serbest duran yatakların dışında fulcrumlar ve kullanımları ile ilgili en detaylı örnekler kabartmalar, duvar resimleri ve vazo tasvirleridir. Bütün bu çeşitli ve farklı örneklerin aksine ne yazık ki normal ölçülerde bütün bir terrakotta örnek hiç yoktur. Terrakotta yatağın ana iskeletinin ahşap mı veya terrakotta mı olduğu da kesin değildir. Ancak her iki figürün ikonografisi ve stilinden yola çıkarak benzer dönem eserleri ile aynı özelliklerde yani ahşap iskeletli ve hatta daha renkli bir yatak örneği olması daha doğru kabul edilebilir.

Yatakların ayak, başlık, taşıyıcı ana iskelet ve hasır gibi her bir aksamında çok sayıda fazla parça bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en fazla bezemeye sahip ve dikkat çeken ise fulcrumlar ve figürleridir. Fulcrumlar Hellenistik örneklerde yatay monte edilmiş 'S' profil şeklindedir ve üst kontur konkav profile sahiptir (Res. 1, 4). Metal örneklerde her bir fulcrum yassı bir arka levhaya sahiptir ve figürler bu levha üzerine monte edilmiştir. Bronzlarda döküm olan bu kısım terrakotta örneklerde metallerin taklidi olmalıdır. Bu levhanın alt köşesinde yuvarlak boşluk madalyon veya büst figürler içindir¹⁰¹ (Res. 3-4). Olasılıkla bu alana kalıp üretimi olan ana levha üzerine yine kalıp ürünü olan figürler yerleştirilmiştir. Fulcrumun en üst noktasında yer alan figür ile madalyon arasındaki pano ise

rölyef ve kakma dekorasyona sahip olabileceği gibi bazen boş bırakılmıştır (Res. 8, 11-13). Terrakotta örnek olasılıkla Faust'un fulcrum gelişim tablosunda MÖ 2. yy'a verilen II. tipe¹⁰² uymaktadır. Burada madalyon figürü olarak maenad büstü fulcrumun alt kısmında büst şeklinde yer alırken en üst noktasında köpek başına yer verilmiştir.

Yatakların bağlayıcı ve taşıyıcı aksamı olan yatay ahşaplar ise yatağın uzun ve kısa kenarlarında yer alır. Bronz örnekler dışında yatakların büyük oranda bronz fulcrum parçalarının günümüze ulaşması nedeniyle bu yatay ahşaplar yatağı güçlendirici işleve sahiptirler. Genelde ilk restorasyon örneklerinde kısa ve bisellium tipi için tamamlanmış olsalar da uzun yatak formuna ait oldukları Priene¹⁰³ örneğinde olduğu gibi kesin olarak kabul edilmiştir. Bu uzun yan ahşapların köşesini oluşturan L¹⁰⁴ biçimli köşe veya baş kısımları da belirli bir mesafeye kadar bronz ile kaplanmıştır.

Sonuç

Yunan yataklarının veya genel anlamda Geç Hellenistik mobilyalarının miktarı -Romalılar tarafından ne kadarı yağmalanmıştır- bilinmezken Hellenistik ve Roma dönemi mobilyaları konusunda en güzel örnekleri Anadolu mobilyaları, müzelerde korunan yataklara ait metal aksam ve pek fazla örneği olmasa da terrakotta modeller sunmaktadır. Müzelerdeki Yunan ve Roma yatakları genelde yemek

⁹⁹ age, 14.

¹⁰⁰ age, 14.

¹⁰¹ Faust 1989, 71.

¹⁰² age, Beilage (Fulcrumform II).

¹⁰³ Wiegand – Schrader 1904, 378-379, Fig. 480-483 (MÖ Geç 3. - Erken 2. yy); Description of Supplementary Illustrations (Greek and Roman Furniture), 1938, 64, Pl. 49a; Kent Hill 1952/1953, 59; Haffmann 1957, 168; Richter 1966, 57, Fig. 30.

¹⁰⁴ Kent Hill 1952/1953, 58-60, Fig. 4.

sunma ve yeme¹⁰⁵ ile ilgili olsa da yazılı kaynakların ifade ettiği bronz örneklerin dışında¹⁰⁶ mezar buluntusu olarak terrakotta örneklerin de varlığı fulcrumlu mobilya veya yatakların kapsamını genişletmekte ve popüler olmalarının sonsuz sınırını ortaya koymaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi uyuma ve yemek için kullanılan yataklar arasında şekil veya teknik açıdan pek fark olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle Yunanlılar yemek sırasında kullandıkları yatakta dinleniyor ve olasılıkla yemekten sonra aynı tip yatak üzerinde uyuyordu. Yunan'da iki farklı amaç için iki ayrı yatağın varlığına dair açık bir kanıt olmasa da Roma'da vardır: *lectus* ve *grabat(ul)us*¹⁰⁷.

Ahşap, hasır veya mermer olsun bütün yataklar ziyafet veya şölen sırasında kullanılmışlardır. Aslında yatakların mezarlarda kullanımı ve dekorasyonu aynı zamanda hem yaşamdaki hayatı yansıtmakta hem de nasıl bezendiğini göstermektedir. Ayrıca mezarlarda yatak kullanımı kişinin sosyal statüsüne¹⁰⁸ de işaret etmektedir. Ancak kazılarda ele geçen örneklerin de gösterdiği gibi yataklar günlük yaşam ile ilgili bir dünyayı yansıtmaktadır. Mezarlarda kullanılanlar ise günlük yaşamdan alınan örneklerdir ve bunun en güzel örnekleri terrakotta yataklar veya bunlara ait bezemeli parçalardır. Kocakızlar tümülüsü¹⁰⁹ ve buluntuları Anadolu için farklıdır ve fulcrum parçaları batı Anadolu tipli örnekler ile benzerdir. Bu nedenle Hellenistik yatak aksamaları ve ikonografileri Batı Anadolu'nun en önemli terrakotta üretim merkezi olan Myrina ile ilişkileri de açıklar.

Antik dönemde popüler olan Khios, Miletos ve Delos yataklarının Ege bölgesinde üretilmeleri de bu düşünceyi desteklemektedir.

Sürekli zenginleşen ve Roma döneminde de gözde olan Anadolu'da ise Arrianus'un ifade ettiği gibi "küçüğü daha büyük, fakiri ise zengin gösterme" eğilimi mezarlara da yansımış ve terrakotta yatakların üretimini doğurmuştur. Ayrıca altın, fildişi ve bronz yerine terrakotta örnekler, daha çok Roma'nın askeri fetihlerinden sonra artan üretim ve talebe cevap vermeye çalışan atölyelerin durumunu ve toplumun sosyoekonomik gerçeğini de yansıtmaktadır.

¹⁰⁵ Catling 1986-1987, 39-40, Fig. 66 (MÖ 2. yy 2. yarısı).

¹⁰⁶ Zingg 2012, 161-196.

¹⁰⁷ Mols 1999, 127.

¹⁰⁸ Andrianou 2006a, 259-260.

¹⁰⁹ Atasoy 1974, 255-263.

Resim Listesi

Resim 1: Fulcrumun bölümleri

Resim 2: Yüksel Erimtan Koleksiyonu terrakotta figürü. Maenad.

Resim 3: Yüksel Erimtan Koleksiyonu terrakotta figürü. Köpek protomu.

Resim 4: Yüksel Erimtan Koleksiyonu terrakotta figürlerinin fulcrum rekonstrüksiyonu.

Resim 5: Bronz fulcrum madalyon figürü. Maenad (Faust 1989, Taf. 62.2).

Resim 6: Bronz fulcrum madalyon figürü. Maenad (Faust 1989, Taf. 63.3).

Resim 7: Bronz fulcrum madalyon figürü. Arsinoe III (Barr-Sharrar 1985, Pl. 82.2).

Resim 8: Fildişi fulcrum. Madalyon figürü maenad (Bianchi 2010, Fig. 21).

Resim 9: Bronz fulcrum madalyon figürü. Maenad (Faust 1989, Taf. 63.2).

Resim 10: Bronz fulcrum madalyon figürü. Maenad (Faust 1989, Taf. 63.1).

Resim 11: Köpek protomlu bronz fulcrum (Faust 1989, Taf. 10.2).

Resim 12: Köpek protomlu bronz fulcrum (Faust 1989, Taf. 11.2).

Resim 13: Köpek protomlu bronz fulcrum (Faust 1989, Taf. 16.1).

Resim 14: Fulcrum tacı. Bronz köpek protomu (Faust 1989, Taf. 54).

Resim 15: Fulcrum tacı. Bronz köpek protomu (Faust 1989, Taf. 54.2).

Resim 16: Fulcrum tacı. Bronz köpek protomu (Faust 1989, Taf. 55.1).

Resim 17: Fulcrum tacı. Bronz köpek protomu (Faust 1989, Taf. 55.2).

Resim 18: Fulcrum tacı. Bronz köpek protomu (Faust 1989, Taf. 55.3).

Resim 19: Fulcrum tacı. Terrakotta köpek protomu (Perani 1996, Fig. 4).

KAYNAKÇA

- Altmann 1902 W. Altmann, *Architektur und Ornamentik der Antiken Sarkophage* (Berlin 1902).
- Amandry 1953 P. Amandry, *Collection Helene Stathatos, I, Les bijoux antiques* (Strasbourg 1953).
- Anderson 2014 L. M. Anderson, "Approaches to the Identification and Classification of Ancient Bronzes in Museum Collection", içinde: S. Ebbinghaus (ed.), *Ancient Bronzes through a Modern Lens; Introductory Essays on the Study of Ancient Mediterranean and Near Eastern Bronzes* (Cambridge 2014) 92-111.
- Andrianou 2006a D. Andrianou, "Chairs, Beds, and Table: Evidence for Furnished Interiors in Hellenistic Greece", *Hesperia* 75.2, 2006, 219-266.
- Andrianou 2006b D. Andrianou, "Late Classical and Hellenistic Furniture and Furnishings in the Epigraphical Record", *Hesperia* 75.4, 2006, 561-584.
- Atasoy 1974 S. Atasoy, "The Kocakizlar Tumulus in Eskişehir, Turkey", *AJA* 78.3, 1974, 255-263.
- Babelon – Blanchet 1895 E. Babelon – J. A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1895).
- Barr-Sharrar 1985 B. Barr-Sharrar, "The Anticythera Fulcrum Bust: A Portrait of Arsinoë III", *American Journal of Archaeology* 89.4, 1985, 689-692.
- Baughan 2013 E. P. Baughan, *Couched in Death: Klinai and Identity in Anatolia and Beyond* (London 2013).
- Bianchi 2010 C. Bianchi, "I letti con rivestimento in osso e avario", *LANX* 5, 2010, 39-106.
- Catling 1986-1987 H. W. Catling, "Archaeology in Greece, 1986-1987", *AR* 33, 1986-1987, 3-61.
- Chryssoulaki – Seleti 2009 S. Chryssoulaki – A. Seleti, *The tree of life in four seasons' 2008/9* (Athens 2009).
- Clair 2003 A. St. Clair, *Carving as Craft, Palatine East and the Greco-Roman Bone and Ivory Carving Tradition* (London 2003).
- Comstock – Vermeule 1971 M. Comstock – C. Vermeule, *Greek and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston* (Boston 1971).
- Dentzer 1982 J. M. Dentzer, *Le motif du Banquet Couché dans le Proche-Orient et le Monde Grec du VII au IV siècle avant J.-C.*, BEFAR 246 (Paris 1982).

- Description of Supplementary Illustrations 1938 Description of Supplementary Illustrations (Greek and Roman Furniture), *GaR* 8.22, 1938, 64.
- Doumeyrou 1989 E. Doumeyrou, "An Ivory Fulcrum Medaillon", *GettyMusJ* 17, 1989, 5-14.
- Eckardt 1999 H. Eckardt, "The Colchester 'Child's Grave'", *Britannia* 30, 1999, 57-90.
- Faust 1989 S. Faust, *Fulcrum: Figürlicher und ornamentaler Schmuck an antiken Betten* (Mainz 1989).
- Fuchs 1963 W. Fuchs, *Der Schiffsfund von Mabdia* (Tübingen 1963).
- Goldstein 1978 M. S. Goldstein, *The Setting of the Ritual Meal in Greek Sanctuaries: MÖ.600-300 BC*, PhD Thesis, University of California (Berkeley 1978).
- Grieffenhagen 1930 A. Grieffenhagen, "Bronzekline in Pariser Kusthadel", *RM* 45, 1930, 137-161.
- Grimal 1997 P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma* (Çev. S. Tamgüç) (İstanbul 1997).
- Harris 1994 J. Harris (ed.), *A Passion for Antiquities, Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman* (Malibu 1994).
- Heinrich 2007 F. Heinrich, "Bodemgelage im Reich des Dionyso Milesians: Gelagebilder ohne Kleinen in der Attischen Bilderwelt des 6. und 5. Jahrhunderts v.Chr", içinde: M. Meyer (ed.), *Besorgte Mütter und sorglose Zeher: Mythische Exempel in der Bildwelt Athens*, (Vienna 2007) 101-153.
- Hoffmann 1957 H. Hoffmann, "A Bronze Fulcrum in Providence", *AJA* 61.2, 1957, 167-168.
- Keller 1909 O. Keller, *Die Antike Tierwelt I* (Leipzig 1909).
- Kent Hill 1952/1953 D. Kent Hill, "A Bronze Couch", *JWalt* 15/16, 1952/1953, 48-61.
- Kent Hill 1963 D. Kent Hill, "Ivory Ornaments of Hellenistic Couches", *Hesperia* 32, 1963, 293-300.
- Kottaridi 2004 A. Kottaridi, "The Symposium", içinde: D. Pandermalis (ed.), *Alexander the Great* (Athens 2004) 65-87.
- Kozloff 1980 A. P. Kozloff, "Companions of Dionysos", *BClenMus* 67.7, 1980, 207-219.
- Kyrieleis 1969 H. Kyrieleis, *Throne und Klöten: Studien zur Formengeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit*, *JDAI Supplement*, 24 (Berlin 1969).

- Letta 1984 C. Letta, “*Due letti funerari in osso dal centro italico-romano della Valle d’Amplero (Abruzzo)*”, *Monumenti Antichi dell’Accademia Nazionale dei Lincei* 52 (3.3), 1984, 67-114.
- Martins – Schwahn 2014 S. Martins – B. Schwahn, “Das Bisellium, das eine Kleine war – Rekonstruktion, Restaurierung und Technologische Untersuchungen Römischer Klinenfragmente”, *Restaurierung und Archäologie* 7, 2014, 27-52.
- Mattusch 1991 C. Mattusch, “Corinthian Metalworking on an Inlaid Fulcrum Panel”, *Hesperia* 60.4, 1991, 525-528.
- Mau 1897 A. Mau, “Betten”, *RE* III.1, 1897, 370-373.
- Miller 1980 S. G. Miller, “Eros and the Arms of Achilles”, *AJA* 90.2, 1980, 159-170.
- Mols 1999 S. Mols, *Wooden Furniture in Herculaneum: Form, Technique, and Function* (Amsterdam 1999).
- Mols 2007-2008 S. Mols, “Ancient Roman Household Furniture and its use: From Herculaneum to the Rhine”, *AnMurcia* 23-24, 2007-2008, 145-160.
- Naso 2007 *Alessandro Naso*, “*Klinai lignee intarsiate dalla Ionia all’Europa centrale*”, *Römische Mitteilungen* 113, 2007, 9-34.
- Nicholls 1979 R. V. Nicholls, “A Roman Couch in Cambridge”, *Archaeology* 106, 1979, 1-32.
- Perani 1996 Germana Perani, “Una tomba ad incinerazione da Vimignano presso Graffignana”, *Quaderni Friulani di Archeologia* 6, 1996, 67-75.
- Petit 1980 J. Petit, *Bronzes antiques de la Collection Dutuit* (Paris 1980).
- Pritchett 1953 W. K. Pritchett, “The Attic Stelai, Part I”, *Hesperia* 22.4, 1953, 225-299.
- Ransom 1905 C. Ransom, *Studies in Ancient Furniture: Couches and Beds of the Greeks, Etruscans and Romans* (Chicago 1905).
- Richter 1930 G. M. A. Richter, *Animals in Greek Sculpture, A Survey* (New York 1930).
- Richter 1965 G. M. A. Richter, “The Origin of the Bust Form for Portraits”, *Charisterion; Festschrift A. Orlandos I* (Athens 1965) 59-62.
- Richter 1966 G. M. A. Richter, *The Furniture of The Greeks, Etruscans And Romans* (London 1966).
- Rolley 1991 C. Rolley, “Les bronzes grecs et romains: recherches récentes”, *Revue archéologique* 2, 1991, 281-296.

- Schiffer 1985 M. B. Schiffer, "Pompeii Premise' in Archaeology", *Journal of Anthropological Research* 41, 1985, 18-41.
- Segall 1954 B. Segall, *Record of the Museum of Historic Art*, Princeton University 4.2, Fall (Princeton 1954).
- Seiterle – Mutz 1982 G. Seiterle – A. Mutz, "Ein hellenistisches Bronzebett im Baseler Antikenmuseum", *AntK* 25, 1982, 62-65.
- Seyffert 1960 O. Seyffert, *A Dictionary of Classical Antiquities; Mythology, Religion, Literature, Art* (New York 1960).
- Siebert 1973 G. Siebert, "Mobilier delien en bronze", *BCH Suppl.* 1, 1973, 555-581.
- Sieveking 1930 J. Sieveking, *Bronzen, Terrakotten und Vasen der Sammlung Loeb* (München 1930).
- Sismanidis 1997 K. Sismanidis, "Κλίτες και κλινοειδείς κατασκευές των Μακεδονικών τάφων", *ΑέΜΘ* 11, 1997, 469-480.
- Thompson 1973 D. B. Thompson, *Ptolemaic Oinochoai and Portraits in Faience: aspects of the ruler-cult* (Oxford 1973).
- Trantalidou 2006 K. Trantalidou, Companions from the Oldest Times: Dogs in Ancient Greek Literature, Iconography and Osteological Testimony", içinde: L. L. Synder – E. A. Moore (Ed.), *Dogs and People in Social Working, Economic or Symbolic Interaction* (Oxford 2006) 96-120.
- Ulrich 2007 R. B. Ulrich, *Roman Woodworking* (London 2007).
- Vermeule 1979 E. Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek and Poetry* (Berkeley 1979).
- Waelkens 1980 M. Waelkens, "Das Totenhaus in Kleinasien", *AntW* 11, 1980, 3-12.
- Waelkens 1982 M. Waelkens, "Hausähnliche Gräber in Anatolien vom 3. Jhr. V. Chr. bis in die Römerzeit", içinde: Papenfuss - V. M. Strocka (ed.), *Palast und Hütte* (Mainz 1982) 421-445.
- Waelkens 1986 M. Waelkens, *Die kleinasiatischen Türsteine: Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür* (Mainz 1986).
- Walker 1991 S. Walker, *Roman Art* (London 1991).
- Walters 1899 H. B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum* (London 1899).

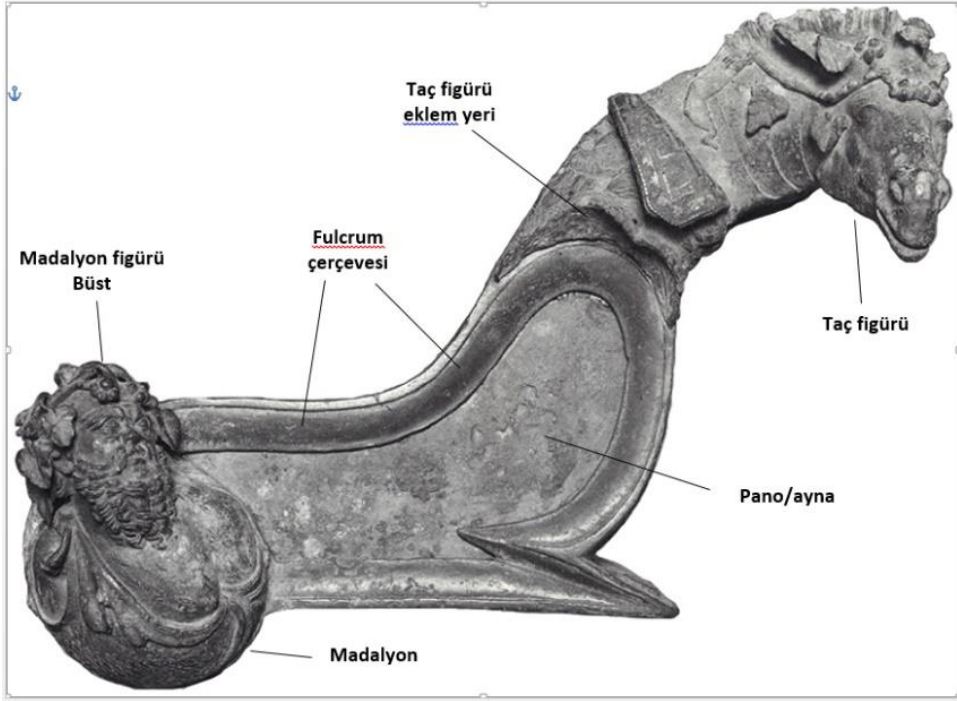
Wiegand – Schrader 1904

T. H. Wiegand – H. Schrader, *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen and Untersuchungen in den Jahren 1895* (Berlin 1904).

Zingg 2012

E. Zingg, “Eine spathellenistische Bettinschrift aus Gaziura im Pontos (?) im Museum zu Allerheiligen Schaffhausen”, *Epigraphica Anatolica* 45, 2012, 161-196.

Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndan İki Terracota Fulcrum Figürü

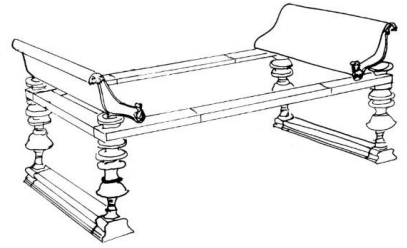
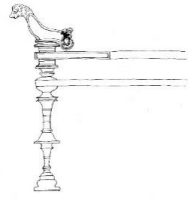
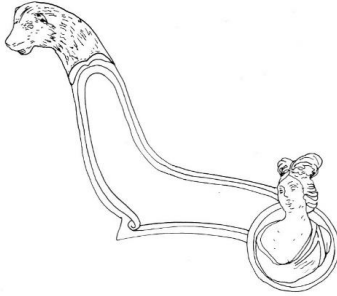
Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Yüksel Erimtan Koleksiyonu'ndan İki Terracota Fulcrum Figürü

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

TİLBAŞAR ORTA TUNÇ ÇAĞI MEZARI IŞIĞINDA PIŞMIŞ TOPRAK ÇIPLAK KADIN FİĞÜRİNLERİ İLE İLGİLİ BAZI DÜŞÜNCELER

Elif GENÇ*

Anahtar Kelimeler: *Tilbaşar • Orta Tunç Çağı • Çıplak Kadın Figürini • Pişmiş Toprak • Eski Suriye Dönemi*

Özet: Gaziantep ilinin yaklaşık 32 km güneydoğusunda yer alan Tilbaşar, Fırat Nehri'nin batı kollarından biri olan Sacır Suyu'nun suladığı Oğuzeli (Tilbaşar) Ovası'na hâkim bir konumda bulunan önemli Tunç Çağı kentlerinden biridir. 1994-2006 yılları arasında yürütülen yüzey araştırması ve kazı çalışmalarından sonra duran kazılar, 2015 yılında, Sacır Suyu üzerine inşa edilen Doğanpınar Barajı Projesi kapsamında tekrar başlatılmıştır. Tilbaşar'ın baraj suyundan etkilenen Güney Aşağı Şehri'nde, 2017 yılında yapılan kurtarma kazıları sırasında açığa çıkartılan Orta Tunç Çağı basit toprak mezarı, buluntuları bakımından dikkat çekicidir. Mezar 10-11 yaşlarında bir çocuğa aittir. Çocuğun sağ göğsü üstünde bir adet siyah perdahlı şişe, sağ kolu etrafında deniz kabuğundan kolye taneleri, her iki omzu üstünde - ikisi sağlam, ikisi kırık - dört adet tunç iğne, sol kulağının altında iki tunç küpe ve boynunda çeşitli boyut ve şekillerde cam hamurundan boncuk tanelerinin arasında, bu çalışmanın konusunu oluşturan üç adet pişmiş topraktan figürin bulunmuştur. Kolyenin bir parçası olan figürinler yassı formlu, kolları yana açık ve ayakta duran çıplak kadınları temsil eder. Bunlar, Leila Badre'nin "Klasik Orontes Tipi (MAI 2)" olarak tanımladığı ve Nicolò Marchetti'nin Orta Tunç Çağı IIB ve Geç Tunç Çağı IA'ya tarihlediği figürinlerdendir. Kuzeybatı Suriye'de Orta Tunç Çağı'nın ayırt edici buluntuları arasında yer alan pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri, kronolojik ve tipolojik gelişimi iyi tanımlanan söz konusu bölgenin Eski Suriye Dönemi görsel sanatının önemli temsilcilerindedir. Bu çalışma, Orta Tunç Çağı'nın pişmiş toprak çıplak kadın figürinlerinin ne şekilde kullanıldığı ile ilgili yeni bir öneri getirmektedir.

SOME REMARKS ABOUT THE CLAY NUDE FEMALE FIGURINES IN THE LIGHT OF A MIDDLE BRONZE AGE BURIAL AT TILBESHAR

Key Words: *Tilbeshar • Middle Bronze Age • Nude Female Figurine • Clay • Old Syrian Period*

Abstract: Tilbeshar, an ancient mound located ca. 32 km southeast of Gaziantep, was a major Bronze Age town dominating the Oğuzeli (Tilbeshar) Plain of the Sacır Su, one of the western branches of the Euphrates River. A decade after the previous program of surveys and excavations at the site (1994-2006), a new project was launched in 2015 in connection with the Doğanpınar Dam construction on the Sacır Su. Rescue excavations in the South Lower City, due to be submerged by the dam, in 2017 uncovered a Middle Bronze pit burial whose grave goods are remarkable. The grave contained a 10-or 11-year-old child. Its gifts included a black-polished bottle on the right side of the chest; a string of shell beads around the right arm; four bronze pins (two broken, two intact) at the shoulders; two bronze earrings under the left ear; and a necklace of frit beads in various shapes on which were strung three terracotta figurines, the subject of this paper. The necklace's figurines represent nude women, flat in shape and standing upright with arms open to the sides. They belong to Leila Badre's "Classic Orontes Type (MAI 2)", and are dated Middle Bronze IIB and Late Bronze IA by Nicolò Marchetti. Among the artifacts characterizing Middle Bronze northwestern Syria, nude female terracotta figurines are significant examples of Old Syrian visual art, and their chronological and typological developments are well defined. The innovative contribution of this paper instead concerns the way in which these figurines were used, as conclusively illustrated by the child's burial at Tilbeshar.

* Dr. Öğr. Üyesi Elif Genç, Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Adana, e-posta: egenc@cu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0508-7267
Gönderilme tarihi: 06.04.2019; Kabul edilme tarihi: 25.06.2019

Giriş

Tilbaşar (Tilbeshar), Türkiye-Suriye sınırının yaklaşık 18 km kuzeyinde, Gaziantep ili, Oğuzeli ilçesinin 12 km güneyinde ve Gündoğan mahallesinin 1 km doğusunda yer almaktadır. Yerleşme, Fırat Nehri'nin batı kollarından biri olan Sacır Suyu'nun suladığı Oğuzeli (Tilbaşar) Ovası'na hâkim konumda olup; Mezopotamya, Suriye, Akdeniz kıyıları ve Anadolu içlerine uzanan önemli ticaret yollarının kavşağında bulunmaktadır¹ (Res. 1). Tilbaşar Höyük iki aşağı şehri ile birlikte 56 hektarlık bir alana sahiptir. Yerleşim alanının şekli kentin gelişimine bağlı olarak düzensizdir. Aşağı şehirlerin yaklaşık ortasında bulunan höyük, 40 m yükseklikte ve 320x180 m ölçülerdedir. Kuzeydeki aşağı şehir 6 m, güneydeki aşağı şehir 0.60-2.5 m arasında değişen yüksekliğe sahiptir (Res. 2).

Gaziantep Müzesi Müdürlüğü ve Christine Kepinski yönetiminde 1994 yılında başlatılan yüzey araştırması ve sonrasında yapılan kazı çalışmaları 2006 yılına kadar aralıklı olarak devam etmiş, bu tarihten sonra kazılar durmuştur². Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün 2013 yılında Sacır Suyu üzerinde yapımına başladığı Doğanpınar Barajı Projesi ile baraj suyu etki

alanında kalacak olan kültür varlıklarının korunmasına yönelik çalışmalar kapsamında, 2015 yılında Tilbaşar'da kazılara tekrar başlanmıştır³. 4 yıl süren kurtarma kazıları baraj suyundan etkilenecek olan Güney Aşağı Şehrin doğu bölümünde yürütülmüştür.

Neolitik'ten itibaren iskân gören Tilbaşar, Geç Kalkolitik Dönem'den (MÖ 3400) Orta Tunç Çağı sonuna kadar (MÖ 1600) kesintisiz yerleşilmiş, uzun bir aradan sonra, Akamenid ve Bizans dönemlerinde yaşanan kısa süreli iskânlar ve sonrasında da Orta Çağ'da⁴ (MS 12. ve 13 yy.) son kez büyük bir kent görünümüne kavuşmuştur⁵.

Tilbaşar'da ilk büyük kentsel gelişim Erken Tunç Çağı'nda yaşanmıştır (MÖ 2700-2100). Bu dönemde yerleşme alanı iki aşağı şehriyle birlikte yaklaşık 56 hektarlık genişliğe ulaşarak bölgenin önemli kentleri arasında yerini almıştır. Orta Tunç Çağı'nın (OTÇ) başlarında (OTÇ I, MÖ 2000-1800) 30 hektara kadar küçülen kent (Sitadel ve Kuzey Aşağı Şehir), OTÇ II'de (MÖ 1800-1600) eski sınırlarına yeniden kavuşmuştur⁶.

Tilbaşar'ın OTÇ tabakalarına Sitadel'de (M ve E Alanı)⁷ ve Kuzey Aşağı Şe-

¹ Özgüç 1963, 98; Alkım 1969, 280-281; Mellink 1989, 323.

² Kepinski-Lecomte 1996, 199-210; Kepinski-Lecomte 2002, 23-28; Kepinski 2004, 467-470; Kepinski-Lecomte – Ergeç 1997, 337-341; Kepinski-Lecomte – Ergeç 1999, 241-247; Kepinski-Lecomte – Ergeç 2000, 209-216; Kepinski-Lecomte – Ergeç 2001, 133-136; Kepinski – Bulgan 2007, 733-742; Kepinski – Önal 2008, 193-206.

³ Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün maddi destekleri ile Gazi-

antep Müzesi Müdürlüğü başkanlığında ve metnin yazarının bilimsel danışmanlığında yürütülen kurtarma kazılarına ait sonuçlar için bkz. Genç – Uysal 2017, 293-304; Genç 2018, 159-172; Genç – Yıldız Köse 2019, 565-580.

⁴ “Tel Bashir”, “Turbessel” adıyla bilinen önemli bir Orta Çağ kentidir. Bkz. Kepinski-Lecomte 1996, 203-204.

⁵ Kepinski 2005, 145.

⁶ age, 149-151; Kepinski 2007a, 154-157; Kepinski 2012, Fig. 3.

⁷ Kepinski-Lecomte – Ergeç 1997, 341, 339, Fig. 3; Kepinski – Bulgan 2007, 738-739.

hir'de (D Alanı) Orta Çağ kalıntılarının altında, sınırlı alanlarda ulaşılrken Güney Aşağı Şehrin doğu bölümünde (J Alanı) yüzeyin hemen altından daha geniş alanda ulaşılabilmektedir⁸. Sitadel'de küçük buluntu dışında söz konusu döneme ait başka veri tanımlanmamıştır. Kuzey Aşağı Şehir, MÖ 3. binyılın sonlarından MÖ 1800'lere kadar ki süreçte mera alanı olarak kullanılmış⁹, OTÇ II'de kısmen açılmış görkemli bir yapı ile günlük aktivitelerin gerçekleştirildiği kapalı ve açık alanların bulunduğu bir yerleşim olarak yorumlanmıştır¹⁰.

Güney Aşağı Şehir yaklaşık 900x400 m ölçülerinde oval görünümü, geniş ve düz bir alana kuruludur. Şehir 1.5 km uzunluktaki sur yükseltisi ile çevrilidir. Bu yükselti günümüzde güneyde 10 m, kuzeydoğuda 5.5 m kadar yükseklikte korunagelmıştır (Res. 2). Orta Tunç Çağı'na ait mimari kalıntılar sadece şehrin doğu bölümünde (J Alanı) açığa çıkartılmıştır (Res. 3). Aynı alan kazılar başlamadan önce köylüler tarafından uzun yıllar tarım alanı olarak kullanılmıştır. Mimari kalıntılar tarımsal faaliyetler nedeniyle kısmen tahrip edilmiş olsa da OTÇ II'ye ait birkaç odadan oluşan bir yapının planı anlaşılabilmiştir¹¹. Geniş ve çeşitli ölçülerdeki odaların iyi korunmuş tabanları üzerinden dönemini belirleyen kaplar ve pişmiş toprak figürinler ele geçmiştir. İçinde fırın bulunan oda, depo odası ve taş döşeli avludan oluşan yapı ve sokak düzenlemesi daha çok gün-

lük hayatın geçirildiği alanlar olarak yorumlanmıştır¹². Aynı alanda çok sayıda basit toprak mezar da açığa çıkartılmıştır¹³.

2015-2018 yılları arasında gerçekleştirildiğimiz yeni dönem kazıları sırasında birkaç taş duvar dizisinden oluşan mimari kalıntı ile birlikte OTÇ II'ye ait basit toprak mezarlar gün ışığına çıkartılmıştır¹⁴. Mezarlar belli bir yön birliğine sahip değildir. Farklı yaşlardaki bireyler *hocker* pozisyonunda yatırılmış ve zengin eşyalar ile birlikte gömülmüştür. Mezar eşyaları arasında çeşitli formda kaplar, pişmiş toprak, cam hamuru, tunç ve renkli taşlardan boncuklar; tunçtan iğne, bilezik, yüzük ve küpeler ile bu çalışmanın konusunu oluşturan pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri bulunmaktadır. Mezarların çoğu yerleşim ile çağdaştır ancak bunların bir kısmı yerleşim terk edildikten biraz sonraya ait olmalıdır. Güney Aşağı Şehir, OTÇ II'den sonra Orta Çağ'a kadar bir daha yerleşilmemek üzere terkedilmiştir¹⁵.

Orta Tunç Çağı Figürinli Mezarı (TB17BO1030L.32)

Figürinli mezar, 2017 yılı kazı sezonunda, Güney Aşağı Şehrin doğu bölümünde, BO1030 plankaresinin güneyinde açığa çıkartılmıştır. Basit toprak gömü tipinde olan mezar, yüzeyden yaklaşık 1 m derinlikte bulunan Erken Tunç Çağı'nın yangın katına ait (TILB IIIC=4. kat)¹⁶ bir mekânın duvarını ve çakıl taşlı zemini tahrip ederek yerleştirilmiştir (Res. 4, L.32).

⁸ Kepinski 2007b, 332, 334, Fig. 2-3, 5; Kepinski – Önal 2008, 194, 196-197.

⁹ Kepinski 2007b, 334-335.

¹⁰ age, 334; Kepinski – Önal 2008, 196, Fig. 6.

¹¹ Kepinski-Lecomte – Ahlan 2001, 211, Fig. 4; Kepinski 2005, 151.

¹² age, 151.

¹³ Kepinski-Lecomte 2002, 23; Kepinski 2005, 151.

¹⁴ Genç 2018, 163, Res. 11.

¹⁵ Orta Çağ'da Aşağı Şehir'in batı bölümü yerleşim alanı, doğu bölümü mezarlık olarak kullanılmıştır. Orta Çağ mezarları için bkz. Genç – Uysal 2017, 295-296, Res. 5-6; Genç 2018, 163-164, Res. 12.

¹⁶ Genç (baskıda).

Mezar sahibi 10-11 yaşlarında bir çocuktur. Çocuğun başı güneye gelecek şekilde, güney-kuzey yönde ve vücudu sola dönük *hocker* pozisyonunda yatırılmıştır. Sağ kol yanda ve eli karnı üzerinde, sol kol vücudunun altındadır. Çocuğun hemen altında bir başka mezar daha vardır. İkinci mezar yetişkin bir kadına (?) aittir. Yetişkin birey, çocuk mezarı tarafından kısmen tahrip edilmiştir (Res. 4, L.34).

Çocuk mezarının buluntuları çeşitlidir (Res. 5-6). İskeletin sağ göğsü üstünde bir adet siyah perdahlı şişe¹⁷ (Res. 7), omuzları boyunca yerleştirilen ikisi sağlam, ikisi kırık dört adet tunç iğne¹⁸, sol kulağının altında iki adet tunçtan halka küpe (Res. 8), sağ kolu etrafına dağılmış toplam 85 adet deniz kabuğundan boncuk tanesi¹⁹ (Res. 9) ve boynunda 3 adet pişmiş topraktan çıplak kadın figürini ile birlikte 94 adet çeşitli boy ve şekillerde cam hamurundan boncuk tanesi (Res. 10-11) mezara bırakılmıştır. Figürinlerle birlikte bulunan cam hamurundan boncuklar; silindir, küresel, yuvarlak, oval, dilimli/yıldız ve üzüm salkımı gibi farklı formlardadır. Boncuklardan ikisinin tunçtan asma halkası korunmuştur (Res. 10h).

Yaklaşık aynı boylarda olan (12.3-13 cm) pişmiş topraktan çıplak kadın figürinleri elde şekillendirilmiştir. Arkası düz, önden hafif yuvarlak ve yassı formludurlar. Bunlar, ayakta duran ve kollarını yana açan çıplak kadınları temsil etmektedirler. Her üç figürinin yukarı doğru yükselen başının üst bölümünde iki (Res. 11a, c) ve üç (Res.

11b) delik bulunur. İkişer delik de kulaklarda vardır. Yandan sıkıştırılmış belirgin burun dışı çıkıntılıdır. Ağız kısımları gösterilmemiştir. İnce belli ve belirgin geniş kalçalara sahiptirler. Kalçadan ayak uçlarına doğru kısa bacaklar incelmektedir. Ancak bacak araları belirtilmemiştir. Ayak uçları öne doğru hafif kıvrımlıdır. Gözler, göğüsler, göbek deliği ve takılar (tork ve diadem) figürinlere sonradan eklenmiştir. Tek bantlı diadem ve tork, kısa yivlerin açtığı burmalı bir görünüm sunar. Figürinler genel özellikleri ile birbirine benzese de detaylarda bazı farklılıklara sahiptir. Ortadaki figürin (Res. 11b) yandaki iki figürine göre daha fazla eklentiye sahiptir. Söz konusu figürinin hamur özelliği diğerlerine göre daha kaba ve gözenekli olmasına rağmen; kolyesi diğerlerinkine göre daha kalındır, alnında diadem ve başlığında üç delik bulunmaktadır. Üçgen görünümlü cinsiyet uzuvlarının vurgulanış biçiminde de farklılık vardır. Soldaki figürinde kısa kesik çizgiler (Res. 11a), ortadaki figürinde yivle çevrelenmiş noktalar (Res. 11b) ve sağdaki figürinde sadece dış hat çizgisi (Res. 11c) görülür. Figürinlerden ikisinin arkası desensizdir; yalnız sağdaki figürinin (Res. 11c) arkasında, başından ayaklarına kadar uzanan dikey bir yiv bulunmaktadır.

Orta Tunç Çağı Çıplak Kadın Figürinlerinin Coğrafi Yayılımı, Kronolojik ve Tipolojik Gelişimi

Kolları yana açık, ayakta duran yassı formlu özellikleri ile Tilbaşar pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri, Kuzeybatı Su-

¹⁷ Şişe ile ilgili detaylı bilgi için bkz. 3. Bölüm.

¹⁸ Tunç iğnelerden sağlam olanlar gözlü iğne tipindedir. İnce yapılı iğnelerin sadece sivri uçları korunmuştur.

¹⁹ Akdeniz kökenli denizel yumuşakça (*Nassarius* gibibosula).

riye’de Orta Tunç Çağı’nın ayırt edici buluntuları arasında yer almaktadır. Bunlar, kronolojik ve tipolojik gelişimi iyi tanımlanan söz konusu bölgenin Eski Suriye Dönemi görsel sanatının önemli temsilcilerindedir²⁰. Figürinlerin en belirgin özelliği başın ve yüzün kendine has görünümü ve cinsiyet uzvunun vurgulanış biçimidir. Çıplak olan kadın figürinleri yassı ve stilize formları ile karakterize olur. Daima ayakta durur. Bacaklar bir çizgi ile birbirinden ayrılır ve ayaklar hafif öne doğru çıkıntı yapar. Figürinler kolların duruşuna göre iki şekilde görülür. Bunlar ya yanlara doğru açılan ve uca doğru sivrilen kısa kollara sahiptir ya da elleriyle iki göğsünü tutar şekildedir. Her ikisinde de kalçalar belirgindir. Cinsiyet uzvları yatay çizgilerle ya da üçgen formda betimlenmiştir.

Başın görünümü ayırt edicidir. Yukarı doğru yelpaze gibi genişleyen başın üstünde bir veya birden fazla delik bulunur. Bir veya birkaç delik de yana doğru genişleyen kulaklarda vardır. Yandan sıkıştırılmış, öne çıkıntılı belirgin bir buruna sahiptir. Ağız ve çenenin yokluğu ve burnun iki yanına eklenen gözler onlara kuş gibi bir görünüm kazandırır²¹. Ortası delinmiş kil topaklar eklenerek göz, göğüs ve göbek deliği yapılmıştır. Ancak göğüsler her zaman gösterilmemiştir. Bazen kaşların ortasında da benzer bir ekleme vardır. Figürinler çeşitli mücevheratla süslüdür. Takılar

kilden ve/veya metaldendir, ayrıca çizilerek de betimlenmiştir. Tek veya çift bantlı kilden kolye/tork kısa kesik çizgilerle bezelidir. Bu çizgilerin ince uçlu, tarak gibi bir alet ile yapıldığı düşünülmektedir²². Takıların metalden olanları birkaç örnekte görülür. Woolley tarafından Halep’ten satın alınan ve Ashmolean Müzesi koleksiyonunda muhafaza edilen pişmiş toprak figürinin boynunda bakır veya bakır alaşımından bir halka kolye vardır²³. Yine aynı müze koleksiyonunda bulunan bir başka figürinin göbek deliğine yerleştirilmiş altın kaplamaya rastlanmıştır²⁴. Figürinlerin kulaklarındaki deliklere asılı duran metalden küpeler de birkaç örnekte günümüze kadar korunagelmıştır²⁵. Figürinlerin bazılarının üst gövdelerinde çizilerek yapılan çapraz bantlar ile kemer veya kalça kemeri olması muhtemel desenler mücevherat seti olarak yorumlanmıştır²⁶. Söz konusu desenleri Dales, kadın figürinlerinde Prehistorik Dönemlere kadar uzanan ve uzun bir geçmişe sahip olan giysi ve beden süslemeleri arasında tartışmıştır²⁷.

Figürinlerin bazılarının düz olan arkasında, dikey çizgi ve kalça bölümünde iki küçük çukur (rhombus lumbalis) bulunmaktadır. Bu çukurlar açısından benzer özellikleri taşıyan Orta Mısır Krallığı kil figürinleri ile kıyaslamalara neden olmuştur²⁸.

²⁰ Badre 1980; Marchetti 2001; Pruss 2010.

²¹ Moorey 2005, 152, 172.

²² Pruss 2010, 46.

²³ Badre 1980, 390, 7, Pl. LXII, 7; Moorey 2005, 171, Fig. 255, AN1914.109.

²⁴ Badre 1980, 392, 16, Pl. LXII, 16; Moorey 2005, 171, Fig. 256.

²⁵ Ingholt 1940, 59, Pl. XVIII, 4, Hama’da figürinin tek delikli kulağında tunç halka küpe; Badre 1980, 392, Pl. LXII, 16 satın alınan figürinin kulağında altın

halka küpe; Badre ve diğ. 1994, 337, Fig. 59, e. Tell Kazel’de Bina II’nin A odası seviye 6’dan gelen figürinin kulağı üç deliklidir ve küpesi korunmamıştır, ancak sağ kulağının arkasında tunç kalıntılarında bahsedilmektedir; Mazzoni 2013, Fig. 13, Tell Afis’te B1 Alanı, US 5604 nolu mezardan gelen figürinin iki kulağında ikişer gümüş halka korunmuştur.

²⁶ Moorey 2005, 172.

²⁷ Dales 1963, 34-40.

²⁸ age, 38.

Boyları ortalama 12 ile 16 cm arasında değişen Orta Tunç Çağı figürinlerinin tamamı elde şekillendirilmiştir. Arkasının düz olmasından dolayı Badre, düz bir zemine yerleştirilip bunlara istenilen taslağın verilmiş olabileceğini varsayar²⁹. Yassı formlu kadın figürinlerinin dışında diğer çağdaş figürinler (erkek, hayvan ve diğerleri) elde serbestçe modellenmiştir³⁰. Her ne kadar Mezopotamya'da MÖ 3. binyıldan itibaren kalıpta üretilmiş figürinler kullanılmış olsa da bu teknik, Suriye'de OTÇ II sonunda ortaya çıkar ve Geç Tunç Çağı'nda (GTÇ) yoğun olarak kullanım görür³¹.

Orta Tunç Çağı'nın yassı görümlü çıplak kadın figürinleri; Kuzeybatı Suriye'de Asi/Orontes Vadisi boyunca Qadesh'ten Amik Ovası'na³² ve oradan Doğu Kilikya'ya kadar³³, kıyı Suriye ve Filistin'de³⁴, kuzey iç Suriye'de İdlib Platosu'nda³⁵, Akpınar-Halep Suyu (Quweiq) ve çevresinde³⁶, Doğu Torosların güneyi³⁷

ve Orta Fırat Vadisi'nin iki yakası boyunca³⁸ yayılım gösterir. Figürinlerin sayısal çoğunluğa sahip olduğu bölgeler, Orontes Vadisi-Amik Ovası ve kuzey iç Suriye-İdlib çevresidir. Ancak bunların yayılımı alt tiplerine göre değişmektedir. Elleri göğsünde olan figürinler, Doğu Kilikya-Amik-Orontes Vadisi ve kuzey iç Suriye-İdlib Bölgesi ile sınırlı iken; Tilbaşar örneklerinde olduğu gibi, kolları yana açık figürinler kuzeye doğru Güneydoğu Torosların güneyi, Akpınar-Halep Suyu Vadisi ve Orta Fırat Vadisi'nin iki yakasına kadar daha geniş bir alana yayılmıştır³⁹ (Res. 1).

Suriye Bölgesi kazılarında 1920'li yıllardan itibaren arkeoloji dünyasına tanıtılan pişmiş toprak figürinlerle ilgili ilk kapsamlı çalışma Leila Badre tarafından yapılmıştır⁴⁰. Badre, bu çalışmasında Suriye'nin Tunç Çağı kil figürinlerinin katalogunu yayımlamıştır. Badre ayrıca, bu metnin konusunu oluşturan figürinleri, Orontes Böl-

²⁹ Badre 1980, 18.

³⁰ Marchetti 2000, 840.

³¹ Dornemann 1989, 70-71; Marchetti 2000, 847.

³² Pézard 1931, Pl. XXXVII, Fig. 2 (Qadesh); Du Mesnil du Buisson 1932, Pl. XXXVI, 131-134 (Khan Sheikhoun); Inghold 1940, Pl. XVIII, 4-5 (Hama); Woolley 1955, Pl. LIV-LV; Yener – Yazıcioğlu 2010, Fig. 2.24 (Tell Açcana-Alalah); Weiss 1997, 133, Fig. 30 (Mishrife-Qatna); Pruss 2010, Taf 4-10 (Çatal Höyük ve Tell el Cüdeyde); Al-Maqdissi – Ishaq 2012, Fig. 7 (Tell es-Sour).

³³ Novak – Kozal 2013, Res. 12 (Sirkeli Höyük); Girginer ve diğ. 2011, 131, Fig. 4; Girginer 2012, 113, Fig. 8 (Tatarlı Höyük); Gates 2000, Fig. 7, 8 (Kinet Höyük).

³⁴ May 1935, Pl. XXIX, M135 (Tell el-Mütesellim); Schaeffer 1949, Fig. 97, 3 (Ras Shamra-Ugarit); Lapp 1969, Fig. 30 (Tell Ta'annek); Buhl 1983, Pl. XXVII, 546-547 (Tell Sukas); Badre ve diğ. 1994, Fig. 59, e (Tell Kazel).

³⁵ Matthiae 1993, Fig. 22, 24; Marchetti 2000, Fig. 1, 4-6; Marchetti 2007, Fig. 1, 1-8, Fig. 2, 16-19; Marchetti

– Nigro 1997, Fig. 11; Marchetti – Nigro 2000, Fig. 9-10; (Tell Mardikh-Ebla); Di Michele 2010, Fig. 1-14; Di Michele – Pedrosi 2012, Fig. 3; Mazzoni 2013, Fig. 13 (Tell Afis).

³⁶ Barrois – Abel 1928, Pl. LXXI, f (Neirab); Matthers 1978, Pl. XIX, A (Tell Rifa'at); Suleiman – Gritsenko 1987, Pl. II, 114 (Ansari); Özgen 1989, Pl. 68, 1a-c; Özgen ve diğ. 1997, Abb. 26, 2; Özgen – Helwing 2001, Abb. 24, a,b,e,h, Abb. 31, d (Oylum Höyük); Petty 2006, Fig. 20-21, 72-91; Schwartz ve diğ. 2012, Fig. 22 (Umm el-Marra); Peyronel 2008, Fig. 22 (Tell Tuqan).

³⁷ von Luschan 1943, Taf. 33, Taf 34, a-b (Zincirli).

³⁸ Thureau-Dangin – Dunand 1936, Pl. XVII, 8 (Tell Ahmar/Til Barsib); Dornemann 1977, Fig. 28 (Tell Hadidi); Orthmann 1981, Taf. 51, 4; Meyer – Pruss 1994, Abb. 12, 128, Abb. 15, 159-161, Taf. 11, 128 (Tell Halawa A); Marchetti 2007, Fig. 4, 72-73 (Tell Munbaqa).

³⁹ Marchetti 2001, Tav. CCC; Pruss 2010, Harita 2-4.

⁴⁰ Badre 1980.

gesi'nin "Klasik Tipi" olarak tanımlamıştır⁴¹. Eski Suriye kil figürinleri için kronolojik bir dizilim, ancak kuzey iç Suriye'de Tell Mardikh-Ebla kazıları ile mümkün olmuştur. Çok sayıda olan ve tabakadan ele geçen figürinler, Marchetti tarafından OTÇ'nin dört alt safhası içinde (OTÇ IA-B, IIA-B) incelenmiştir⁴². Marchetti bu çalışma ile OTÇ IA'dan (MÖ 2000-1900) IIB'ye (MÖ 1700-1600) kadar devam eden bu süreçte, çıplak kadın figürinlerinin gelişimi konusunda, seri üretim özellikleri ile birlikte artan bir standartlaşmaya doğru gildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca OTÇ II sonunda görülen (geçiş safhası) standart olmayan üretimlerin de varlığına dikkat çekmiştir⁴³. Marchetti'nin sınıflamasına göre: OTÇ IA'da başlıca iki tip ve bazı çeşitlemeleri bulunan kadın figürinlerinin en belirgin özelliği, MÖ 3. binyıl figürinlerinde olduğu gibi, kolon biçimli vücutlu olmalarıdır. Bunların başı yukarı doğru yükselen dikdörtgen şekilli ve delikli veya yüz çevresi kil topaklarla eklemelidir. Bu safhada kollar yanda ve eli göğsünde her iki tip de görülür⁴⁴. OTÇ IB'de yukarı doğru yükselen başın üzerinde iki delik bulunur. Cinsiyet uzvunun iki yatay paralel çizgi ile gösterilmesi bu grubun en belirgin özelliğidir. Göğsüne çok sıklıkla işlenen çapraz çizgiler hem OTÇ IB'nin hem de OTÇ IIA'nın karakteristik özelliklerinden

biridir⁴⁵. OTÇ IIA figürinlerinde, kollar yanda ve elleri göğsünde olan her iki tipin de başlarında ve kulaklarında ikişer veya daha fazla delik vardır. Cinsiyet uzvunun daima üçgen ve tarak desenli vurgulanış biçimi de bu safhanın en ayırt edici özelliklerindedir⁴⁶. OTÇ IIB'de elleriyle göğsünü tutan tipler özensiz hazırlanmıştır. Vücut detayları, tarak desenli çizgiler yerine kalın ve gelişmiş güzel çizgilerle vurgulanmıştır. Aynı teknik cinsiyet uzvunun vurgulanışında da açık bir şekilde görülür⁴⁷. OTÇ-GTÇ geçiş veya GTÇ IA'ya tarihlenen figürinler ise standartlaşmanın dışında oldukça şematik görünüm kazanır. Bunlar özellikle kasık üçgeninin noktalarla veya düzensiz kısa çizgilerle vurgulanış biçimiyle karakterize olur⁴⁸.

Pruss, Amik Ovası'nda Tell el Cüdeyde, Çatal Höyük ve Tell Ta'yinat kazılarında ele geçen ve MÖ 3. binyılın ikinci yarısından Roma Dönemi'ne kadar görülen kil figürinlerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Pruss, OTÇ'nin Eski Suriye çıplak kadın figürinlerini üç tipe ayırmış (ANF I-III) ve kronolojik sınıflandırmada Marchetti ile benzer sonuçlara ulaşmıştır⁴⁹. Pruss ayrıca Suriye'nin batısındaki farklı bölgelerde ele geçen figürinlerin standartlaşan görünümü nedeniyle bunları üreten küçük bir zanaatkâr grubunun olabileceği

⁴¹ age, 45.

⁴² Marchetti 2000; Marchetti 2001; Marchetti 2007.

⁴³ Marchetti 2007, 248.

⁴⁴ Marchetti 2000, 841, Fig. 1-2; Marchetti 2001, Tav. IV-XII; Marchetti 2007, Fig. 1, 1-5, Fig. 2, 22, 24-25, 30, Fig. 3, 40, 42-43, 49.

⁴⁵ Marchetti 2000, 842, Fig. 3; Marchetti 2001, Tav. XIII-XVII; Marchetti 2007, Fig. 1, 6, Fig. 3, 36, 38.

⁴⁶ Marchetti 2000, 844, Fig. 4-5; Marchetti 2001, Tav. XIX-XXII; Marchetti 2007, Fig. 1, 7, Fig. 2, 21, 23, 28-29, Fig. 3, 31-32, 37, 44, 46, 50, Fig. 4, 57-58, 63-64, 72.

⁴⁷ Marchetti 2000, 847, Fig. 6; Marchetti 2001, Tav. XXIII-XXXII; Marchetti 2007, Fig. 1, 8, Fig. 3, 35.

⁴⁸ Marchetti 2007, 249, Fig. 2, 16-18; Tell Mardikh ile aynı bölgede bulunan Tell Afis'te akropolün doğu yamacında N Alanında Orta Tunç Çağı sur duvarını kesen mezardan gelen ve şematik özellikler gösteren figürinler, Orta Tunç Çağı sonu ve Geç Tunç Çağı başları arasında geçiş evresine tarihlenmiştir. Bkz. Di Michele 2010, 149-151, Fig. 10-14.

⁴⁹ Pruss 2010, 48.

düşüncesiyle figürinleri bezemede kullanılan tarak türü aletlerin çömlekçi ustalar tarafından da kullanıldığını varsayarak figürinlerin çömlekçi atölyelerinde, belki de çömlekçi ustaları tarafından üretilmiş olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Ayrıca, sayısal çoğunluğa sahip olan Amik Ovası ve Tell Mardikh-Ebla gibi farklı üretim merkezlerinin varlığına dikkat çekmiştir⁵⁰.

Tilbaşar çıplak kadın figürinleri, yukarıda kronolojik ve tipolojik özellikleri tanımlanan Eski Suriye Dönemi kil repertuarına benzeyen bir üretimin kanıtını sunmaktadır. Kolları yana açık yassı formlu figürinler, Badre'nin "Orontes Bölgesi Klasik Tipi (MAI 2)", Marchetti'nin "F21T1M2 ve F20T1M1" ve Pruss'ın "IC Tipi" olarak incelenmiştir. Tilbaşar figürinlerinin baş ve kulaklarındaki çoklu delikler ve cinsiyet uzvunun üçgen formu, onların OTÇ II üretimi olduğunu göstermekte, ancak vücut detaylarındaki bazı farklılıklar standart olmayan bir üretimin kanıtını sunmaktadır. Bu farklılık, bacak arası çizgisi bulunmayan kısa bacaklarında ve cinsiyet uzvunun vurgulanışında kendini göstermektedir. Bunlar aynı zamanda figürinlerin tarihlenmesi konusunda da önemli dayanak noktalarını oluşturmaktadır. OTÇ II figürinlerinin büyük bir çoğunluğunda bacak arası bir yiv ile belirtilmiştir. Bacak arası çizgisi olmayan örneklerin sayısı oldukça azdır. Bunlardan biri Amik Ovası-Çatal Höyük 13. tabaka M safhasından gelmiştir. Başlı korunmamış

olan figürinin cinsiyet uzvu kabaca şekillendirilmiş ve bacak arası çizgisi belirtilmemiştir⁵¹. Pruss, söz konusu figürini OTÇ sonlarına⁵², Marchetti ise GTÇ IA'ya⁵³ tarihlemiştir. Sirkeli Höyük'ten⁵⁴ ve Filistin-Tell el-Mütesellim'den⁵⁵ gelen figürinlerin de bacak arası çizgisi yoktur. Geniş kalçalı ve kısa bacaklı figürinlerden biri Tell Aççana'nın V. tabaka mezarından ele geçmiştir⁵⁶. Her ne kadar figürinin bacak arası çizgisi belirtilmiş olsa da geniş kalçaları, bacaklarının ince ve kısa görüntüsü bu figürini Tilbaşar figürinlerine yaklaştırmaktadır. Yine aynı merkezden ele geçen birkaç figürin geniş kalçalara ve kısa bacaklara sahiptir⁵⁷. Amik Ovası-Çatal Höyük'ten gelen figürinlerden bir kaç da geniş kalçalı ve kısa bacaklı bir görünüme sahiptir⁵⁸. Benzer özellikteki bir figürin Oylum Höyük Geç OTÇ II yerleşim katmanından gelmiştir⁵⁹. Fırat'ın batı kıyısında yer alan Şaraga Höyük kazılarında ele geçen ve ETÇ'ye tarihlenen kil figürinin korunan geniş kalçası ve oldukça kısa olan bacaklarının görünümü Tilbaşar örneklerini anımsatmaktadır⁶⁰.

OTÇ IIA'nın standart üretilmiş figürinlerinin üçgen cinsiyet uzvu düzenli kısa kesik çizgilerle (tarak ile) betimlenir. Tell Aççana'nın 2003-2004 yılı kazılarında höyüğün güneydoğu yamacında yürütülen kazılarda (Alan 3), OTÇ IIC'ye tarihlenen 3. safha mezarlarından ele geçen figürinler, OTÇ II standart figürinlerinin söz konusu

⁵⁰ age, 47.

⁵¹ Pruss 2010, 400 Fig. 47.

⁵² age, 62.

⁵³ Marchetti 2007, 276, Fig. 45.

⁵⁴ Novak – Kozal 2013, 417, 428 Res. 12.

⁵⁵ May 1935, Pl. XXIX, M135; Marchetti 2007, Fig. 5, 80.

⁵⁶ Woolley 1955, 245, Pl. LIV, Pl. LV AT/49/17, mezar no: ATG/49/5.

⁵⁷ Badre 1980, 242-243, 245, Pl. XVII, 16, 18-19, Pl. XVIII, 27.

⁵⁸ Pruss 2010, Fig. 41, 55, 66.

⁵⁹ Engin ve diğ. 2017, 561, Fig. 8 (sağda)

⁶⁰ Sertok – Kulakoğlu 2002, 369, Şek. 11.

dönemin sonuna kadar devam ettiğini ortaya koymuştur⁶¹. Tilbaşar figürinlerinden sadece birinin cinsiyet uzvu kısa kesik çizgilerle betimlenmiştir. Resim 11a'da görülen bu çizgiler, yatay ve düzenli değil, eğik ve düzensiz olması bakımından standart üretimli örneklerden farklıdır. Resim 11b'de kabaca üç yiv ile sınırlanan cinsiyet uzvunun iç bölümü noktalarla doldurulmuştur. Resim 11c'de ise cinsiyet uzvunun sadece dış kenarı çizilmiş, iç bölümü boş bırakılmıştır. Kasık üçgeni noktalarla doldurulmuş örnekler Sirkeli Höyük⁶², Kinet Höyük⁶³, Amik-Çatal Höyük⁶⁴, Tell Açıçana⁶⁵, Zincirli⁶⁶, Til Barsib⁶⁷, Tell Hadidi⁶⁸, Tell Halawa A⁶⁹, Munbaqa⁷⁰, Tell Mardikh-Ebla⁷¹, Umm el-Marra'da⁷² ve Tel el-Mütesellim'de⁷³ rastlanmıştır. Söz konusu figürinler OTÇ II sonu ve GTÇ başına tarihlenmiştir.

Tilbaşar figürinlerinin takılarında tork ve diadem, standart üretimli örnek-

lerde olduğu gibi tarak bezemeli değil, dönemin sonuna tarihlenen figürinlerdeki gibi yiv bezemelidir⁷⁴.

Mezarın tarihlenmesine yardımcı olan bir başka buluntu siyah perdahlı şişedir⁷⁵ (Res. 7). Koyu gri/siyah perdahlı şişe formunun kökeni ETÇ Suriye şişelerine dayandırılmakta ise de onlardan uzun boyunlu ve halka dipli olmaları bakımından ayrılır⁷⁶. Suriye şişesi (*Syrian Bottle*)⁷⁷, siyah perdahlı kap (*Black Burnished Ware*)⁷⁸ ve Kuzey Suriye gri kap (*North Syrian Gray Ware*)⁷⁹ grubu adı altında tanıtilen söz konusu şişeler parfüm ya da değerli yağ kabı olarak tanımlanmıştır⁸⁰. Pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri gibi, şişelerin yayılım alanı da Akdeniz kıyısından Fırat Nehri'ne kadar uzanmakta ve kuzey iç Suriye'de daha yaygın görülmektedir. OTÇ IB ve OTÇ II'ye tarihlenen şişelerin çoğu mezarlardan ele geçmiştir⁸¹. Ayrıca aynı dö-

⁶¹ Yener – Yazıcıoğlu 2010, 24-26, Fig. 2.24; Mullins 2010, 51, Tablo 3.1, Alan 3, 3. Safha mezarları Woolley'in VIA tabakası ile çağdaştır.

⁶² Novak – Kozal 2013, Res. 12.

⁶³ Gates 2000, 82, 98, Fig. 7, 8 (OTÇ II binası).

⁶⁴ Pruss 2010, 62, 69, 75, Fig. 47 (13. tabaka M safhası), Fig. 54 (11. tabaka N safhası), Fig. 55 (13. tabaka M safhası), Fig. 82, Fig. 83 (6. tabaka Od safhası); Marchetti 2007, Fig. 3, 45 (GTÇ IA).

⁶⁵ Badre 1980, 245, Pl. XVIII, 27.

⁶⁶ von Luschan 1943, 63, Taf. 33, c; Marchetti 2007, Fig. 4, 55b (OTÇ II).

⁶⁷ Thureau-Dangin – Dunand 1936, Taf. 17, 8.

⁶⁸ Dornemann 1977, 140-141, Fig. 28 (ortada); Marchetti 2007, Fig. 5, 76 (OTÇ II).

⁶⁹ Meyer – Pruss 1994, 68, Fig. 161, 2b tabakası, 2-44 nolu ev ve B odası; Marchetti 2007, Fig. 4, 65 (OTÇ II).

⁷⁰ Marchetti 2007, Fig. 4, 73 (OTÇ II).

⁷¹ Marchetti 2001, kat. no. 711, 714, 716-718, 740-741; Marchetti 2007, Fig. 2, 18, B alanı, 2. tabaka (GTÇ IA).

⁷² Petty 2006, 82, 117, Fig. 80, Akropolde OTÇ kalıntılarının üzerinde ve GTÇ evinin altındaki döküntü içinden.

⁷³ May 1935, Pl. XXIX, M135; Marchetti 2007, Fig. 5, 80 (OTÇ III-GTÇ IA).

⁷⁴ Marchetti 2000, 847.

⁷⁵ Tilbaşar'da daha önceki kazılarda ele geçen benzer formda şişeler için bkz. Kepinski 2004, Fig. 3; Kepinski 2005, Fig. 6, 15 TILB IVA (MÖ 2000-1800).

⁷⁶ Emre 1999, 39, küçük ve orta boylarda (yaklaşık 23 cm ile 6.2 cm) olan şişeler birkaç alt tipte incelenmiştir. Bunlar genellikle boynun altında bulunan birkaç sıra yatay çizgi ile karakterize olur.

⁷⁷ Emre 1999, 39; Ascalone 2014, 196.

⁷⁸ Marchetti – Nigro 1997, 13; Nigro 2002, 106; Nigro 2003, 351.

⁷⁹ Mullins 2010, 52.

⁸⁰ Marchetti – Nigro 1997, 12-13, Fig. 6, 17-21; Nigro 2003, 352.

⁸¹ Emre 1999, 41, Fig. 5, Kültepe-Kaniş Karum Ia katı çömlek mezar buluntusu; Mellink 1987, 9, Fig. 2 ve Kaschau 1999, 152, Taf. XIV, Lidar Höyük OTÇ II mezarı, Tabaka 2, LiOTIB; Sconzo 2007, 298, Fig. 26 ve Falsone – Sconzo 2012, 172, Fig. 5, c, Shiyukh

neme tarihlenen kutsal atık çukurları (*favis-sae*) içinden gelenler de vardır⁸². Tell Mardikh kazıları, siyah perdahlı şişelerin OTÇ IB döneminde görülmeye başladığını ve OTÇ IIA sırasında yavaş yavaş ortadan kalktığını göstermiştir⁸³. Oysa Tell Aççana'nın güneydoğu yamacında Alan 3'te yürütülen çalışmalarda OTÇ IIC'ye tarihlenen mezar buluntuları içinde siyah perdahlı şişelere rastlanmış olması, söz konusu şişelerin OTÇ sonlarına kadar kullanıma devam ettiğini kanıtlamaktadır⁸⁴. Emre, Kültepe-Kaniş Karum I. kat mezarlarından gelen söz konusu şişelerin, Anitta'nın Kaniş'teki krallık döneminden sonrası ile Hitit kralı I. Hattuşili'nin Suriye seferinden öncesi arasında kalan zaman aralığında kullanılmış olabileceğini teklif etmiştir⁸⁵.

Çıplak Kadın Figürinlerinin Sembolik Anlamları ve Bunların Kullanımı ile İlgili Bazı Düşünceler

Paleolitik Çağ'dan MÖ 1. binyıla ulaşan bir geleneği temsil eden çıplak kadın figürinlerinin sembolik anlamları birçok araştırmacı tarafından kapsamlı olarak tartışılmıştır⁸⁶. Figürinlerin sembolik anlamlarının yorumlanması konusunda, onu üreten toplumun tarihi ve kültürel çerçevesi içinde buluntu yerlerinin incelenmesi önemli yaklaşımlardan biri olmuştur. Figür-

Tahtani OTÇ, 111 nolu çocuk mezarı; Thissen 1988, 154, 162-163, Pl. 56, 10, Hammam et-Turkman, K 24 Alanı, OTÇ I'e (VIIA Dönemi), B5 nolu mezar; Lebeau 1983, 180-181, Fig. 3, 4 (A Alanı 2. tabaka), 188-189, Fig. 7, 4 (4 nolu mezar), Tell Hariri-Mari; Yener – Yazıcıoğlu 2010, 25-26, Fig. 2.21(sol üst) ve Mullins 2010, 53, Fig. 3.1, 8, A03-R1896, 03-3060 nolu mezar, Tell Aççana Alan 3, 3. Safha, OTÇ II; Al-Maqdissi 2006, 144, Fig. 11, 'Ain 'Assan OTÇ II hi-poje XII; Nigro 2002, 106, Pl. LVI, 92, Tell Mardikh-Ebla IIIB1, OTÇ IIA, Keçiler Beyi mezarı; Mazzoni ve diğ. 2005, 34-35, Fig. 31, 1, B1 Alanı, US 5604 nolu mezar, Tell Afis OTÇ IIA; Ascalone 2011, N Alanı, Fig. 7 ve Fig. 40, 1 (725 nolu mezar, 4. Safha OTÇ IIA), Fig. 18 ve Fig. 40, 8-9 (730 nolu mezar, 5. Safha OTÇ IB), Fig. 21 ve Fig. 42, 8-10 (901 nolu mezar, 5. Safha, OTÇ IB), Fig. 23 ve Fig. 41, 1-3, 6,9 (735 nolu mezar, 5. Safha, OTÇ IB), Fig. 27 (925 nolu mezar), Fig. 31 ve Fig. 42, 6 (900 nolu mezar, 5. Safha, OTÇ IB), Fig. 33 (933 nolu mezar), Fig. 42, 1-3 (736 nolu mezar, 5. Safha OTÇ IB) ve Ascalone 2014, 196-197, Fig. 8 (735 nolu mezar), Fig. 10 (900 nolu mezar), Fig. 16 (933 nolu mezar), Fig. 23 (730

nolu mezar), Fig. 26 (736 nolu mezar), Fig. 30 (901 nolu mezar), Fig. 40 (OTÇ IB) Tell Tuqan; Fugmann 1958, 114, Pl. X, 5B 683, Hama J5-6; Du Mesnil du Buisson 1927, 17, Fig. 48, Pl. XII, 86, 9, 64 ve Du Mesnil du Buisson 1930, Pl. XXXIII, 7-8 Mishrife-Qatna.

⁸² Marchetti – Nigro 1997, Fig. 6, 12, 21, Tell Mardikh IIIA2, OTÇ IB, F.5327 kutsal atık çukuru; Morandi Bonacossi 2012, 565-566, Fig. 24, Mishrife-Qatna Yukarı Şehir kutsal alan (H alanı), OTÇ II, 7285 nolu kutsal atık çukuru.

⁸³ Nigro 2003, 351, Fig. 9, OTÇ IB/IIA MÖ 1900-1700.

⁸⁴ Mullins 2010, 53, Fig. 3.1, 8, Tablo 3.1.

⁸⁵ Emre 1999, 45.

⁸⁶ Légrain 1930, 3-11; van Buren 1930, xlviii-xlix; Mallowan – Curuikshank Rose 1935, 79-87; May 1935, 28-33; de Genouillac 1936, 38-39; Özgüç 1943, 65-72; Pritchard 1943, 83-87; Dales 1960, 250-265; Badre 1980, 155-157; Meyer – Pruss 1994, 56-58; Bahrani 1996, 3-16; Moorey 2001, Moorey 2005, 1-12; Lesure 2011, 156-206.

rinlerin buluntu yerleri çok çeşitlidir. Bunlar; saray ve resmi yapılar⁸⁷, tapınaklar⁸⁸, kutsal atık çukurları⁸⁹, günlük yaşam alanları⁹⁰ ve mezarlardır⁹¹. Saray, resmi yapı ve kutsal alanlardan ele geçen figürinler, günlük yaşam alanları ile mezarlardan ele ge-

çenlere oranla çok daha az sayıdadır. Ayrıca, tabakaya bağlı olmadan ele geçenlerin sayısı da oldukça fazladır.

Çıplak kadın figürinlerinin kimliği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan “tanrıça”⁹², “hane halkı koruyucu ilahları”⁹³, “adak (ex-voto)”⁹⁴, “büyü

⁸⁷ Mishrife-Qatna’da OTÇ sarayından ele geçen figürinler için bkz. Novak ve diğ. 2002, 232-233, Abb. 18-19; Novak – Pflanzner 2005, 76, Abb. 16; Munbaqa Akropolis C alanı OTÇ II figürinleri için bkz. Marchetti 2007, 261, Fig. 4, 72-73; Oylum Höyük figürinleri için bkz. Özgen ve diğ. 1997, 57, Abb. 26, 2; Özgen – Helwing 2001, 88, Abb. 24, a-b, e, h. Figürinler höyüğün kuzeydoğu yamacında, OTÇ’ye tarihlenen bir sokak dolgusundan ve sokağın her iki kenarına konumlanmış yapı gruplarından ele geçmiştir. Ayrıca, OTÇ’ye tarihlenen Anıtsal Kerpiç Yapı’nın yıkıntıları üzerinde, OTÇ II başlarında çöplük alanı olarak kullanıldığı düşünülen alandaki kül katmanı içinden de çok sayıda pişmiş toprak çıplak kadın figürin parçaları bulunmuştur. Bkz. Engin ve diğ. 2014, 242, Res. 12; Kinet Höyük figürini için bkz. Gates 2000, 82, 98, Fig. 7, 8 OTÇ II binasında 104W odası; Tell Aççana’da II. tabaka saray bölgesinden gelen figürin için bkz. Badre 1980, 243, 19. AT 38.31.

⁸⁸ Tell Aççana’da tapınaktan gelen figürin için bkz. Woolley 1955, 244, Pl. LV, AT/48/6; Badre 1980, 244, 23, Pl. XVIII, 23 V.-VI. tabaka tapınağı ve 251, 55, Pl. XX, 55 VII. tabaka tapınağı; Kamid el-Loz-Kumidi’de tapınaktan ele geçen figürinler için bkz. Badre 1980, 235, 1, Pl. VII, 1.

⁸⁹ Tell Mardikh kutsal atık çukurları için bkz. Matthiae 1994, Fig. 2; Marchetti – Nigro 1997, 22-23, Fig. 11; Marchetti – Nigro 2000, 267-268, 270-271, Fig. 9-10; Mishrife-Qatna kutsal atık çukuru için bkz. Morandi Bonacossi 2012, 555-557, Fig. 15. Yukarı Şehir Kutsal Alanı’nda (H Alanı), kutsal atık çukuru (favissae 7262). Hama’da çıplak kadın figürinlerinin ele geçtiği çağdaş silolar (Fugmann 1958, 90, Fig. 110), Ebla sarıncılarında olduğu gibi, kutsal atık çukurları olarak yorumlanmıştır, bkz. Moorey 2005, 153.

⁹⁰ Tell Mardikh’ta Güney Aşağı Şehir B Alanı figürinleri için bkz. Marchetti 2007, 248-249, Fig. 2, 16-18; Qadesh’te savunma yapısı alanından gelen figürin için bkz. Marchetti 2001, Tav. CCXXX, 6; Marchetti 2007, Fig. 2, 22; Akhtarın G ve E odalarından gelen figürinler için bkz. Marchetti 2001, Tav. CCLXXXI, 4-5; Marchetti 2007, Fig. 3, 49-50; Halawa A figürinleri için bkz. Meyer – Pruss 1994, 29, Fig. 128, Tip AV olarak tanımlanan figürin Kuzeybatı Suriye’den ithal

edilmiş olabileceği ifade ediliyor. Fig. 159, 2b tabakası konut içinden gelmiş, Tip B1.2.2 yerel üretim, Fig. 160, sokaktan 2c tabakası tip B1.2.2 yerel üretim, Fig. 161, konuttan ele geçmiş, 2b tabakası, ev 2-44 oda B, tip B1.2.2 yerel taklit üretim, Fig. 331, 2b tabakası konuttan ev 2-2, tip C1.1 Kuzeybatı Suriye’den ithal edilmiş; Tell Kazel figürini için bkz. Badre ve diğ. 1994, 337, Fig. 59e, II nolu bina, oda A.

⁹¹ Tell Aççana mezarlarından gelen figürinleri için Woolley 1955, 219, 248, ATG/49/5, V. tabaka yetişkin mezarından gelen figürin Pl. LIV, p-LV (AT/49/17), 222-223, ATG/46/15 ikili gömü yetişkin ve çocuk mezarından gelen figürin Pl. LIV, g (AT/46/238), mezar IV. tabakadan önce, muhtemelen VI. tabakaya ait; Yener – Yazıcıoğlu 2010, 26, 239 Alan 3, 3. Safha 03-3002 erkek mezarından A03-R1284+A03-R1328 figürin, 242 03-3002 mezarlık alanından A03-R1605 figürin parçası, 243 03-3040 mezarından A03-R1767 figürin parçası, 244 03-3057 nolu erkek mezarından A03-R1948 figürin parçası; Murek’ten OTÇ IIA’ya tarihlenen mezardan 7 adet figürin ele geçmiştir. Bkz. Ingholt 1940, 57; Marchetti 2001, Tav. CCLXX, 1; Ha’arrat Hirmil’den OTÇ IB mezarı figürini için Marchetti 2001, Tav. CCLXXV, 1; Marchetti 2007, Fig. 3, 38; Hama mezarlarına ait figürinler için Ingholt 1940, 57-59, Pl. XVIII, 4-5; Fugman 1958, Pl. X; Badre 1980, 164, 12, 14, 165, 18; Tell Mardikh D1 mezarı figürinleri için bkz. Matthiae 1985, Pl. 90d; Tell Afis N Alanı basit toprak mezarından gelen figürinler için bkz. Di Michele 2010, 146; Di Michele 2012, Fig. 3; Mazzoni 2013, 211, Fig. 13 US 5604; Qatna mezar figürinleri için bkz. Badre 1980, 193, 8, Pl. IX, 8 IV nolu mezarın girişinden; Qadesh figürinleri için bkz. Badre 1980, 191, 1; Marchetti 2001, Tav. CCXXX, 7.

⁹² Legrain 1930, 12; Mallowan – Curuikshank Rose 1935, 79; Pritchard 1943, 87; Dales 1960, 250; Orphanides 2001, 90.

⁹³ May 1935, 28; Burrows 1957, 220; Dales 1960, 264; Meyer – Pruss 1994, 56; Liebowitz 1988, 30; Moorey 2005, 7-8.

⁹⁴ van Buren 1930, xlviii; Woolley 1955, 249; Dales 1960, 264; Badre 1980, 156.

objeleri”⁹⁵ ve “oyuncak”⁹⁶ gibi onlara atfedilen kimliklerin arasında öncelikli ve en önemlisi “tanrıça” olanıdır. Tell Mardik-Ebla’da Kuzey Aşağı Şehir’de (P Alanı), Suriye’nin büyük tanrıçası İhtar’a adanmış kutsal alan açığa çıkartılmıştır⁹⁷. P2 tapınağı ile P3 yüksek teraslı görkemli yapının bulunduğu kutsal alanda, kaya içine oyulmuş sarnıçların içinden çeşitli nitelikte adak eşyaları ile birlikte çıplak kadın figürinleri ele geçmiştir (favissae 5238)⁹⁸. OTÇ IB-IIA boyunca kullanılan sarnıçlar, Tanrıça İhtar kültü ile ilişkili olduğu düşünülen faaliyetler sonrasında adak eşyalarının atıldığı veya depolandığı kutsal alanlar olarak yorumlanmıştır⁹⁹. Sarnıçtan gelen aslan biçimli boncuk, tunç boğa ve yılan figürinleri¹⁰⁰, hematit mühür¹⁰¹ ile P2 tapınağında bulunan ve üzerinde elleri göğsünde çıplak kadın tasvirinin yer aldığı kabartmalı kült teknesi parçası¹⁰², İhtar kültü ile olan bağlantısına atıfta bulunur¹⁰³. Adak eşyaları arasında yer alan figürinlerin çıplak görüntüsü, Aşk ve Savaş Tanrıçası İhtar kültünün bereket/doğurganlık yönleriyle bağlantılı görülmüştür¹⁰⁴. Ancak, bunların tanrıçanın kendisini temsil etmediği, onun

çıplak vücudunu çağrıştıran, diğer bir deyişle kendini adayan kadın görüntüsü olduğu şeklinde yorumlanmıştır¹⁰⁵. Eski Suriye Dönemi gliptiğinde çıplak kadın figürlerinin bazı görüntüleri “tanrıça” olarak kabul görmüş¹⁰⁶, tanrıçalar arasında da bunlar daha çok İhtar ile ilişkilendirilmiştir¹⁰⁷. Scandone Matthiae, Tell Afis’ten ele geçen pişmiş toprak çıplak kadın figürinlerinden kolları yana açık ve elleri göğsünde olan her iki tipin benzerlerini gliptik sanatta aramıştır. Araştırmacı, kolları yanda olan figürinler ile Eski Suriye gliptiğinde eteğini açan çıplak kadın figürü arasında, kolun duruşu ve saç detayı bakımından, benzerlik kurmuştur¹⁰⁸. Elleri ile göğsünü tutan örnekler MÖ 2. bin gliptiğinde çok daha fazla rastlandığını ifade eden Scandone Matthiae, New York Pierpont Morgan Kütüphanesi koleksiyonunda yer alan bir mühürde¹⁰⁹ her iki çıplak kadın figürünün bir arada bulunmasını da iki ayrı kadın görüntüsünün kanıtı olarak sunmuştur.

Pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri ilahi atribülerden yoksundur. Bunun nedeni figürinlerin halk sanatına dayanıyor olmasında aranmıştır¹¹⁰. Badre, evlerde bulunan figürinlerin ev halkının koruyucu

⁹⁵ van Buren 1930, xlvi; Burrows 1957, 220; Dales 1960, 264; Moorey 2005, 7-8.

⁹⁶ de Genouillac 1936, 38-39; Woolley 1955, 249.

⁹⁷ Matthiae 1993, 613-662.

⁹⁸ Marchetti – Nigro 1997, 22-23, Fig. 11; Marchetti – Nigro 2000, 267-268, 270-271, Fig. 9-10.

⁹⁹ Matthiae 1993, 656, Fig. 22-24; 1994, 329; Marchetti – Nigro 1997, 7.

¹⁰⁰ Matthiae 1993, Fig. 24; Marchetti – Nigro 2000, 279, Fig. 13-14.

¹⁰¹ Matthiae 1993, Fig. 25; 1994, Fig. 3, MÖ 1850-1800’lere tarihlenen hematit mührü (TM.92.P.800) tepesinde kuş olan iki başlı standartın önünde sunu masası, yüksek rahibe ve mızraklı adam figürlü bir kült sahnesi tasvir edilmiştir.

¹⁰² Matthiae 2013, 103, Fig. 8.

¹⁰³ Matthiae 1993, 658.

¹⁰⁴ age, 658; Marchetti – Nigro 1997, 22; Marchetti – Nigro 2000, 245, 251, 278-279.

¹⁰⁵ Marchetti 2000, 849.

¹⁰⁶ Porada 1948, 124, Fig. 939, 942E-946E, 967E; Buchanan 1981, 418, Fig. 1202, 1240-1241; Özgüç 1968, 15, 17 Lev. XIII, c, Lev. XXV, 3; Özgüç 2006, 16-17, Lev. 8 CS 292, Lev. 28 CS 406, Lev. 39 CS 492, Lev. 57 CS 222; Collon 1987, 167-168, Fig. 775-778; Otto 2000, 207-208.

¹⁰⁷ Barrelet 1955, 222-260; Teissier 1984, 80-81, Fig. 495-500; Erkanal 1993, 107-110, Lev. 35-36; Pinnock 2000, 1402, Fig. 10a; Matthiae 2016, 279-282, Fig. 2-4.

¹⁰⁸ Scandone Matthiae 1998, 388.

¹⁰⁹ Porada 1948, Fig. 946E.

¹¹⁰ Meyer – Pruss 1994, 57.

fetişleri olarak kullanılmış olabileceğini önermektedir¹¹¹. Badre, ayrıca figürinler için en yaygın yorumun büyümlü rolü ile adak (ex-voto) objesi olduğunu ifade etmekte, kadın cinsel sembollerinin kanıtlandığı doğurganlık ve üreme kültürle yakından bağlantılı görmektedir¹¹². Meyer ve Pruss, çıplak kadın figürinlerinin aslında tanrıçalar olduğunu ifade ederken bunları aileler arasında özel koruyucu ilahlar olarak görmek isterler¹¹³. Figürinlerdeki asıl amacın cinsellik ve kadın doğurganlığını, yani doğumu temsil ettiğini vurgularlar¹¹⁴. Ghrishman, Suza'da evlerde bulunan Geç Babil Dönemi figürinlerinin tamamının kırık olmasını, aile bireylerinden bir kadının ölmesi sonucunda kasten kırılmış olabileceğine dayandırır¹¹⁵. Dales, mezarlarda bulunan figürinlerin iki işlemle birine hizmet ettiğini varsayar. Dales'e göre figürinler, ölen kişiye öteki dünyada kendi kişisel ihtiyacını ve zevklerini karşılamada faydalı olabilir veya tanrılar ya da doğüstü güçler arasında aracı veya koruyucu ruhlar olarak hizmet edebilir¹¹⁶. Çıplak kadın figürinlerinin çocuk mezarlarında da ele geçmiş olması, Dales'in ilk görüşünü geçersiz kılmaktadır. May, Megiddo mezarlarında bulunan figürinlerin ölen kişinin öteki dünyadaki yaşamında koruyucu rolünü üstleneceği doğurganlık ile ilgili cenaze ritüeli fikrini ortaya atmaktadır¹¹⁷. Cenaze ritüelinde cinsellik ve doğurganlıkla ilgili sembolizmin baskın olmasının sebeplerinden birini

hem bireylerin hem de toplumun üremeleri ile ilgili olduğu görüşünü dile getiren Orphanides, cenaze törenlerini, yaşayan toplumun örgütlenmesi, üremesi ve çoğalması için önemli bir araç olarak görmektedir¹¹⁸. Woolley, mezarlardan çıkan figürinlerin mutlaka dini bir öneme sahip olmadıklarını, yetişkin mezarlarındaki figürinlerin doğum ile ilgili, çocuk mezarlarındakilerin ise oyuncak olabileceğini gösterme eğilimindedir¹¹⁹. Ancak, Özgüç, çocuk mezarlarına bırakılan ve cinsiyet uzuvlarının belirtildiği figürinlerin çocuk oyuncak olması fikrine karşı çıkmaktadır¹²⁰. Özgüç, öldükten sonra tekrar dirileceğine inanan insanların hayatında taptığı, kullandığı veya en çok işine yarayan eşyaları ile birlikte gömüldüğünü ifade ederken ölen kişiyi öteki dünyada da koruyacağı inancıyla taptığı tanrıçayı temsil eden çıplak kadın idollerinin mezarlara bırakıldığına işaret etmektedir¹²¹.

Figürinlerin ne şekilde kullanıldığı ile ilgili olarak, bu nesnelere üretim özellikleri bazı çıkarımların yapılmasını sağlamaktadır. Figürinlerin arkalarının düz ve çoğunlukla bezemesiz olması, onların yalnızca önden bakılmak üzere üretilmiş olduğunu açıkça kanıtlar. Bunların önden görülebilmesi için ya bir yere yaslandırılması ya da asılması gerekmektedir. Çünkü figürinlerin aşağı doğru daralan bacakları bitişik ve ayakları küçüktür. Her ne kadar bazı örneklerde ayak uçları hafif öne doğru

¹¹¹ Badre 1980, 156-157.

¹¹² age, 157.

¹¹³ Meyer – Pruss 1994, 56.

¹¹⁴ age, 48.

¹¹⁵ Dales 1960, 256 dn.3.

¹¹⁶ Dales 1960, 264.

¹¹⁷ May 1935, 28.

¹¹⁸ Orphanides 2001, 88.

¹¹⁹ Woolley 1955, 223, 248-249. Woolley, bu görüşünü Kargamış'ta Demir Çağı kremasyon mezar buluntularına dayandırmaktadır. Mezarlarda kız çocuklarına kadın figürinleri, erkek çocuklarına ise at sırtındaki sürücüler veya at figürleri eşlik etmekte ve bunların oyuncak olabileceğini önermektedir.

¹²⁰ Özgüç 1943, 67.

¹²¹ age, 68.

çıkıntı yapsa da bunların destek almadan ayakta durması mümkün değildir.

Figürinlerin kendine özgü yukarı yükselen başları Suriye’de bilinen bir bazalt heykeliyle¹²² ve çağdaşı Simiriyan Grubu olarak bilinen bakır ya da bakır alaşımli heykelciklerin başlıkları ile karşılaştırılmıştır¹²³. F. von Luschan, figürinlerin başlarında bulunan deliklerin, Mısır’da bulunan örneklerde olduğu gibi insan saçı, renkli iplikler ve benzerlerini bağlamak için açıldığını düşünür¹²⁴. Woolley, deliklerin iplikten yapılmış peruk için¹²⁵, Meyer ve Pruss ip veya benzeri geçici malzemedan yapılmış bir saç süsü tutturmak için¹²⁶, Moorey, gerçek saç tellerini bağlamak için açılmış olabileceğini ifade eder¹²⁷. Özgen ve Helwing, yüksek bir saç modeli veya başlığı temsil eden uzun delikli bölümün süslemeler veya süs elemanları takmak amacıyla kullanılmış olabileceğini önerir¹²⁸.

Yukarıda sunulan bütün görüşler, deliklerin saç modeli ile ilişkili eklentileri bağlamak için kullanıldığı yönündedir. Oysa Tilbaşar figürinlerinin *in situ* durumu, söz konusu deliklerin “askı delikleri” olarak kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Figürinler, mezar sahibinin boynunda bulunan kolyenin bir parçasıdır ve başlarında bulunan deliklerden geçirildiği düşünülen bir ip ile boncukların arasına yerleştirilmiş olmalıdır (Res. 5-6, 12).

Tanrı figürlerinin veya sembollerinin boyunda taşınarak, bir amulet gibi, kullanılması Neolitik Çağ’dan beri bilinmektedir. Konya Çatalhöyük’te bir çocuk mezarına bırakılan kolye taneleri birer stilize tanrıça modelleridir¹²⁹. Köşk Höyük III. kata ait bir evin odasında özel olarak saklanan kabartmalı bir kap parçası üzerinde, avcı figürünün boynunda ipe asılı tanrı simgesi görülür¹³⁰. Suriye’de Tell Halawa A’da¹³¹ MÖ 3. binyılın ikinci yarısına ve 2. binyılın başlarına ait, Idlib Müzesi koleksiyonunda¹³² MÖ 2. binyılın ilk yarısına ait pişmiş toprak figürinlerin boynunda çeşitli semboller gösteren pandantifler bulunmaktadır. Mezopotamya’da Tell Asmar’da MÖ 2. binyılın başlarına ait pişmiş toprak figürinin boynunda da benzer tipte sembol vardır¹³³.

Tilbaşar figürinlerinin 12-13 cm olan boyları, onların bir amulet gibi günlük hayatın içinde boyunda taşınmasını imkânsız kılmaktadır. Bunlar ancak özel durumlarda, dini veya cenaze törenleri sırasında kullanılmış olmalıdır. Nitekim Tilbaşar figürinleri de bir mezar buluntusudur. Cenaze töreni sırasında öteki dünyaya hazırlanan çocuğun bedeni takılarla süslenmiş ve kolyenin arasına asılan figürinlerle birlikte mezara yerleştirilmiştir. Mezara bırakılan çıplak kadın figürinleri, ölünün öteki dünyaya yolculuğu sırasında koruyucu ol-

¹²² Moorey 2005, 172.

¹²³ Negbi 1976, 62-63; Moorey 2005, 172.

¹²⁴ von Luschan 1943, 63.

¹²⁵ Woolley 1955, 244.

¹²⁶ Meyer – Pruss 1994, 29.

¹²⁷ Moorey 2005, 152.

¹²⁸ Özgen – Helwing 2001, 88.

¹²⁹ Mellaart 1967, Fig. 81, Pl. XV.

¹³⁰ Öztan 2007, 69-70, Çiz. 1, Res. 1. Köşk Höyük’te ayrıca benzer simgeler diğer kabartmalı kapların üstünde tek motif olarak görülürken bu simgelerin taştan idolü de ele geçmiştir. İdolün tepesinde askı deliği vardır. Çiz. 6, b.

¹³¹ Meyer – Pruss 1994, Fig. 74, Fig. 89, Fig. 302, Fig. 329.

¹³² Ramazzotti 2011, Pl. III, Fig. 3, a-b.

¹³³ Frankfort ve diğ. 1940, Fig. 111, j.

ması amacını güdüyor olabilir. Aynı zamanda figürinlerin çıplak görünümü, onların doğurganlığı/bereketi yani yaşamın öteki dünyada da devamlılığını sağlayan dini vesikalar olduğuna da vurgu yapıyor olmalıdır.

Sonuç

Çıplak kadın figürinleri, Paleolitik Çağ'dan itibaren farklı coğrafyalarda ve kültürlerde görülen, taştan, kemikten, kil-den veya metal gibi çeşitli malzemelerden üretilmiş, kültürlerin inançlarını ve görsel sanatını yansıtan toplumsal iletişim araçlarından biridir. Bunlar; coğrafyaya, dönemlere ve kültürlerle bağlı olarak farklı teknik ve sanat anlayışı içinde üretilmiş olmalarına rağmen, çıplak ve elleri yanda, belinde veya göğüslerini tutarken betimlenmiş olmaları bakımından ortak özellikler göstermekte ve farklı toplumlar tarafından uzun süre kabul gören evrensel bir anlayışın ürünü temsil etmektedirler. Söz konusu figürinlerin neyi ifade ettiği konusu birçok araştırmacı tarafından tartışılmıştır. Çıplak kadın figürinlerinin bereketi ve doğurganlığı temsil eden tanrıça kültü ile ilgili faaliyetlerde kullanılan dini bir nesne olma olasılığı daha çok kabul görmüştür.

Kolları yana açık, ayakta duran yassı formu özellikleri ile pişmiş topraktan çıplak kadın figürinleri, Kuzeybatı Suriye'de Eski Suriye Dönemi'nin ayırt edici buluntuları arasında yer almaktadır. Bunlar, Akdeniz kıyısından Fırat Nehri'ne kadar ulaşan bir geleneğin ürünleridir. Tilbaşar yerleşimi, bu coğrafi bölgenin kuzeyinde bulunmaktadır (Res. 1). Her ne kadar Tilbaşar'da OTÇ yeterince kazılamamış olsa da

ele geçen kap formları yerleşimin güney bölgelerle olan bağlantısını ortaya koyacak niteliktedir. Örneğin ağzı yivli, gövdesi dalgalı tarak bezemeli çömlek ve küp parçaları, Tilbaşar'ın Kuzey Suriye ve Fırat Vadisi yerleşim yerleri ile olan ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir¹³⁴. Pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri ve siyah perdahlı şişe formu da yerleşimin Kuzeybatı Suriye ile olan ilişkisinin önemli birer kanıtlarıdır.

Tilbaşar figürinlerinin üçgen cinsiyet uzvunun vurgulanış biçimi, kısa bacaklarının görünümü ve takıların yivle bezenmesi gibi özellikler, standart üretimli örneklerin dışında bir üretimin varlığını kanıtlar. Vücut detayları özensiz hazırlanan, derin çizgilerle gelişigüzel işlenen figürinler OTÇ sonuna, aşırı şematize olanlar GTÇ başına tarihlenmiştir. Figürinlerle aynı mezardan ele geçen siyah perdahlı şişe formu, OTÇ IB'den başlayarak dönemin sonuna kadar kullanım görmüştür. Tilbaşar figürinli mezarı da OTÇ II'nin sonlarına, muhtemelen MÖ 17. yy'a tarihleniyor olmalıdır.

Figürinlerin mezardaki buluntu durumu göz önüne alındığında bunların kol-yenin bir parçası olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bunlar, yukarıya doğru yükselen başlarında bulunan deliklerden geçirildiği düşünülen bir ip ile boncukların arasına yerleştirilmiş olmalıdır. Arkeolojik kazılarda ilk kez karşılaşılan bu durum, söz konusu deliklerin daha önce teklif edildiği gibi saç veya saç süsü eklentileri için değil; onları bir yere asmak amacıyla diğer bir değişle "askı delikleri" olarak kullanıldığı yönünde güçlü bir kanıt sunmaktadır. Sonuç olarak; Tilbaşar figürinleri, Orta Tunç Çağı çıplak

¹³⁴ Kepinski 2005, 151.

kadın figürinlerinin dini/cenaze törenlerinde boyunda taşınarak veya başka bir yere asılarak kullanılmış olabileceği yönünde yeni bir görüş ortaya koymaktadır.

Teşekkürler

Tilbaşar'da dört yıl süren kurtarma kazıları, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nün maddi destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Gaziantep Müzesi Müdürlüğü başkanlığında ve bilimsel danışmanlığında sürdürülen kazılara verilen izin ve maddi destek için teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, mezar iskeletini inceleyen Prof. Dr. Ayşen Açıkol Yıldırım'a ve Tilbaşar figürinleri ile ilgili yol gösterici bilgiler için Prof. Dr. Nicolò Marchetti'ye teşekkür ederim.

Katalog

1-Şişe (Res. 7): Koyu gri hamurlu (Munsell no. 7.5 YR 7/4-7.5 YR 6/3), ince kum ve mika katkılı; astarlı (Munsell no. 10 YR 5/2-7.5 YR 4/2) ve perdahlı, içten basamaklı ağızlı, dar silindir boyunlu, oval gövdeli ve halka dipli.

TH17BO1030L.32/809 (iskeletin sağ göğsü üstünden), yükseklik: 9.85 cm, gövde genişlik: 6.15 cm, ağız çapı: 2.9 cm, dip çapı: 2 cm, cidar kalınlığı: 0.3 cm.

2- Süs iğnesi (Res. 8a): Tepesi düz başlı gözlü süs iğnesi (toggle pin), tunç, TH17BO1030L.32/803 (iskeletin sağ omzu üstünden), uzunluk: 8.6 cm, kalınlık: 0.3 x 0.1 cm, ağırlık: 3.56 gr.

3- Süs iğnesi (Res. 8b): Topuz başlı gözlü süs iğnesi (toggle pin), tunç, TH17BO1030L.32/810 (iskeletin sol omzu üstünden), uzunluk: 7.65 cm, kalınlık: 0.85 x 0.2 cm, ağırlık: 3.74 gr.

4- İğne ucu (Res. 8c): Kırık ve başı kayıp, tunç, TH17BO1030L.32/804 (iskeletin göğsü üstünden ve ortadaki figürinin yanından), uzunluk: 4.75 cm, kalınlık: 0.13 cm, ağırlık: 0.40 gr.

5-İğne ucu (Res. 8d): Kırık ve başı kayıp, tunç, TH17BO1030L.32/805 (iskeletin sol yanağı altından), uzunluk: 2.8 cm, kalınlık: 0.15 cm, ağırlık: 0.44 gr.

6- Halka küpe (Res. 8e): Yuvarlak kesitli, halka formu, uçlar birleşmemekte, iki adet, biri tam diğeri kırık, tunç, TH17BO1030L.32/813 (iskeletin sol kulağı altından), çap: 1.5 cm, genişlik: 1.3 cm, kalınlık: 0.15 cm, ağırlık: 0.30 ve 0.45 gr.

7- Deniz kabuğundan boncuklar (Res. 9): Akdeniz kökenli denizel yumuşakça (*Nassaricus gibbosula*), ip delikli, 85 adet. TH17BO1030L.32/807 (iskeletin sağ kolu üstünden).

8- Boncuk (Res. 10a): Burgulu silindir formu boncuk tanesi, cam hamuru, 1 adet. TH17BO1030L.32/806 (iskeletin boynundan), uzunluk: 1.9 cm, genişlik: 0.9 cm.

9- Boncuk (Res. 10b): Silindir formu boncuk tanesi, cam hamuru, 18 adet, üçü kırık, TH17BO1030L.32/806 (iskeletin boynundan), yaklaşık uzunluk: 2 cm, genişlik: 0.9 cm.

10- Boncuk (Res 10c): Silindir formu boncuk tanesi, cam hamuru, 5 adet, TH17BO1030L.32/808 (iskeletin boynundan), yaklaşık uzunluk: 0.8 cm, genişlik: 0.44 cm.

11- Boncuk (Res. 10d-f): Küresel, yuvarlak ve yassı formu boncuk taneleri, cam hamuru, 65 adet, 14 adet simli, TH17BO1030L.32/806, 808 (iskeletin boynundan), çeşitli ebatlarda.

12- Boncuk (Res. 10g): Yuvarlak dilimli yıldız formu boncuk tanesi, cam hamuru, 1 adet, TH17BO1030L.32/806 (iskeletin boynundan), genişlik: 0.7 cm, kalınlık: 0.5 cm.

13- Boncuk (Res. 10h): Üzüm salkımı formu, tunç asma delikli boncuk tanesi, cam hamuru ve tunç, 2 adet, TH17BO1030L.32/806 (iskeletin boynundan), yükseklik: 1 cm, tunç halkası ile birlikte: 1.2 cm, genişlik: 0.7 x 0.8 cm.

14- Çıplak kadın figürünü (Res. 11a): Pişmiş toprak, elde şekillendirilmiş; arkası düz, ön hafif yuvarlak; kum, kireç ve mika katkılı hamurlu; açık pembe, kahve ve gri renk dalgalı yüzeyli (Munsell: 2,5 YR 6/6-5YR 6/4). Yanlara açılan ve uca doğru sivrilen kısa kollar; belirgin kalça, kısa bacak, bacak çizgisi belirtilmemiş, ayak öne doğru kıvrımlı; arka desensiz; kuş yüzü, ağızsız; yukarı doğru yükselen başta iki delik; kulaklarda ikişer delik; gözler, göğüsler, göbek deliği ve kolye sonradan eklenmiş; kısa kesik çizgilerle belirtilmiş üçgen cinsiyet uzuvu. TH17BO1030L.32/800 (mezarda solda), yükseklik: 12.3 cm, genişlik: 3.6 x 3.7 cm, kalınlık: 1.2 x 1.8 cm.

15- Çıplak kadın figürünü (Res. 11b): Pişmiş toprak, elde şekillendirilmiş; arkası düz, ön hafif yuvarlak; taş, kum, kireç katkılı ve kırmızı renk hamurlu (Munsell: 2,5 YR 6/8). Yanlara açılan ve uca doğru sivrilen kısa kollar; belirgin kalça; kısa bacak, bacak çizgisi belirtilmemiş,

ayak öne doğru kıvrımlı, arka desensiz; kuş yüzlü, ağızsız; yukarı doğru yükselen başta üç delik; kulaklarda ikişer delik; gözler, göğüsler, göbek, kolye ve alınlık sonradan eklenmiş; kenarları yivle sınırlanmış, içi noktalarla doldurulmuş, üçgen cinsiyet uzuvlu. TH17BO1030L.32/801 (mezarda ortada), yükseklik: 12.3 cm, genişlik: 4.5 x 3.6 cm, kalınlık: 2.1 x 1.5 cm.

16- Çıplak kadın figürini (Res. 11c): Pişmiş toprak, elde şekillendirilmiş; arkası düz, ön hafif yuvarlak; kum, kireç ve mika katkılı hamurlu; kırmızı ve gri renk dalgali yüzeyli (Munsell: 2,5 YR 6/8-7.5YR 7/4). Yanlara açılan ve uca doğru sivrilen kısa kollar; belirgin kalça, kısa bacak, bacak çizgisi belirtilmemiş, ayak öne doğru kıvrımlı; arkada ortada tek dikey yivli; kuş yüzlü, ağızsız; yukarı doğru yükselen başta iki delik; kulaklarda ikişer delik; gözler, göğüsler, göbek deliği ve kolye sonradan eklenmiş; kenarları yivle sınırlanmış üçgen cinsiyet uzuvlu. TH17BO1030L.32/802 (mezarda sağda), yükseklik: 13 cm, genişlik: 4.5 x 4.1 cm, kalınlık: 2 x 1.2 cm.

Resim Listesi

Resim 1: Metin içinde geçen yerleşim yerlerini gösteren harita

Resim 2: Tilbaşar, höyük ve aşağı şehirlerinin uzaktan görüntüsü

Resim 3: Tilbaşar Güney Aşağı Şehri ve kazı alanı

Resim 4: BO-BP/1030 plankarede OTÇ figürinli mezarı

Resim 5: Figürinli mezar

Resim 6: Figürinli mezarın çizimi

Resim 7: Siyah perdahlı şişe

Resim 8: Tunç iğneler ve küpeler

Resim 9: Deniz kabuğundan boncuklar

Resim 10: Cam hamurundan boncuklar

Resim 11: Pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri

Resim 12: Pişmiş toprak çıplak kadın figürinleri ile birlikte cam hamuru boncuk tanelerinden oluşan kolye.

KAYNAKÇA

- Alkım 1969 U. B. Alkım “The Amanus Region in Turkey: New Light on the Historical Geography and Archaeology”, *Archaeology* 22.4, 1969, 280-289.
- Ascalone 2011 E. Ascalone, “Area N”, içinde: F. Baffi (ed.), *Tell Tuqan Excavations 2008-2010*, Part I, Università di Lecce, Dipartimento di Beni Culturali, Collana del Dipartimento 18 (Lecce 2011) 23-59.
- Ascalone 2014 E. Ascalone, “The Long Life of the Dead. A Middle Bronze IB Necropolis at Tell Tuqan, Syria”, içinde: F. Baffi – R. Fiorentino – L. Peyronel (ed.), *Tell Tuqan Excavations and Regional Perspectives*, Cultural Developments in Inner Syria from the Early Bronze Age to the Persian/Hellenistic Period (Lecce 2014) 189-225.
- Badre 1980 L. Badre, *Les figurines anthropomorphes en terre cuite a l'Age du Bronze en Syrie* (Paris 1980).
- Badre ve diğ. 1994 L. Badre – É. Gubel – E. Capet – N. Panayot, “Tell Kazel (Syrie), rapport préliminaire sur les 4e-8e campagnes de fouilles (1988-1992)”, *Syria* 71. 3/4, 1994, 259-359.
- Bahrani 1996 Z. Bahrani, “The Hellenization of Ishtar: Nudity, Fetishism, and the Production of Cultural Differentiation in Ancient Art”, *Oxford Art Journal* 19.2, 1996, 3-16.
- Barrelet 1955 M. - T. Barrelet, “Les déesses armées et ailées”, *Syria* 32.3/4, 222-260.
- Barrois – Abel 1928 A. Barrois – M. Abel, “Fouilles de l'École archéologique française de Jérusalem. Effectuées a Neirab du 12 septembre au 6 novembre 1927”, *Syria* 9.4, 1928, 303-319.
- Buchanan 1981 B. Buchanan, *Early Near Eastern Seals in the Yale Babylonian Collection*, (London 1981).
- Buhl 1983 M. - L. Buhl, *Sukas VII, The Near Eastern Pottery and Objects of Other Materials from the Upper Strata*, Publications of the Carlsberg Expedition to Phoenicia 9 (Kobenhavn 1983).
- van Buren 1930 E. D. van Buren, *Clay Figurines of Babylonia and Assyria*, Yale Oriental Series, Researches XVI (London 1930).
- Burrows 1957 M. Burrows, *What Mean These Stones?* (New York 1957).
- Collon 1987 D. Collon, *First Impressions, Cylinder Seals in the Ancient Near East* (London 1987).
- Dales 1960 G. F. Dales, *Mesopotamian and Related Female Figurines: Their Chronology, Diffusion, and Cultural Function*, University of Pennsylvania Ph.D (Philadelphia 1960).

- Dales 1963 G. F. Dales, “Necklaces, Bands and Belts on Mesopotamian Figurines”, *R.A.Syria* 57.1, 1963, 21-40.
- Dornemann 1977 R. H. Dornemann, “Tell Hadidi: A Millennium of Bronze Age City Occupation”, içinde: D. N. Freedman – J. M. Lundquist (ed.), *Archaeological Reports from the Tabqa Dam Project: Euphrates Valley, Syria*, *AASOR* 44, 1977, 113-151.
- Dornemann 1989 R. H. Dornemann, “Comments on Small Finds and Items of Artistic Significance from Tell Hadidi and Nearby Sites in the Euphrates Valley, Syria”, içinde: A. Leonard – B. M. Williams (ed.), *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor* (Chicago 1989) 59-75.
- Emre 1999 K. Emre, “Syrian Bottles from the Karum of Kanish”, *BMECCJ* XI, 1999, 39-50.
- Engin ve diğ. 2014 A. Engin – E. Özgen – O. Zengin Koşan – F. Ay Şafak – A. Bozkurt, “Oylum Höyük, 2013”, *KST* 36.1, 2014, 235-254.
- Engin ve diğ. 2017 A. Engin – E. Özgen – O. Zengin-Koşan – F. Ay-Şafak – A. Bozkurt, “Oylum Höyük 2015”, *KST* 38.1, 2017, 555-576.
- Erkanal 1993 A. Erkanal, *Anadolu’da Bulunan Suriye Kökenli Mübürler ve Mübür Basıkları/Die in Anatolien vorkommenden altsyrischen Siegel und Siegelabdrucke*, TTKY VI-42 (Ankara 1993).
- Falsone – Sconzo 2012 G. Falsone – P. Sconzo, “Tell Shiyukh Tahtani, Syria. Report of the 2006-09 Seasons”, içinde: R. Matthews – J. Curtis (ed.), *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 3* (Wiesbaden 2012) 167-190.
- Frankfort ve diğ. 1940 H. Frankfort – S. Lloyd – T. Jacobsen, *The Gimilsin Temple and the Palace of the Rulers at Tell Asmar*, OIP XLIII (Chicago 1940).
- Fugmann 1958 E. Fugmann, *Hama. Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931-1938. II.1 L’architecture des périodes pré-hellénistiques*, Nationalmuseets skrifyer 4 (Copenhagen 1958).
- Gates 2000 M. - H. Gates, “Kinet Höyük (Hatay, Turkey) and MB Levantine Chronology”, *Akkadica* 119-120, 2000, 77-101.
- Genç 2018 E. Genç, “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2016 Yılı Kazısı” *KST* 39.1, 2018, 159-172.
- Genç (baskıda) E. Genç, “Tilbaşar’da Yeni Kazılar (2015-2018): Başlıca Sonuçlar”, içinde: K. S. Girginer – G. Dardeniz – A. Gerçek – F. Erhan – E. Genç – İ. Tuğcu – Ö. Oyman-Girginer - M. C. Fırat – H. Gerçek – M. F. Tufan (ed.), *Amanosların Gölgesinde, Hayriye Akıl Anı Kitabı/In the Shadow of Amanus in the Memoriam Hayriye Akıl* (baskıda).

- Genç – Uysal 2017 E. Genç – T. Uysal, “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2015 Yılı Kazısı”, *KST* 38.1, 2017, 293-304.
- Genç – Yıldız Köse 2019 E. Genç – B. Yıldız Köse, “Doğanpınar Barajı Tilbaşar Höyük 2017 Yılı Kazısı”, *KST* 40.1, 2019, 565-580.
- de Genouillac 1936 H. de Genouillac, *Fouilles de Telloh II. Époque d’Ur IIIe dynastie et de Larsa* (Paris 1936).
- Girginer 2012 K. S. Girginer, “Tatarlı Höyük Kazısı 2011/Excavations at Tatarlı Höyük in 2011”, *ANMED* 10, 2012, 110-114.
- Girginer ve diğ. 2011 K. S. Girginer – Ö. Oyman-Girginer – H. Akıl, “Tatarlı Höyük Kazısı 2009-2010/Excavations at Tatarlı Höyük in 2009 and 2010”, *ANMED* 9, 2011, 128-135.
- Inghold 1940 H. Inghold, *Rapport préliminaire sur sept campagnes de fouilles a Hama en Syrie (1932-1938)* (Kopenhagen 1940).
- Kaschau 1999 G. Kaschau, *Lidar Höyük, The Keramik der Mittleren Bronzezeit, Archaeologica Euphratica Ausgrabungen und Forschungen im Türkischen Euphratgebiet Band 3* (Berlin 1999).
- Kepinski-Lecomte 1996 C. Kepinski-Lecomte, “Surface Research at Tilbeshar 1994”, *AST* 13.2, 1996, 199-210.
- Kepinski-Lecomte 2002 C. Kepinski-Lecomte “Researches at Tilbeshar, 2000”, *KST* 23.2, 2002, 23-28.
- Kepinski 2004 C. Kepinski, “Tilbeshar About the Early/Middle Bronze Age Transition”, *KST* 25.2, 2004, 467-470.
- Kepinski 2005 C. Kepinski, “Tilbeshar - A Bronze Age City in the Sajur Valley (Southeast Anatolia)”, *Anatolica* XXXI, 2005, 145-159.
- Kepinski 2007a C. Kepinski, “Dynamics, Diagnostic Criteria and Settlement Patterns in the Carchemish Area During the Early Bronze Period”, içinde: E. Peltenburg (ed.), *Euphrates River Valley Settlement. The Carchemish Sector in the Third Millennium B.C. Vol. 5*, Levant Supplementary Series (Oxford 2007) 152-163.
- Kepinski 2007b C. Kepinski, “Continuity and Break at the End of the Third Millennium B.C: The Data from Tilbeşar, Sajur Valley (South-Eastern) Turkey”, içinde: C. Kuzucuoğlu – C. Marro (ed.), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie? Actes du colloque de Lyon*, 5-8 décembre 2005, Varia Anatolica XIX (İstanbul 2007) 329-340.

- Kepinski 2012 C. Kepinski, “Tilbeshar, au carrefour d’échanges entre la vallée de l’Euphrate et la côte méditerranéenne à l’Age du Bronze”, içinde: O. Henry (ed.), *Archéologies et espaces parcourus*, Nov 2010, Institut Français d’Etudes Anatoliennes Georges Dumézil, 1, Rencontres d’Archéologie de l’IFEA (İstanbul 2012) 35-44.
- Kepinski-Lecomte – Ahlan 2001 C. Kepinski-Lecomte – H. Ahlan, “Tilbeshar, site du Sud-Est Anatolien, de la fin du quatrième au milieu du second millénaires av. J.-C.”, *Anatolia Antiqua* IX, 2001, 207-214.
- Kepinski-Lecomte – Ergeç 1997 C. Kepinski-Lecomte – R. Ergeç, “Tilbeshar 1996”, *Anatolia Antiqua* 5, 1997, 337-341.
- Kepinski-Lecomte – Ergeç 1999 C. Kepinski-Lecomte – R. Ergeç, “Research at Tilbeshar, 1997”, *KST* 20.1, 1999, 241-247.
- Kepinski-Lecomte – Ergeç 2000 C. Kepinski-Lecomte – R. Ergeç, “The 1998 Research at Tilbeshar”, *KST* 21.1, 2000, 209-216.
- Kepinski-Lecomte – Ergeç 2001 C. Kepinski-Lecomte – R. Ergeç, “Researches at Tilbeshar 1999”, *KST* 22.1, 2001, 133-136.
- Kepinski – Bulgan 2007 C. Kepinski – F. Bulgan, “Research at Tilbeshar in 2005 City from the Early and Middle Bronze Ages”, *KST* 28.2, 2007, 733-742.
- Kepinski – Önal 2008 C. Kepinski – M. Önal, “Tilbeshar 2006: New Evidence from Early and Middle Bronze”, *KST* 29.1, 2008, 193-206.
- Lapp 1969 P. W. Lapp, “The 1968 Excavations at Tell Ta’annek”, *BASOR* 195, 1969, 2-49.
- Lebeau 1983 M. Lebeau, “Rapport préliminaire sur la céramique du Chantier A”, *M.A.R.I.* 2, 1983, 165-193.
- Legrain 1930 L. Legrain, *Terra-Cottas from Nippur* (Philadelphia 1930).
- Lesure 2011 R. G. Lesure, *Interpreting Ancient Figurine, Context, Comparison, and Pre-historic Art* (New York 2011).
- Liebowitz 1988 H. Liebowitz, “Terra-Cotta Figurines and Model Vehicles”, içinde: M. van Loon (ed.), *Bibliotheca Mesopotamica* 22, The Oriental Institute Excavations at Selenkahiye, Syria (Malibu 1988).
- von Luschan 1943 F. von Luschan, *Die Kleinfunde von Sendschirli* (Berlin 1943).
- Mallowan – Cruikshank Rose 1935 M. E. L. Mallowan – J. Cruikshank Rose, “Excavations at Tall Arpachiyah, 1933”, *Iraq* 2.1, 1935, i-xv+1-178.
- Al-Maqdissi 1997 M. Al-Maqdissi, “Mishrifeh/Qatna”, *AJA* 101.1, 1997, 132-133.

- Al-Maqdissi 2006 M. Al-Maqdissi, “Notes d’Archéologie Levantine II. La Nécropole de ‘Ain ‘Assan”, içinde: *Les espaces syro-mésopotamiens, Dimensions de l’expérience humaine au Proche-Orient ancien, Volume d’hommage offert à Jean-Claude Margueron, Subartu XVII* (Brepols 2006) 141-152.
- Al-Maqdissi – Ishaq 2012 M. Al-Maqdissi – E. Ishaq “Notes d’Archéologie Levantine XXXVI. Matériel Archéologique de Tell es-Sour conservé au Musée de Homs”, *AL-RĀFIDĀN* XXXIII, 2012, 7-14.
- Marchetti 2000 N. Marchetti, “Clay Figurines of the Middle Bronze Age from Northern Inner Syria: Chronology, Symbolic Meaning and Historical Relations”, içinde: P. Matthiae – A. Enea – L. Peyronel – F. Pinnock (ed.), *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East I* (Roma 2000) 839-867.
- Marchetti 2001 N. Marchetti, *La Coroplastica Eblaita E Siriana Nel Bronzo Medio*, Campagne 1964-1980, *Materiali E Studi Archaeologici Di Ebla V* (Roma 2001).
- Marchetti 2007 N. Marchetti, “Chronology and Stratification of Middle Bronze Age Clay Figurines in Syria and Northern Palestine”, içinde: P. Matthiae – F. Pinnock – L. Nigro – L. Peyronel (ed.), *Proceedings of the International Colloquium, from Relative Chronology to Absolute Chronology: The Second Millennium BC in Syria-Palestine* (Roma 2007) 247-283.
- Marchetti – Nigro 1997 N. Marchetti – L. Nigro, “Cultic Activities in the Sacred Area of Ishtar at Ebla during the Old Syrian Period: The Favissae F.5327 and F.5238”, *JCS* 49, 1997, 1-44.
- Marchetti – Nigro 2000 N. Marchetti – L. Nigro, “The Favissa F.5238 in the Sacred Area of Ishtar and the Transition from the Middle Bronze II at Ebla”, içinde: K. van Lerberghe – G. Voet (ed.), *Languages and Cultures in Contact, at the Crossroad of Civilization in the Syro-Mesopotamian Realm, Proceeding of the 42th RAI* (Leuven 2000) 245-287.
- Matthers 1978 J. Matthers, “Tell Rifa’at 1977: Preliminary Report of an Archaeological Survey”, *Iraq* 40.2, 1978, 119-162.
- Matthiae 1985 P. Matthiae, *I tesori di Ebla* (Roma 1985).
- Matthiae 1993 P. Matthiae, “L’aire sacrée d’Ishtar à Ebla: Résultats des fouilles de 1990-1992”, *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 137e.3, 1993, 613-662.
- Matthiae 1994 P. Matthiae, “The Lions of the Great Goddess of Bbla: A Hypothesis about some Archaic Old Syrian Cylinders”, içinde: H. Gasche – L. de Meyer (ed.), *Cinquante-deux réflexions sur le proche-orient ancien: offertes en hommage à Léon De Meyer* (Leuven 1994) 329-338.

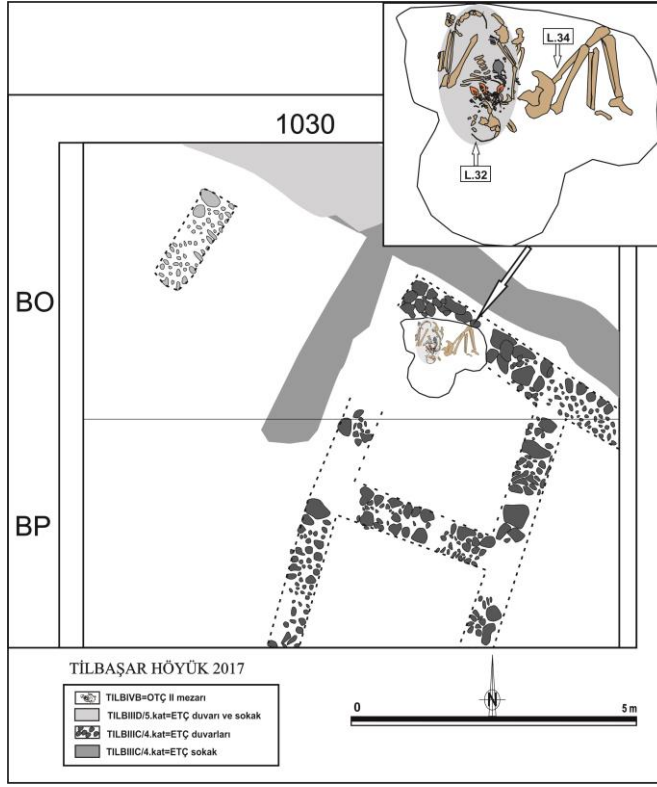
- Matthiae 2013 P. Matthiae, “Ebla: Resent Excavation Results and the Continuity of Syrian Art”, içinde: J. Aruz – S. B. Graff – Y. Rakic (ed.), *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* The Metropolitan Museum of Art Symposia (New York 2013) 96-111.
- Matthiae 2016 P. Matthiae, “Quelques notes sur les déesses se dévoilant et les divinités ailées dans la glyptique paléosyrienne“, içinde: M. Lebeau – M. C. Lopes – L. Milano – A. Otto – W. Sallaberger – V. van der Stede (ed.), *Mille et une empreintes Un Alsacien en Orient, Mélanges en l'honneur de 65e anniversaire de Dominique Beyer*, Subartu XXXVI (Brepols 2016) 279-297.
- May 1935 H. G. May, *Material Remains of the Megiddo Cult*, OIP XXVI. (Chicago 1935).
- Mazzoni 2013 S. Mazzoni, “Tell Afis: History and Excavations”, *Near Eastern Archaeology* 76.4, 2013, 204-212.
- Mazzoni ve diğ. 2005 S. Mazzoni – S. Melis – P. D'Amore – M. Giulia – A. Guzzo – S. Soldi – G. Minunno – M. Matermawi – G. Scandone Matthiae – G. Aletta – F. Virgilio – E. Scigliuzzo – C. Felli – E. Merluzzi – P. Morbidelli – T. Pedrazzi – G. Procacci – B. Chiti – F. Venturi – V. Melchiorri – I. Oggiano – S. M. Cecchini – A. Di Michele – G. Affanni, “Tell Afis (Syria) 2002-2004”, *EgVicOr* XXVIII, 2005, 5-210.
- Mellaart 1967 J. Mellaart, *Çatal Höyük. A Neolithic Town in Anatolia* (New York 1967).
- Mellink 1987 M. J. Mellink, “Archaeology in Anatolia”, *AJA* 91.1, 1987, 1-30.
- Mellink 1989 M. J. Mellink, “Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, içinde: K. Emre – M. Mellink – B. Hroudá – N. Özgüç (ed.), *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç/Tahsin Özgüç'e Armağan*, TTKY (Ankara 1989) 319-331.
- du Mesnil du Buisson 1927 C. du Mesnil du Buisson, “Les Ruines d'El-Mishrifé, au nord-est de Homs (Émèse)”, *Syria* 8.1, 1927, 13-33.
- du Mesnil du Buisson 1930 C. du Mesnil du Buisson, “Compte rendu de la quatrième campagne de fouilles à Mishrifé-Qatna”, *Syria* 2, 1930, 146-163.
- du Mesnil du Buisson 1932 C. du Mesnil du Buisson, “Une campagne de fouilles à Khan Sheikhoun”, *Syria* 13.2, 1932, 171-188.
- Meyer – Pruss 1994 J.-W. Meyer – A. Pruss, *Die Kleinfunde von Tell Halawa A*, Ausgrabungen in Halawa herausgegeben von W. Orthmann 2 (Saarbrücken 1994).

- Di Michele 2010 A. Di Michele, “Osservazioni Sulla Coroplastica Antropomorfa Del Bronzo Medio Dall’Area N di Tell Afis (Siria)”, Quaderni della Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici Alma Mater Studiorum-Università di Bologna *OCNUS* 18, 2010, 145-154.
- Di Michele – Pedrosi 2012 A. Di Michele – M. E. Pedrosi, “Fortification and Burial Grounds in Tell Afis (Syria) Between Middle Bronze Age and Late Bronze Age”, içinde: F. Borrell – M. Bouso – A. Gómez – C. Tornero – O. Vicente (ed.), *Broadening Horizons 3. Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East*. Congressos 8, Universitat Autònoma de Barcelona (Bellaterra 2012) 169-182.
- Moorey 2001 P. R. S. Moorey, *Idols of the People*, Miniature Imagines of Clay in the Ancient Near East (New York 2001).
- Moorey 2005 P. R. S. Moorey, *Ancient Near Eastern Terracottas with a Catalogue of the Collection in the Ashmolean Museum* (Oxford 2005).
- Morandi Bonacossi 2012 D. Morandi Bonacossi, “Ritual Offering and Termination Rituals in a Middle Bronze Age Sacred Area in Qatna’s Upper Town”, içinde: G. B. Lanfranchi – D. M. Bonacossi – C. Pappi – S. Ponchia (ed.), *Leggo! Studies Presented to Frederick Mario Fales* (Wiesbaden 2012) 539-582.
- Mullins 2010 R. A. Mullins, “A Comparative Analysis of the Alalakh 2003-2004 Season Pottery with Woolley’s Levels”, içinde: K. Aslhan Yener (ed.), *Tell Atchana, Ancient Alalakh, Vol.1, The 2003-2004 Excavations Seasons*, Chapter 3, Amuq Valley Regional Projects Excavations in the Plain of Antioch (İstanbul 2010) 51-66.
- Negbi 1976 O. Negbi, *Canaanite Gods in Metal* (Tel Aviv 1976).
- Nigro 2002 L. Nigro, “The Middle Bronze Age Pottery Horizon of Northern Inner Syria on the Basis of the Stratified Assemblages of Tell Mardikh and Hama”, içinde: M. Al-Maqdissi – V. Matoian – C. Nicolle (ed.), *Céramique de l’age du Bronze en Syrie I, La Syrie du Sud et la vallée de l’Oronte*, Institut Français d’Archéologie du Proche-Orient, Beyrouth-Damas-Amman, Bibliothèque Archéologique et Historique 161 (Beyrouth 2002) 97-128.
- Nigro 2003 L. Nigro, “The Smith and the King of Ebla. Tell el-Yahudiyeh Ware, Metallic Wares and the Ceramic Chronology of Middle Bronze Syria”, içinde: M. Bietak (ed.), *The Synchronization of Civilizations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. II* (Vienna 2003) 345-363.
- Novak – Kozal 2013 M. Novak – E. Kozal, “Sirkeli Höyük 2011 Yılı Çalışmaları”, *KST* 34.1, 2013, 413-428.

- Novak – Pfalzner 2005 M. Novak – P. Pfalzner, “Ausgrabungen in Tall Mişrife-Qatna 2003”, *MDOG* 137, 2005, 57-78.
- Novak ve diğ. 2002 M. Novak – P. Pfalzner – U. Sievertsen, “Ausgrabungen in Tall Mişrife-Qatna 2001 Vorbericht der Deutschen Komponente des Internationalen Kooperationsprojektes”, *MDOG* 134, 2002, 207-246.
- Orphanides 2001 A. G. Orphanides, “The Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Cyprus: Women's Child Caring Role”, *KypA* IV, 2001, 83-94.
- Orthmann 1981 W. Orthmann, *Halawa 1977 bis 1979, Vorläufiger Bericht über die 1. bis 3. Grabungskampagne* (Bonn 1981).
- Otto 2000 A. Otto, *Die Entstehung und Entwicklung der Klassisch-Syrischen Glyptik* (Berlin 2000).
- Özgen 1989 E. Özgen, “Ein “Göttin” -Statuette aus Oylum Höyük in Südost-Anatolien”, içinde: K. Emre – M. Mellink – B. Hroudá – N. Özgüç (ed.), *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç* (Ankara 1989) 369-371.
- Özgen – Helwing 2001 E. Özgen – B. Helwing, “Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük 1997-2000. Zweiter Vorläufiger Bericht”, *IstMitt* 51, 2001, 61-136.
- Özgen ve diğ. 1997 E. Özgen – B. Helwing – H. Tekin, “Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük mit Beiträgen von Joachim Lutz und Rainer Pasternak”, *IstMitt* 47, 1997, 39-90.
- Özgüç 1943 T. Özgüç, “Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı”, *DTCFD* 5, 1943, 65-72.
- Özgüç 1963 T. Özgüç, “An Assyrian Trading Outpost”, *Scientific American* 208.2, 1963, 96-108.
- Özgüç 1968 N. Özgüç, *Kültepe Karum Ib Katı Mübürleri ve Mübür Baskıları/Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish*, TTKY V-25 (Ankara 1968).
- Özgüç 2006 N. Özgüç, *Kültepe-Kaniş/Neša, Yerli Peruva ve Aşşur-umitti'nin oğlu As-sur'lu Tüccar Uşur-şa-Iştar'ın Arşivlerine ait Kil Zarflar/ Seal Impressions on the Clay Envelopes from the Archives of the Native Peruva and Assyrian Trader Uşur-şa-Iştar son of Aşşur-umitti*, TTKY V-50 (Ankara 2006).
- Öztan 2007 A. Öztan, “Yeni Bir Tanrı Kabartması Işığında Köşk Höyük Kabartmalı Vazolarında Sembolizm”, içinde: G. Umurtak – Ş. Dönmez – A. Yurtsever (ed.), *Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru* (İstanbul 2007) 69-73.
- Petty 2006 A. Petty, *Bronze Age Anthropomorphic Figurines from Umm el-Marra, Syria, Chronology, visual analysis and Functions* BAR International Series 1575 (Oxford 2006).

- Peyronel 2008 L. Peyronel, “Area P”, içinde: F. Baffi (ed.), *Tell Tuqan, Excavations 2006-2007, Part I*, Università di Lecce, Dipartimento di Beni Culturali (Lecce 2008) 21-70.
- Pézard 1931 M. Pézard, *Qadesh, mission archéologique a Tell Nebi Mend 1921-1922*, (Paris 1931).
- Pinnock 2000 F. Pinnock, “Some Thoughts About the Transmission of Iconographies between North Syria and Cappadocia, End of the Third-Beginning of the Second Millennium B.C.”, içinde: P. Matthiae – A. Enea – L. Peyronel – F. Pinnock (ed.), *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 2* (Roma 2000) 1397-1415.
- Pruss 2010 A. Pruss, *Die Amuq-Terrakotten. Untersuchungen zu den Terrakotta-Figuren des 2. und 1. Jahrtausends v. Chr. aus den Grabungen des Oriental Institute Chicago in der Amuq-Ebene*, Subartu XXVI (Turnhout 2010).
- Porada 1948 E. Porada, *Corpus of Ancient Near Eastern Seals, in the North American Collections, the Collection of the Pierpont Morgan Library*, in collaboration with Briggs Buchanan. The Bollinger Series XIV, Vol. I (Washington 1948).
- Pritchard 1943 J. B. Pritchard, *Palestinian Figurines in Relation to Certain Goddesses Known Through Literature*, American Oriental Series XXIV (New Haven 1943).
- Ramazzotti 2011 M. Ramazzotti, “Aesthetic and Cognitive Report on Ancient Near Eastern Clay Figurines, Based on Some Early Syrian and Old Syrian Records Discovered at Ebla-Tell Mardikh (Syria)”, *ScAnt* 17, 2011, 345-375.
- Scandone Matthiae 1998 G. Scandone Matthiae, “La coroplastica del Bronzo Antico IV e del Bronzo Medio II”, içinde: S. M. Cecchini – S. Mazzoni (ed.), *Tell Afis I (Syria), Scavi sull'acropoli 1988-1992/The 1988-1992 Excavations on the Acropolis*, Ricerche di archeologia del Vicino Oriente I (Pisa 1998) 385-414.
- Schaeffer 1949 C. F. A. Schaeffer, *Mission de Ras Shamra V, Ugaritica II, nouvelles études relatives aux découvertes de Ras Shamra* (Paris 1949).
- Schwartz ve diğ. 2012 G. M. Schwartz – H. H. Curvers – S. S. Dunham – J. A. Weber, “From Urban Origins to Imperial Integration in Western Syria: Umm el-Marra 2006, 2008”, *AJA* 116. 1, 2012, 157-193.

- Sconzo 2007 P. Sconzo “Collapse or Continuity? The case of the EB-MB transition at Tell Shiyukh Tahtani”, içinde: C. Kuzucuoğlu – C. Marro (ed.), *Sociétés humaines et changement climatique à la fin du troisième millénaire: une crise a-t-elle eu lieu en Haute Mésopotamie?* Varia Anatolica XIX (Actes du Colloque de Lyon 5-8 décembre 2005) Institut Français d’études Anatoliennes Georges-Dumézil (İstanbul 2007) 267-310.
- Sertok – Kulakoğlu 2002 K. Sertok – F. Kulakoğlu, “Şaraga Höyük 2000”, içinde: N. Tuna – J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları/Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilsu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 2000*, ODTÜ-TAÇDAM (Ankara 2002) 351-381.
- Suleiman – Gritsenko 1987 A. Suleiman – A. Gritsenko, “Landmarks of the Ancient City of Ansari (Yamhad)”, *Syria* 64.3-4, 1987, 231-243.
- Teissier 1984 B. Teissier, *Ancient Near Eastern Cylinder Seals from the Marcopoli Collection* (California 1984).
- Thissen 1988 L. Thissen, “The Burials”, içinde: M. N. van Loon (ed.), *Hamman et-Turkman I*, Report on the University of Amsterdam’s 1981-84 Excavations in Syria I, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul (İstanbul 1988) 143-179.
- Thureau-Dangin – Dunand 1936 F. Thureau-Dangin – M. Dunand, *Til-Barsib*, Bibliothèque archéologique et historique XXIII (Paris 1936).
- Yener – Yazıcıoğlu 2010 K. A. Yener – G. B. Yazıcıoğlu, “Excavation Results”, içinde: A. Yener (ed.), *Tell Atchana, Ancient Alalakh, Vol.1, The 2003-2004 Excavations Seasons*, Chapter 2, Amuq Valley Regional Projects Excavations in the Plain of Antioch (İstanbul 2010) 11-49.
- Weiss 1997 H. Weiss, “Archaeology in Syria”, *AJA* 101.1, 1997, 97-148.
- Woolley 1955 C. L. Woolley, *Alalakh, An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949* (Oxford 1955).

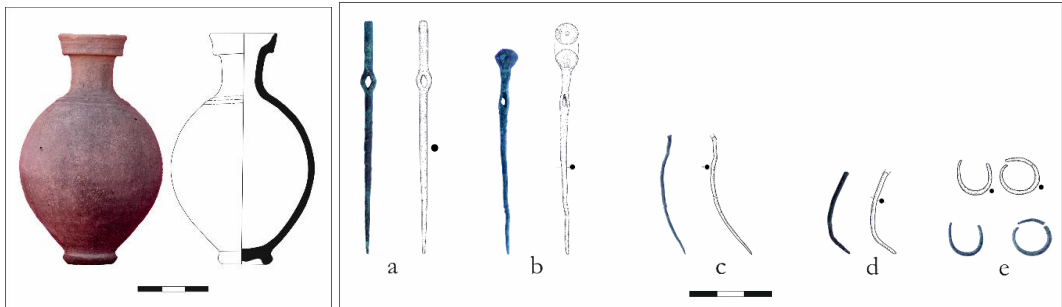
Resim 4

Resim 5

Resim 6

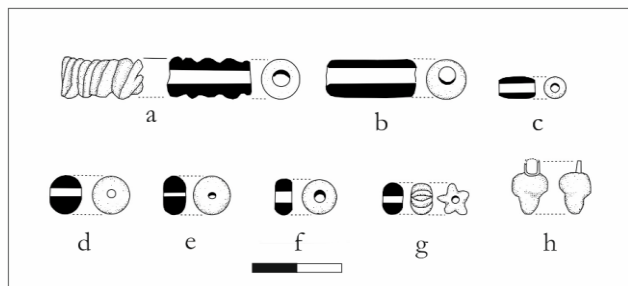

Resim 7

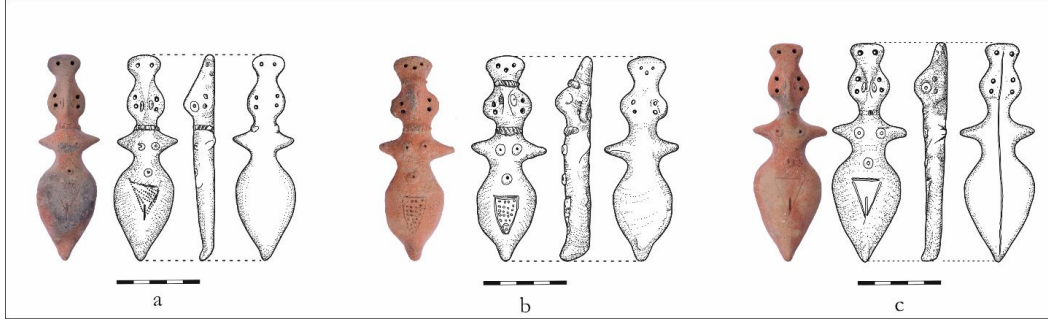
Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12

A NEW SARCOPHAGUS INSCRIPTION FROM ALEXANDREIA TROAS

Tolga ÖZHAN*
Hüseyin YAMAN**

Keywords: Troad • Alexandreia Troas • Sarcophagus Inscription • Kamara • Ekbasmosis • Tymborychia

Abstract: This paper aims to introduce a new sarcophagus inscription which was used as a spolia of the garden wall of a house in the town of Ezine in Çanakkale Province. Providing information about the tomb architecture of Alexandreia Troas in the Roman Imperial period, the inscription constitutes the first clear epigraphic evidence in the city about the practice of erecting a sarcophagus on the top surface of a *kamara*. Archaeological example of these monumental tombs has not documented in the city. However, analogous practice is well known from the necropolis of Phrygian Hierapolis. The inscription also shows that the sarcophagus was placed on a ‘stepped pedestal’ called *ekbasmosis*, a rare term recorded in inscriptions. With this inscription, the term *tymborychia* which is common in the funerary inscriptions with fine-clause, especially in Caria and Pisidia, firstly appears in Alexandreia Troas.

ALEKSANDREİA TROAS'TAN YENİ BİR LAHİT YAZITI

Anahtar Kelimeler: Troas • Aleksandreia Troas • Lahit Yazıtı • Kamara • Ekbasmosis • Tymborychia

Özet: Bu makalede Çanakkale'nin Ezine ilçesinde bir evin bahçe duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmış olan bir lahit parçası üzerindeki yeni bir yazıt tanıtılmaktadır. Aleksandreia Troas'taki Roma dönemi mezar mimarisi hakkında bilgi sunan bu yazıt aracılığıyla kentte *kamara* olarak adlandırılan tonoz tavanlı mezar yapılarının üzerine lahit yerleştirildiğini öğrenmekteyiz. Aleksandreia Troas'ta bu türde mezarların varlığı arkeolojik olarak doğrulanmasa da lahdin bu şekilde yerleştirildiği mezar yapıları Phrygia Hierapolis'inde belgelenmiştir. Ayrıca lahdin yazıtlarda nadir olarak geçen ve “basamaklı platform” olarak tercüme edilen *ekbasmosis* üzerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Asia Minor'da özellikle Karia ve Pisidia bölgelerinde ceza formülü içeren mezar yazıtlarında sıklıkla karşılaşılan *tymborychia* kavramı bu yazıt ile Aleksandreia Troas'ta ilk defa kayıt altına alınmaktadır.

* Dr. Öğretim Üyesi Tolga Özhan, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çanakkale, e-posta: tolgaozhan@comu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7541-9864

** Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin Yaman, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çanakkale, e-posta: huseinyaman@comu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1693-6500

Gönderilme tarihi: 08.04.2019; Kabul edilme tarihi: 17.05.2019

such as husband, wife, children etc. Furthermore, apart from the *kamara* and the *ekbasmosis*, the act of erecting this sarcophagus should have been declared in the preceding missing clause. This is also implied by the wording of the clause in the first line; that is, the appearance of the word ἡ σορός in the phrase ἡ ὑπὸ τὴν σορὸν καμάρᾳ and the collocation of δέ and καί following κατασκεύασα. Thanks to two sarcophagus inscriptions from Alexandria Troas, we know about analogous practices where some citizens of the city erected (τίθημι) a sarcophagus together with building (κατασκευάζω) a *mnemeion*³. Another parallel fragmentary inscription from Alexandria Troas published by M. Riel is more illuminating, testifying to the use of the semi-restored clause ἔθηκα [τὴν σορὸν] in association with the term *kamara* in the same context⁴. Thus, it is quite reasonable to restore the beginning of our text [- - ἔθηκα τὴν σορὸν, κα]τεσκεύασα δὲ καὶ τὴν ὑπὸ τὴν σορὸν καμάρᾳ κτλ.

The term *kamara* means vaulted tomb chamber, the epigraphic attestation of which is widespread in Ionia, Lydia, and Lycia, and is occasionally attested in other regions⁵. Funerary inscriptions containing the term *kamara* from Asia Minor inform us about various burial practices connected with the *kamara* as well as its association with other funerary components. In our inscription, the phrase ἡ ὑπὸ τὴν

σορὸν καμάρᾳ indicates that the sarcophagus was positioned on the top of the *kamara*. As mentioned above, the term *kamara* has previously been attested in Alexandria Troas in a fragmentary sarcophagus inscription, in which M. Riel preferred to restore the beginning of the second line ἔθηκα |² [τὴν σορὸν ἐν τῇ ὑπ]οκάτω ὑποκειμένη μέσῃ καμάρᾳ, without omitting the σύν option instead of ἐν, i.e. ἔθηκα |² [τὴν σορὸν σὺν τῇ ὑπ]οκάτω ὑποκειμένη μέσῃ καμάρᾳ⁶. Each of the restorations offers a different translation and, accordingly, a different interpretation, as M. Riel points out. According to the restoration with the ἐν preposition, the sarcophagus should have been placed in the *kamara* and, thus, the inscribed block must have stood above the *kamara*. In the case of replacing ἐν with σύν, then the sarcophagus would have stood on the *kamara* and the inscribed block would have belonged to the sarcophagus itself. By means of the inscription in question in this paper, which presents the first clear epigraphic evidence of such burial architecture at Alexandria

³ I.Alexandria Troas no. 83. ll. 1-2: “τὸ μνημεῖον κατασκεύ[ε]ασα καὶ τὴν] |² σορὸν ἔθηκα; I.Alexandria Troas no. 98 ll. 2-3: “ἔθηκα τὴν σορὸν, κατασκευ[ε]ύ[ε]ασα |³ τὸ μνημεῖον] for which M. Riel offers alternative restorations [τὸ ἡρῶον] or [τὴν καμάρᾳ] instead of [τὸ μνημεῖον]. In the funerary context, τίθημι for the act of placing a sarcophagus

was a common verb in Alexandria Troas, cf. I.Alexandria Troas nos. 83, 84, 85, 94, 97, 98, 101, 102, 107, 109, 111A, 129; cf. Riel 2000, 130.

⁴ Riel 2000, 129 no. 2.

⁵ Kubinska 1968, 94-99.

⁶ Riel 2000, 130.

Troas, here M. Riel's σύν restoration option now seems more acceptable than the other.

Ἐκβάσμως means a 'stepped pedestal' on which, specifically, a funerary altar (*bomos*) or sarcophagus stands⁷. It is a rare term only recorded at Pergamon and Eleia in Mysia, at Apollonis in Lydia, and at an unknown city in Lycaonia⁸. Additionally, the synonymous term *ekbasmidosis* is epigraphically known at Ephesos⁹. Of these, the instances from Pergamon, Apollonis, and Ephesos attest to the use of this term in association with a *bomos*, in which the two terms always appear in sequence, such as τὸν βωμὸν καὶ τὴν ἐκβάσμωςιν, σὺν τῆι ἐκβασμειδώσει τὸν βωμὸν, and τὴν ἐκβάσμωςιν σὺν τῷ ἐπικειμένῳ βωμῷ. In the Alexandria Troas inscription, however, *ekbasmosis* apparently is not used with the term *bomos*. Even though the phrase καὶ τῆι ἐκβασμώσει at the beginning of the second line tempts one to restore it with τῷ βωμῷ after the restored σύν at the end of the first line, there is no extra space for six letters at the end of the first line. Rather than being a conjunction, καὶ should function as an adverb in this position. Then, *ekbasmosis* in the current inscription is related to the sarcophagus, as is attested

at Eleia and in Lycaonia. The Lycaonian instance suggests that the *ekbasmosis* was not always merely a component but sometimes used as a burial place, which could contain multiple remains inside. J. Kubinska points out that this term was a synonym of *bathrikon* recorded at Phrygian Hierapolis and Aphrodisias¹⁰.

Although the presence of this type of tomb at Alexandria Troas is attested epigraphically, it has not been archaeologically documented at the site thus far. On the other hand, barrel-vaulted tomb chambers are known in many cities of Asia Minor, such as Hierapolis, Laodikeia, Arykanda, Anemurium, Elaiussa Sebaste, Korykos, and Olba¹¹. The general tendency of researchers working on tomb architecture is to identify this type of structure as a vaulted-chamber rather than using the term *kamara*, unless it has been recorded in the inscriptions of the relevant city. In his study concerning the necropoleis of Eleusis Sebaste and Korykos in Cilicia, referring to the epigraphic findings of the city, A. Machatschek used the term *kamara* for the tombs he classified as "grabhäuser"¹². Again, in a recent study on the necropoleis and tombs of Phrygian Hierapolis, only a few tombs at the site which consist of a sarcophagus placed on a barrel-vaulted chamber with a stepped

⁷ Kubinska 1968, 92; Drew-Bear 1972, 70. See also Herrmann – Malay, *New Documents* 25 no. 9, compiling all previous bibliography on the term *ekbasmosis*.

⁸ Pergamon: IGR IV no. 514; Eleia: Hauvette-Besnault – Pottier 1880, 381 no. 8; Apollonis: Herrmann – Malay, *New Documents* 25 no. 9; Lycaonia: Schwertheim 2003, 91 no. 7.

⁹ I.Ephesos no. 1627; cf. Kubinska 1968, 92; Drew-Bear 1972, 70.

¹⁰ Kubinska 1968, 91-92, pl. 15; cf. Ronchetta 2018, 60-62, pl. 57 and 101. On the *bathrikon* at Aphrodisias, see also Ögüş 2018, 8.

¹¹ For the vaulted chambers at Phrygian Hierapolis, see Ronchetta 2018; at Laodikeia, see Şimşek et al. 2011; at Arykanda, see Özbek 2005; at Anemurium, see Alföldi-Rosenbaum 1971; at Elaiussa Sebaste and Korykos, see Machatschek 1967; at Olba, see Akçay 2018. For Asia Minor generally, see Cormack 2004.

¹² Machatschek 1967, 74 n. 328.

platform, were firmly classified as *kamara*¹³. Undoubtedly, the main purpose of using a sarcophagus was public visibility, although they frequently are discovered inside tombs or tomb chambers. Hence, the sarcophagi in the necropoleis were often placed in a position visible to everyone. Accordingly, sarcophagi in Asia Minor were given a monumental appearance by positioning them on high platforms, such as on the *hyposorion* in Lycia¹⁴, on flat roofed tomb chambers called *bomoi*¹⁵ at Phrygian Hierapolis, on an altar (*bomos*) in Bithynia¹⁶, on a high pedestal with an *arcosolium*, on a stepped platform at Termessos¹⁷, and on a platform with a *loculus* at Tyre¹⁸. However, the archaeological evidence for this type of monumental tomb having an architectural design, as given in the inscription under discussion in this paper, can only be found at Phrygian Hierapolis¹⁹.

An epigraphic example that offers guidance on how burial allocation may have been decided upon in erecting such structures, with a *kamara* and a sarcophagus on the top of it, is found at Troketta in Lydia²⁰. According to the inscription, Metrophanes, who built the tomb and a

sarcophagus for himself and his wife Aphion allowed only his heir Mosschion (*sic*), his freedmen and his wife's freedmen, and their descendants to be buried in the *kamara* lying under the sarcophagus which was reserved only for the owners of the tomb, namely Metrophanes and Aphion. Again, a sarcophagus inscription from Termessos in Lykia informs us of a similar practice as in Troketta; the sarcophagus belonged only to the couple and their children, while descendants were allowed to be buried in the ὑποκαμάριον²¹. With the attestation of several funerary inscriptions, it is well known that this burial practice was widespread in Lycia where the upper area of the tomb was used to bury the privileged family members while the others, such as distant relatives, slaves, *treptoi*, and freedmen were given the right to occupy a burial spot in the *hyposorion*²². Nevertheless, it would be wrong to consider that the abovementioned burial practice was performed in the same way in all these types of tomb structures.

Apart from βάλλω, the verb ἐγκατατίθημι, signifying unauthorized burial of bodies and bones, frequently ap-

¹³ Ronchetta 2018, 57-58.

¹⁴ İdil 1998, 8; for *hyposorion*, see Kubinska 1968, 81-84.

¹⁵ Ronchetta 2018, 52-57.

¹⁶ Graef 1892, 82-86, Pl. 5; Coulton 2005, 139, fig. 13-14. For *bomoi* carrying sarcophagi, in general, see Coulton 2005, 139-142.

¹⁷ Çelgin 1990, 177-176.

¹⁸ de Jong 2010, Figs. 8-9.

¹⁹ See Ronchetta 2018, 57-58 and 186-191, Fig. 93. Waelkens (1980, 9) considers that tomb structures bearing a sarcophagus on their top surface may have been derivatives of the *hyposorion* in Lycia.

²⁰ Keil – Premerstein 1908, 15 no. 24: “Μητροφάνης Ἀφίῳ τῇ γυναικὶ καὶ αὐτῷ τὸ μνημεῖον καὶ τὸν σορόν. χρήσεται δὲ ὁ κληρονόμος μου Μοσχίῳν

καὶ οἱ ἀπελεύθεροι οἱ ἐμοὶ καὶ τῆς γυναικὸς μου τῇ ὑποκάτω καμάρα καὶ τοῖς ἐ(γ)γόνοις αὐτῶν κτλ.”. Cf. Kubinska 1968, 99.

²¹ TAM II no. 45a: “[ἐστ]ιν τὸ ἀ[ν]γειῶν Διο[φ]άντου τοῦ Ἐ[ρ]μοκ[ρ]άτου Τε[λ]μησι[σέ]ος καὶ Ἀ[μ]ία[ς] τῆς [συνβ]ίου [καὶ] τῶν τ[έ]κνων. Καὶ [τ]ῶν ἔκγονων Ἐρ[μ]όλυκο[ν] Ἐρμολύ[κου] τοῦ Ἀγα[θη]μέρου καὶ Ζωσίμη[ν] Ἀρ[?]φόκρατο[υ] Τε[λ]μησι[σέ]ος ἐπι[τ]ρέ[πο]με[ν] κηδευθῆν[αι] ἰς τοῦτο τὸ ὑποκαμάριον. Cf. Riel 2000, 130 n. 22.

²² Bryce 1986, 119.

pears in the fine-clause of funerary inscriptions at Alexandria Troas²³. Nevertheless, βάλλω was more commonly used²⁴.

In the case of violation of the sarcophagus and the *kamara*, one of the recipients of the monetary fine designated by the owner was ἡ λαμπροτάτη Τρωαδέων πόλις²⁵. Prior to this find, no other epigraphic documentation from Alexandria Troas was known that attested to the use of the title λαμπροτάτη (*the most splendid*) for the city. Moreover, it seems that, except for Alexandria Troas, none of the Troadic cities received such honorary titles in the Roman Imperial period. To the contrary, it is epigraphically documented that cities bearing the title λαμπρά and λαμπροτάτη were quite numerous in other regions of Asia Minor, as in the case of Ephesos, Miletos, Smyrna, Iasos, Aphrodisias, and Nysa. N.P. Milner points out that these titles generally appear in inscriptions dated after AD 200 and having the titles played a significant role in the rivalry between competing cities in some regions²⁶. It may be noted that the title λαμπροτάτη has generally been recorded

in public inscriptions, predominantly honorary ones. So far as we find, another example attesting to the use of this title in funeral context comes from the ancient city of Kios in Bithynia²⁷. But this is not the only instance from the city; a restored λαμπροτάτη which accompanies the word *polis* in a very fragmentary inscription recording the dedication of an imperial statue indicates that this title took place in the public inscriptions of the city as well²⁸. Since the title was previously unattested in the public inscriptions of Alexandria Troas, it is questionable whether it was officially used by the city itself. Although Alexandria Troas was a Roman colony, namely Colonia Augusta Troadensis, however, it is referred to simply as πόλις in our inscription, a case which is not exceptional here because appears thus in the funerary inscriptions containing a fine-clause of the city²⁹. The other recipient of the fine was the imperial treasury, the *fiscus*, which is designated by the term τὸ ἱερώτατον ταμεῖον in the inscription³⁰.

This is the first occurrence of the term τυμβωρυχία (grave robbery) in a sarcophagus inscription at Alexandria

²³ I.Alexandria Troas nos. 129, 154, 155, 159.

²⁴ I.Alexandria Troas nos. 92, 93, 94, 99, 102, 111A, 122, 156.

²⁵ For the ethnic Τρωαδέυς, see I.Alexandria Troas 4; Riel 2000, 129.

²⁶ Milner 2015, 190. On this title, see also Pippidi 1969, 243-245, 249.

²⁷ I.Kios 100.

²⁸ I.Kios 12.

²⁹ Cf. I.Alexandria Troas 12. See also Haake 2011, 151.

³⁰ Cf. I.Alexandria Troas no. 129. On τὸ ἱερώτατον ταμεῖον, see Creaghan 1951, 103; Millar 1963, 29; Robert 1970, 137 n. 4; Mason 1974, 91. I.Alexandria Troas 92 also records the term *fiscus* inscribed in Greek, i.e. φίσκοξ. As an interesting example, in order to specify the *fiscus*, we also encounter the phrase

τὸ ταμεῖον τὸ δῆμου Ρωμαίων in a fragmentary sarcophagus inscription (I.Alexandria Troas no. 158), dated to the third century AD in Alexandria Troas. For the inscriptions recording the term ταμεῖον in Alexandria Troas, see I.Alexandria Troas nos. 93, 94, 96, 97. Other known funerary fine recipients at Alexandria Troas are ἡ κρατίστη βουλῆ (I.Alexandria Troas no. 98), ἡ συμβίωσις τῶν χαλκίων (I.Alexandria Troas no. 122, the find-spot of which is problematic, Alexandria Troas or Pion), τὸ ἱερὸν γυμνάσιον (I.Alexandria Troas no. 125), τὸ φορτήγιον τοῦ ἐμπορίου (I.Alexandria Troas nos. 151, 152), τὸ φορτήγιον ἐπὶ τοῦ λιμένος (I.Alexandria Troas no. 153. Note that the origin of

Troas, as well as in the Troad in general. Apart from a monetary fine, incorporating a supplementary measure against potential violators by adding a clause to the inscription subjecting them to the accusation of *τυμβωρυχία* frequently appears in funerary inscriptions imposing a fine in Asia Minor, especially in Caria, and Pisidia³¹. Parallel inscriptions from various sites demonstrate that legal regulations against *tymborychia* were in force in the cities and, thus, spoilers may have been exposed to juridical prosecution³².

Figure List:

Figure 1: The inscribed block (Photo by the authors).

Figure 2: Condition of the stone in the early 2000s (Photo by M. Tombul).

this inscription is uncertain; it may be from Smyrna or Alexandria Troas).

³¹ On *tymborychia*, generally, see Gerner 1941. See also Creaghan 1951, 116.

³² Gerner 1941, 237-243; Creaghan 1951, 116. Cf. Strubbe 1991, 48 n. 9.

BIBLIOGRAPHY

- Akçay 2018 T. Akçay, *Olba'da Ölü Kültü* (Ankara 2018).
- Alföldi-Rosenbaum 1971 E. Alföldi-Rosenbaum, *Anamur Nekropolii. The Necropolis of Anemurium* (Ankara 1971).
- Asgari 1978 N. Asgari, "Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Ankara-İzmir 23-30/IX/1973 (Ankara 1978) 467-480.
- Bryce 1986 T. R. Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources* (Copenhagen 1986).
- Çelgin 1990 V. Çelgin, *Termessos Kenti Nekropol'leri*, Unpublished PhD Thesis, İstanbul University 1990.
- Cormack 2004 S. Cormack, *The Space of Death in Roman Asia Minor* (Wien 2004).
- Creaghan 1951 J. S. Creaghan, *Violatio Sepulcri. An Epigraphical Study*, Unpublished PhD Thesis, Princeton University 1951.
- Drew-Bear 1972 T. Drew-Bear, "Some Greek Words: Part I", *Glotta* 50, 1972, 61-96.
- Gerner 1941 E. Gerner, "Tymborychia", *ZSav* 61, 1941, 230-275.
- Graef 1892 B. Graef, "Grabdenkmal aus Bithynien", *AM* 17, 1892, 82-86.
- Haake 2011 M. Haake, "L. Flavius Stlaccius aus Sardis, der ‚Beste Sophist‘. Eine neue Ehrenschrift aus Alexandria Troas für einen bislang unbekanntem sophisten" in: E. Schwertheim (ed.), *Studien zum antiken Kleinasien VII* (AMS 66) (Bonn 2011) 147-158.
- Hauvette-Besnault – Pottier 1880 A. Hauvette-Besnault – E. Pottier, "Inscriptions d'Asie Mineure", *BCH* 4, 1880, 375-382.
- Herrmann – Malay, New Documents P. Herrmann – H. Malay, *New Documents from Lydia* (Wien 2007).
- I.Alexandria Troas M. Riel (ed.), *The Inscriptions from Alexandria Troas* (Bonn 1997).
- I.Ephesos H. Wankel et al. (eds.), *Die Inschriften von Ephesos*, I-VII (Bonn 1979-1981).
- I.Kios T. Corsten (ed.), *Die Inschriften von Kios* (Bonn 1985).
- İdil 1998 V. İdil, *Likya Labitleri* (Ankara 1998).
- IGR *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I-IV (Paris 1901-1927).

- de Jong 2010 L. de Jong, “Performing Death in Tyre: The Life and Afterlife of a Roman Cemetery in the Province of Syria”, *AJA* 114.4, 597-630.
- Keil – Premerstein 1908 J. Keil – A. V. Premerstein, *Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis* (Wien 1908).
- Kubinska 1968 J. Kubinska, *Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l’Asie Mineure* (Warsaw 1968).
- Machatschek 1967 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmaler im Gebiet von Elaïussa Sebaste und Korykos im Raubhen Kilikien* (Graz-Wien-Köln 1971).
- Mason 1974 H. G. Mason, *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis* (Toronto 1974).
- Millar 1963 F. Millar, “The fiscus in the first two centuries”, *JRS* 53, 1963, 29-42.
- Milner 2015 N. P. Milner, “A new statue-base for Constantius II and the fourth-century imperial cult at Oinoanda”, *AnatST* 65, 2015, 181-203.
- Ögüş 2018 E. Ögüş, *Columnar Sarcophagi from Aphrodisias* (Wiesbaden 2018).
- Özbek 2005 Ç. Özbek, *Arykanda Nekropolü’ndeki Tonozlu Ant Mezar Yapıları*, Unpublished PhD Thesis, Ankara University 2005.
- Pippidi 1968 D. M. Pippidi, “Note de Lectură”, *StClas* 11, 1968, 233-249.
- Ricl 2000 M. Ricl, “Two New Inscriptions from Alexandria Troas”, *Tekmeria* 5, 2000, 127-132.
- Robert 1970 L. Robert, *Études Anatoliennes, Recherches sur les inscriptions grecques de l’Asie Mineure* (Amsterdam 1970).
- Ronchetta 2018 R. Ronchetta, *L’architettura Funeraria di Hierapolis di Frigia: le tombe A della Necropoli Nord* (Torino 2018). Available at <https://areweb.polito.it/ricerca/hierapolis/TombeA.pdf>
- Schwertheim 2003 E. Schwertheim, “Anhang: Die Inschriften”, in: R. Özgan (ed.), *Die kaiserzeitlichen Sarkophage in Konya und Umgebung* (AMS 46) (Bonn 2003) 85-92.
- Şimşek et al. 2011 C. Şimşek – M. Okunak – M. Bilgin, *Laodikeia Nekropolü* (2004-2011 Yılları) (İstanbul 2011).
- Strubbe 1991 J. H. M. Strubbe, ‘Cursed be he that moves my bones’, in: C. A. Faraone – D. Obbink (eds.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic & Religion* (Oxford 1991) 33-59.
- TAM *Tituli Asia Minoris*, I-V.3 (Vienna 1901-2007).

- Waelkens 1980 M. Waelkens, “Das Totenhaus in Kleinasien”, *AntW* 11.4, 3-12.
- Ward-Perkins 1992 J. B. Ward-Perkins, “The Imported Sarcophagi of Roman Tyre”, in: H. Dodge – B. Ward-Perkins (eds.), *Marble in Antiquity. Collected Papers of J. B. Ward Perkins* (London 1992) 129-151.

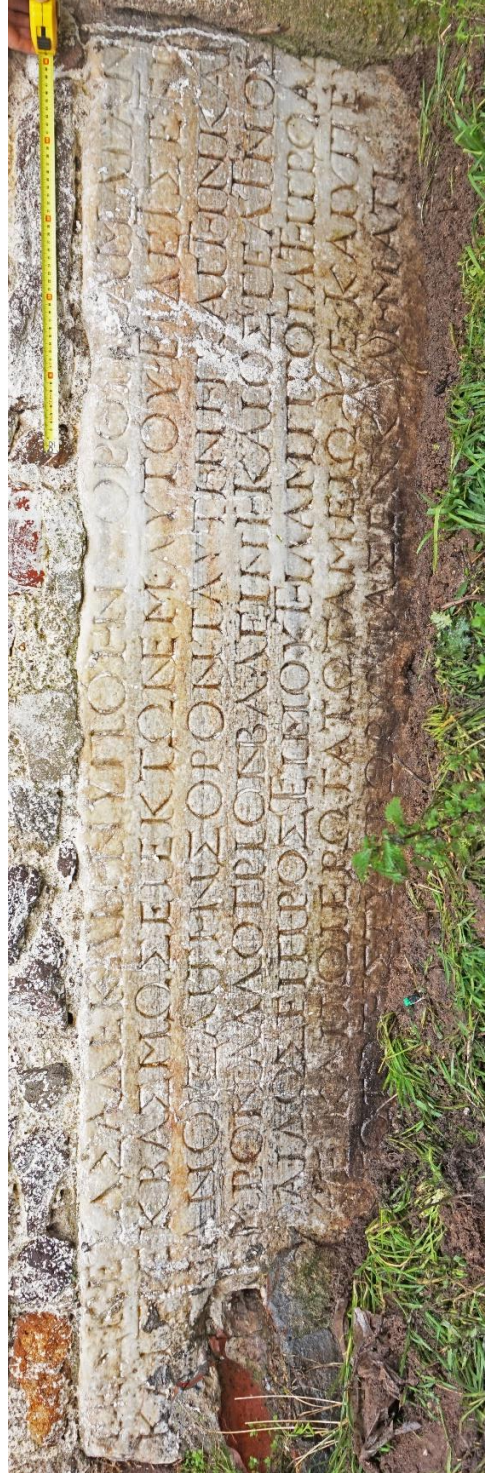

Figure 1

Figure 2

DEATH IN ZEUGMA: A SURVEY OF THE TOMBS

Hüseyin YAMAN*

Keywords: Zeugma • Seleucia on the Euphrates • Necropolis • Chamber tombs • Arcosolium • Loculus • Tumulus • Sarcophagus • Tombstone

Abstract: This paper presents an evaluation of data obtained from field surveys that took place in the necropoleis of Zeugma (Seleucia on the Euphrates) between 2008 and 2010. The necropoleis appear to have developed along the ancient roads that led from the city and are located to the east, west, and south. Featuring soft limestone bedrock, low-lying hills, valleys and slopes the local topography defined the nature of tomb architecture. Four tomb types have been differentiated; rock-cut cist, rock-cut chamber, tumulus, sarcophagus. Although rock-cut cists are typical of the eastern necropolis, it has been noted in recent studies that they also exist in the southern necropolis. Field surveys have revealed traces of such tombs in the western necropolis as well. Rock-cut chamber tomb frequently consists of a front room that can be identified as a *vestibulum* and the main burial chamber, which is designed to resemble a *triclinium*. As well as this double chamber type, there are also examples of single-chamber tombs. In rock-cut chamber type, the burial is made in a cist underneath an *arcosolium* (or *arcosolia*) carved into the walls of the burial chamber. In the case of a *loculus* carved vertically into the wall of chamber tombs, the body was laid in a cist or directly on the flat floor surface. These tombs have elaborate decoration featuring free-standing statues outside the tomb and frescoes with floral designs and mythological figures, architectural features, and reliefs located in the inside and/or outside the walls of the tomb. These decorative elements indicate that some of the tombs were commissioned by wealthy families. It is possible that some tombs belonged to *collegia*. Tumuli were found to be concentrated more in the southern and western necropoleis. Until now, only one tumulus has been excavated at Zeugma. The inhabitants of Zeugma regarded their tombs as a “*domus aeterna* – an eternal residence” with decoration, and spaces that can be defined as the *vestibulum* and *triclinium*. It is known that the necropoleis, was used from the mid-2nd century BC to the end of the 4th century AD. Ornamental sarcophagi are only known to exist in the southern necropolis, while undecorated sarcophagi have been found in both the eastern and the southern necropolis. The garland sarcophagi, which appear to be a local copy of Proconnesian sarcophagi, can be dated to the late 2nd – 3rd century AD. An important element on the tombstones in Zeugma is the frequent depiction of an eagle to symbolise men and a basket to symbolise women. In addition to these symbols, portraits exist of individuals alone, in couples or in family groups. While inscriptions are mostly in Greek, there is also a small number in Latin. The inscriptions follow a standard formulation that includes the name of the deceased, the name of the father and the expression “*ἀλυπε χάϊρε*”. The names on the inscriptions suggest that people of Semitic, Greco-Macedonian and Roman descent lived together in Zeugma. Tombstones were used frequently from the mid-1st century AD until the mid-3rd century AD. However, there are also very few tombstones from the 4th century AD. The portraits and names on the tombstones are particularly important indications about the origins of the city’s inhabitants. As for the self-portraits of the deceased, they feature both oriental and occidental characteristics. Data obtained from the necropoleis of Zeugma suggests that this was a multi-cultural city where different cultures interacted.

* Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Yaman, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çanakkale, Türkiye, e-posta: huseinyaman@comu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1693-6500

Gönderilme tarihi: 18.04.2019; Kabul edilme tarihi: 10.09.2019

ZEUGMA'DA ÖLÜM: MEZARLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Anahtar Kelimeler: Zeugma • Fırat Seleukeia'sı • Nekropol • Oda mezar • Arcosolium • Loculus • Tümülüs • Lahit • Mezar steli.

Özet: Zeugma (Fırat Seleukeia'sı) nekropollerinde 2008-2010 yılları arasında gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarıyla elde edilen verilerin değerlendirilmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Kente ulaşan antik yolların etrafında geliştiği anlaşılan nekropol alanları Doğu, Batı ve Güney'de yer almaktadır. Yumuşak, bej-sarımsı renkli kolaylıkla şekillendirilebilen kireçtaşı anakaya, alçak tepeler, vadiler ve yamaçlardan oluşan coğrafi yapı mezar mimarisinde belirleyici olmuştur. Mezar tipleri “anayakaya oyulmuş tekne mezarlar, anakayaya oyulmuş oda mezarlar, tümülüsler, lahitler” olarak ayrılır. Mezar tiplerinden basit tekne mezarlar Doğu Nekropol'den bilinmekle birlikte geçmiş yıllarda yapılan çalışmalarda Güney Nekropol'de görüldüğü belirtilmiştir. Ayrıca gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmasında Batı Nekropol'de bu tip mezarlarla ilişkin izler belirlenmiştir. Anakayaya oyulmuş oda mezarlar, sıklıkla *vestibulum* olarak niteleyebileceğimiz ön oda/alan ve *triclinium*'a benzeyecek şekilde biçimlendirilmiş gömü yapılan ana odadan oluşmaktadır. Bu tip mezarlarda gömü mezar odası duvarlarına açılmış *arcosolium*'lar altındaki teknelere yapılmıştır. Mezar odası duvarına, dikine açılan *loculus* içinde ya tekne ya da düz zemin ceset yerleştirmek için kullanılmıştır. Bu mezarlar bitkisel ve mitolojiden figürlerin tasvir edildiği freskler, mimari öğeler, mezar iç ve/veya dışında anakayaya oyulmuş tıpkı mezar stellerinde olduğu gibi portreler veya kartal-sepet betimlerinden oluşan kabartmalar, mezar stelleri, mezar dışında serbest duran heykeller gibi zengin dekorasyona sahiptir. Tüm bunlar bazı mezarların zengin aileler tarafından inşa ettirilmiş olduğuna işaret eder. Bazı mezarlarınsa *collegium*'lara ait olabileceğini söyleyebiliriz. Tümülüslerin ağırlıklı olarak Güney ve Batı nekropollerde olduğu görülür. Zeugma'da yalnızca bir tümülüs kazılmıştır. Tüm mezarlık alanlarında var olan bu tip mezarların geç Hellenistik Dönem'den (*loculus*'lu olanlar) başlayarak MS 4. yüzyıla kadar kullanılmış olduğu bilinmektedir. Bezemeli lahitler yalnızca Güney nekropolden bilinmekteyken bezemesiz lahitler Doğu ve Güney nekropollerde belirlenmiştir. Prokonnessos üretimi lahitlerin yerel bir kopyası gibi duran iki gırlı lahit MS 2. yüzyıl sonu MS 3. yüzyıl başlarından olmalıdır. Zeugma'da nekropolün önemli bir unsuru olan mezar stelleri üzerinde erkekler için kartal, kadınlar için sepet betimleri sıklıkla kullanılmıştır. Bu bezemelerin yanı sıra mezar taşlarında bireysel portrelere tek, çiftler veya aileler halinde yer verilmiştir. Yazıtlar ağırlıklı olarak Grekçe olmakla birlikte az sayıdaki mezar stelinde Latince görülmektedir. Yazıtlar ölenin adı, baba adı ve “*ἄλυτε χαῖρε*” ifadesinden oluşan standart bir yapıya sahiptir. Yazıtlardaki isimlerden Sami, Greko-Makedon ve Roma kökenli kişilerin Zeugma'da bir arada olduğunu göstermektedir. Mezar stelleri MS 1. yüzyıl ortaları ile MS 3. yüzyıl ortalarına kadar yoğun olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, MS 4. yüzyıldan birkaç mezar taşı mevcuttur. Zeugma sakinleri mezarlarda karşımıza çıkan freskler, mezar steli gibi biçimlendirilmiş rölyefler, heykeller ve mezar stelleri yanı sıra *vestibulum* ve *triclinium* olarak tanımlanabilecek mekânlarıyla mezarlarını “*domus aeterna* – ebedi ev” olarak kabul etmiş olmalıdır. Özellikle mezar stellerindeki portreler ve isimler yukarıda kentte yaşayanların kökenlerine işaret eden önemli kanıtlardır. Ölen kişinin öz-temsili olan portreler hem Doğu hem de Batılı özellikler içermektedir. Zeugma nekropollerinden edinilen veriler kentin kozmopolit bir yapıya sahip olduğuna ve farklı kültürlerin kentte etkileşim halinde olduğuna işaret eder.

1. Introduction

This paper presents a general evaluation of the necropoleis and tombs based on the interpretation of data obtained from surveys carried out in the necropoleis of Zeugma between 2008 and 2010¹. In addition to tombs, tombstones are also described in this study.

Founded in *ca.* 300 BC by Seleucus I Nicator, Zeugma's natural location linked the two banks of the river Euphrates and must have acquired a multicultural structure by permanently or temporarily bringing together different ethnicities such as Semitic, Parthian, Greco-Macedonian, and Roman for political, military, commercial and similar reasons². Zeugma prospered culturally after the city was handed over to the Kingdom of Commagene by the Roman general Pompey the Great in 64 BC. *Legio X Fretensis* was the first Roman legion to be deployed here in AD 18, followed by *Legio III Scythica* in AD 66. When Vespasian ended the local dynasty of Antiochus in AD 72, Commagene including Zeugma was annexed to Roman Syria. The city lost its wealth and significance after its destruction by the Sassanids in AD 252/253.

The first researchers to mention and provide information about the necropoleis and tombs of Zeugma were Chabot and Cumont in the early 20th century³. The first comprehensive study of Zeugma, however, was Wagner's work in the 1970s, which also evaluated on the location of necropoleis, tomb types and tomb inscriptions by providing information on the tombstones⁴. In the 1995, Ergeç's study of the necropoleis of southern Commagene provides information and interpretation of the necropoleis and tombs of Zeugma⁵. A number of rescue excavations were carried out by the Gaziantep Archaeology Museum in subsequent years and some of the results were published⁶. Tombs discovered during the rescue excavations were published in reports⁷. Most recently, Görkay made a brief description of the necropoleis⁸.

Taking the area occupied by the city as the centre, it can be said that the Zeugma necropoleis spread out in three directions – East, West and South (Fig. 1). The topography of the city was as influential as the roads in the placement of tombs. The slopes of the low-lying hills outside the city centre that rises from the shores of the Euphrates River towards

¹ I would like to extend my gratitude to head of the Zeugma Excavation Prof. Dr. Kutalmış Görkay for facilitating this research and providing suggestions for this paper. I would like to thank Dr. Christopher Lightfoot for valuable support regarding the English text and to Dr. Tolga Özhan for kindly help. All remaining mistakes are, of course, my own. This paper derives from my doctoral thesis titled "Zeugma Mezar Stelleri" prepared at the Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Classical Archaeology (Yaman 2013).

² Seleucus I Nicator founded Seleukeia on the west side of the Euphrates and Apamea on the east side.

These twin cities were later known as Zeugma. In this study, only the necropoleis and tombs in Seleukeia are discussed. For the results of recent excavations and research at Zeugma, see Görkay 2012a; Görkay 2012b; Görkay 2017.

³ Chabot 1900, 279-283; Cumont 1910, 123-126.

⁴ Wagner 1976, 147-150, Figs. 15-18.

⁵ Ergeç 1995.

⁶ Ergeç 1996, 359-360, Pl. 1; Önal 2006, 136.

⁷ Kennedy – Kennedy 1998; Abadie-Reynal *et al.* 2000; Abadie-Reynal *et al.* 2001.

⁸ Görkay 2010, 150-151; Görkay 2012a, 294-297; Görkay 2012b, 545-546.

Belkis Tepe, ravines that protrude towards the river and rugged and sloped flatlands on the hills were usually the locations chosen for tombs. All of the rock-cut tombs identified to date by the survey at Zeugma were carved into the limestone bedrock. The beige-yellowish coloured soft limestone bedrock of the low-lying hills, valleys, and slopes, defined the local geography and the nature of the tomb architecture.

It is now impossible to access most of the tombs that were located and marked on city plans by researchers⁹ because the dam reservoir, as well as natural causes, agricultural activity, and other damaging human factors have closed entrances to the tombs. A total of 61 rock-cut chambers, 9 cist tombs, and 15 tumuli were identified and documented during the necropolis survey conducted between 2008 and 2010. The number of rock-cut chamber tombs rose to 62 after a tomb in the Southern Necropolis that had been targeted by looters was excavated in 2014. However, the survey indicated that the actual number of tombs is much greater than what is currently known.

2. Location of the necropoleis

The necropoleis of Zeugma developed along the ancient roads that lead to Samosata to the north, Doliche to the west, Edessa to the east, and Hierapolis Bambyce to the south¹⁰ (Fig. 1). The city's growth and development may explain why

the necropoleis of Zeugma are situated in different locations encircling the settlement. As the city expanded during the Roman period, the necropoleis naturally spread out on either side of the ancient roads.

The Eastern Necropolis includes the low hills known as Kırkbayır and Çimlitepe, the Şelteredesi stream just east of Belkis Tepe, and the nearby slopes and ravines. Taking account of previous studies and our recent observations, it can be stated that most of the tombs in the Eastern Necropolis are situated on Kırkbayır and its slopes that extend down the south. The necropolis survey carried out here suggests that the tombs are carved side-by-side on terraces starting from the top of the hill and extend down the slopes. Rock-cut cists, rock-cut chamber tombs, sarcophagi, and their fragments have been found in the Eastern Necropolis¹¹. Possibly there is also a low tumulus on the hill where the water pump-treatment plant is located, next to the dam reservoir. 36 tombs were identified during the survey in the Eastern Necropolis¹².

The Western Necropolis includes the slopes that extend up the hills to the east and south of Bahçedere valley and the area that stretches nearly 900 m to the north of the valley. The western necropolis is known to include rock-cut chamber tombs and tumuli. On the other hand,

⁹ Wagner 1976, 147-150, Figs. 15-18b, Pls. 54-55, Map 2; Algaze *et al.* 1994, 20, Fig. 33; Ergeç 1995, 149-179 and 186-190, Map VIII, Pls. 76-92 and 198-219; Ergeç 2003, 76-85, Map 4, Figs. 76-97; Abadie-Reynal *et al.* 2000, 292-312, Figs. 14-59; Abadie-Reynal *et al.* 2001, 294, fn. 13; Kennedy – Kennedy 1998, 41-53, Figs. 3.2, 3.14-3.29.

¹⁰ For ancient roads that link Zeugma to other cities, see Wagner 1976, 48; Görkay also reported that the necropoleis developed around ancient roads, see 2010, 150; 2012a, 294; 2012b, 545.

¹¹ Wagner 1976, 147, no. 169, Pl. 55c.

¹² For previous studies carried out in this area, see Wagner 1976, 147; Ergeç 1995, 149; Ergeç 2003, Map 4.

traces that could belong to rock-cut cists were seen on the cross-sections along the shoreline to the east of this area when the water level of the dam reservoir was decreased significantly in 2010. During the survey, a chamber tomb with its lower part carved into bedrock was identified in the western necropolis¹³. In addition to the tumulus that was excavated in 2006, 7 tumuli (Fig. 1-3) were identified¹⁴. Furthermore, 6 rock-cut chamber tombs were identified in the necropolis. A *loculus* is located in the rock-cut chamber tomb underneath the tumulus. Another tomb featuring a *loculus* is situated 45 metres north of this tumulus¹⁵. The tombstones inscribed in Latin found here suggest that the Western Necropolis might have been a preferred burial site for legionaries¹⁶.

The Southern Necropolis starts from the southern and southwestern foothills of Belkıs Tepe, stretching as far as Samandöken village to the south, and the eastern slopes of Bahçedere to the west. The survey here did not reveal any tomb types other than rock-cut chamber tombs and tumuli. However, Wagner reported the discovery of rock-cut cists in the eastern part of the Southern Necropolis and two garland sarcophagi on the road leading to Nizip¹⁷. 6 tumuli and 19 rock-cut

chamber tombs were identified in the Southern Necropolis¹⁸.

3. Tombs

Surveys have revealed that the tomb types found in Zeugma include the rock-cut cist tomb (*chamosorion*), rock-cut chamber tomb (*hypogeum*), tumulus and sarcophagus. In earlier studies, Wagner categorised the tombs at Zeugma as the rock-cut chamber tomb and *chamosorion*. However, he also reported the existence of sarcophagi and monumental tombs in the Western Necropolis¹⁹. Ergeç classified the rock-cut chamber tombs as five types, namely chambers with *arcosolia*, chambers with *loculi*, chambers with platforms, chambers with platforms and *arcosolia*²⁰. Additionally, a rock-cut chamber tomb (Tomb 23) located on Kırkbayır in the Eastern Necropolis was considered to be a *columbarium* or part of a tomb complex²¹. This room with reliefs (Fig. 27) depicted on the walls could be the front room (*vestibulum*) of a rock-cut chamber tomb. However, Ergeç reported that urns, each 30-40 cm tall and containing ashes were found during illicit digging in Tomb 19 (Fig. 22) in the Eastern Necropolis and argues that the tradition of cremation did therefore exist at Zeugma²².

¹³ Wagner 1976, 148, Fig. 15; Ergeç 2003, 80-82, 85, map 4; Abadie-Reynal *et al.* 2001, 294, fn. 13.

¹⁴ The tumulus has been designated as TS13 in, Kennedy – Kennedy 1998, 51, Figs. 3.2, 3.27-3.28.

¹⁵ Kennedy – Kennedy 1998, 51.

¹⁶ For tombstones belonging to Roman soldiers found in the Western Necropolis, see Wagner 1976, 132-137, 147; Speidel – Speidel 1998, 176-177; Hartmann – Speidel 2013, 388; Yaman 2013, 267.

¹⁷ Wagner 1976, 148-150, nos. 167-168, Pl. 59.

¹⁸ Wagner 1976, 148, map II; Ergeç 1995, 188-189, Map 8; Ergeç 2003, Map 4.

¹⁹ Wagner 1976, 148-150.

²⁰ Ergeç 1995, 151-165, Fig. XIV; Ergeç 2003, 20-26.

²¹ This tomb was identified as K86 by Ergeç, see 1995, 165-166, no. 86, Pl. 90; Ergeç 2003, 26, 80, no. 86, Taf. 46.1-3, abb. 84.

²² This tomb was identified as K92 by Ergeç, see 1995, 180, no. 92, Pl. 90; Ergeç 2003, 24, no. 79, Fig. 77.

3.1. Rock-cut cist tombs

These are the most basic types of rock-cut tomb²³. At Zeugma they were carved into the bedrock, with dimensions that range between 45-55 cm deep, 170-210 cm long and 45-65 cm wide. This type of tomb, which can be identified as *chamosorion*, usually have a roughly-smoothened rock surface around the cist and were covered with one or more limestone blocks (Fig. 4). Wagner reported rock-cut cist graves in the Southern Necropolis²⁴. During the rescue excavations in 1999–2000, several rock-cut cist graves were unearthed in the *Synaristosai* House in trench 6 in area 9 by the French team²⁵. Nearly 200 m east of this house on the shoreline of the dam reservoir, in 2006, nine cists tombs excavated and revealed Hellenistic finds²⁶. In addition, the necropolis survey encountered finds suggesting that such tombs also existed in the Western Necropolis. Rock-cut cists were also frequently used inside the chamber tombs mentioned below.

3.2. Rock-cut chamber tombs

The rock-cut chamber tomb, i.e. *hypogeum*, is the most common type of tomb used for multiple burials in the necropoleis of Zeugma. The rock-cut tombs, carved into the soft limestone bedrock on

which the city was founded, lack unity in orientation owing to the rugged landscape of slopes, hills, and valleys. Tombs are carved side-by-side and frequently abut each other (Fig. 5-6). Some of the tombs feature relief decoration on the walls²⁷ (Fig. 27-29) that depicting eagles, baskets or portraits familiar from tombstones also found at Zeugma. Furthermore, according to information passed on by earlier researchers, tombstones²⁸ and free-standing statues – of which Tomb 20²⁹ is the only known example – could have been used outside rock-cut chamber tombs.

Variations of rock-cut chamber tombs were found, including single- and double-chamber types. In both cases, a large central hall was left in the middle and surrounded by walls with burial spaces. These spaces opened in the walls are *arcosolia* with barrel-vaulted or gabled roofs containing one or two burial cists or *loculi* inside which cists for burials were carved (Fig. 6-8). Other examples include cists dug into the floor around the central hall, particularly in front of the *arcosolia*. It is likely that these cists were made when there was no more space in the walls for new burials.

²³ Amy – Seyrig 1936, 229-230; Machatschek 1967, 57.

²⁴ Wagner 1976, 148.

²⁵ Abadie-Reynal *et al.* 2001, 258, 297-301, Figs. 2.2, 2.52-2.62; Abadie-Reynal 2012, 17-22, Figs. 3-7.

²⁶ A paper is being prepared for publication on these tombs and finds.

²⁷ For these reliefs, see Chabot 1900, 279-283; Cumont 1910, 124-126, Fig. 3-5.; Cumont 1917, 42-44, Figs. 12-14; Wagner 1976, 254-259, Fig. 40; Kennedy – Kennedy 1998, 43, Fig. 3.15; Ergeç – Yon 2012, 157-

170, Figs. 5b-9, 13a-d and 14b. Also, for recently discovered reliefs from Southern Necropolis, see Yaman 2013, 244-264 (cat. nos. MzK 8, 11, 15, 19, 20, 23, 31), Figs. 259-301.

²⁸ Ergeç 1994, 321; Ergeç 1995, 164; Ergeç 1996, 359-360, pl. 1, Figs. 11-12; Ergeç 1998, 91, Fig. 5.14; Ergeç 2002, 121, Pl. 28.4.

²⁹ This tomb was identified as K91 by Ergeç, see 1995, 151, 291, Pl. 89; Ergeç *et al.* 2000, 106; Başgelen 2000, 13 and figures on p. 15; identified as Mz20 by Yaman 2013.

Some rock-cut chamber tombs consist of a front room that could be described as a *vestibulum* and a main room that is shaped like a *triclinium*³⁰ – the best example being Tomb 20³¹. In Tomb 16, a couch (*lectus*³²) with a backrest, headboard and footboard at the ends is engraved in profile in the wall on the edge of the burial cist in the *arcosolium*, supporting the view that the main burial room had been planned to resemble a *triclinium* (Fig. 9). Additionally, the steps encircling the central hall in the tomb may have been used as benches by visitors attending ceremonies held here.

Some tombs have a stepped *dromos* (Fig. 10a-b); sometimes the *dromos* was constructed with vaulting and sometimes with a gable roof (Fig. 11-12). The tomb entrances were closed with rectangular or circular doors. We know that the circular doors were carved out of monoliths and were designed to slide on a mortice that opened to the left or right side of the entrance³³. The rectangular doors must have been made of stone or wood. It has been identified that the pivots located in the top and bottom corners of the rectangular doors moved inside mortices carved into the bedrock; whereas holes carved into the door frame suggest that the inward-opening doors were evidently locked with a bolt system (Fig. 13a-b). The floor in the main room may be level with the entrance-way or a few steps below. In some examples, the entrance opens first into a front

room and in others directly into the burial chamber.

Chamber tombs carved into the bedrock have been divided into three types: “with *arcosolium*”, “with *loculus*” and “combined”. In the first type, the only burial location inside the tomb chamber is the *arcosolium*, in the second type, *loculi* were carved into the tomb chambers for burials. The combined tomb plan features *arcosolia* and/or *loculi* together with rock-cut cist graves or narrow platforms that could have been used as *kline*.

In the necropoleis of Zeugma, the *arcosolium* is the most common type among rock-cut chamber tombs, and most are vaulted. There are rare examples with an initial gable roof layout containing a vaulted *arcosolium* (Fig. 14). Inside the *arcosolium*, are placed usually two, and more rarely one, rock-cut cist for the burials (Fig. 14, 16-17, 20-22). For example, in the Southern Necropolis, Tomb 20 contains 30 cists inside the *arcosolia* (Fig. 31). Cists are also found in the floor of the chamber of rock-cut tombs. In Tomb 37 in Eastern Necropolis are a total of 66 cists inside the *arcosolia* and in the floor (Fig. 32). Most of the cists in the chamber tombs have only one convex-curving short side, indicating the placement of the head of the deceased. However, although rare, there are examples of cists with square or convex sides at both ends. The floor of the basin is slightly raised towards the convex end, as if a pillow was placed under the head.

³⁰ Görkay 2012b, 545-546.

³¹ *Supra* n. 29.

³² For *lectus* and its types, see Smith 1891, 17-19. Richter 1966, 105-109, Figs. 531, 550-558.

³³ Ergeç 2003, 79, no. 84 (ZN 9 [K84]), Pl. 82; Abadie-Reynal *et al.* 2000, Fig. 24; Wagner 1976, 147, Fig. 15.

It is evident from the large number of tile fragments found in the chamber tombs and especially inside the cists that they were covered with tiles. But, in addition to tiles, thin stone slabs were also used as covers. Some of the tiles have the stamp³⁴ “LEG” on them, some have handles attached convenience in lifting and holding them (Fig. 15a-b). On the other hand, the remains of mortar seen at the join between the rear wall of the *arcosolium* and the cists in Tomb 31 and Tomb 37 in the Eastern Necropolis indicate that the tiles used to cover the cists were fixed in a way that would make them difficult to open (Fig. 16-17).

In the Southern Necropolis, some tombs feature 4-7 cm-wide mortices along the length of the rear wall of the *arcosolium* (Fig. 16-17). It is possible that these mortices held the tiles or slabs that covered the basins. Inside the *loculi*, however, only a cist was carved, or else the base was left unworked (Fig. 18-19). Ergeç argued that burials inside *loculi* were made inside a terracotta sarcophagus or wooden coffin³⁵. In a tomb in the Southern Necropolis (Tomb 16) the top side of the *loculus* is carved to appear like a gable roof (Fig. 18). Rectangular, vaulted, or gabled niches or small niches (Fig. 18-19) that resemble *arcosolia* can be seen in the walls of tombs (Fig. 20-22). In the chamber of Tomb 10 in the Southern Necropolis, three niches divided by two horizontal grooves were created in the corner where the two walls

meet (Fig. 23a). The rear walls of these upper and middle niches are flat, while the lower niche has a concave rear wall. It may be suggested that shelves were placed in the grooves. What could these niches and grooves have been used for? It could be argued that they were built to hold offerings, an urn for ashes, or a commemorative *stèle*.

A different application is worth mentioning in another tomb (Tomb 15) in the Southern Necropolis. Shallow niches with a depth ranging between 10 and 14 cm were opened up on the rear wall in three of the 20 *loculi* inside the tomb (Fig. 23b). The top ends of two of them are triangular, while the other is arched. Sarcophagi and tombstones were found in the tombs. It is known that undecorated sarcophagi were placed in a free-standing manner inside the tomb³⁶. Also, in the chamber or the *loculus* floor of tombs, square or hemispherical carved pits (Fig. 8, 24a-b) are seen, which probably served as *ostothekē*³⁷.

It is clear from markings on the walls that pointed and thick toothed chisels, as well as picks, were used to carve out the tomb. Once the walls were shaped, a layer of mortar followed by a fine layer of plaster was applied. On the walls of some tombs, fragments of mortar, plaster or frescoes have survived. There is not a lot of diversity in the decoration that was used on the white, off-white, and pale powder-coloured plaster. Floral designs, garlands, and ribbons in red, green, blue,

³⁴ For roof tiles with legionary stamps, see Wagner 1976, 137-143, Figs. 14.1-7; Kennedy *et al.* 1998, 134-135, Fig. 8.12; Hartmann – Speidel 2013, 338, Pl. 1, fig. 19.

³⁵ Ergeç 1995, 154-155.

³⁶ Ergeç 1995, 276 and 284, nos. 76 and 84, Pls. 74, 82, 198 and 209.

³⁷ For similar use at Phrygian Hierapolis, see Ronchetta 2018, Fig. 92.

pale brown and yellow appear frequently (Fig. 16, 25-26). In contrast, a figurative composition consisting of a hunting scene, warriors, a ship, and a scene from Greek mythology depicting Eros and Hermes *Psychoptompos* taking the dead to Hades was discovered in a tomb (Tomb 62) in the western sector of the Southern Necropolis. It was excavated by the Zeugma excavation team in a joint operation with the Gaziantep Archaeology Museum to preserve it because of looters' activity in 2014³⁸. The wall paintings of the tomb were located on both the vault and the rear wall of the *arcosolium*, consisting of contours with black and pale brown paint and incised lines.

It is clear that the use of paint in tombs is not limited to frescoes. In one of the tombs in the Western Necropolis³⁹, red paint was used on the portrait carved into the bedrock as well as on the basket and eagle reliefs (Fig. 28)⁴⁰. It was also observed that architectural elements such as pilasters, architraves, and beams were imitated inside the tombs. In the Eastern Necropolis a capital and a column base (Fig. 30, a-b) found in Tomb 29 suggest that rock-cut chamber tombs could feature elaborate architectural elements like ones in monumental tombs. In addition to this,

we know that massive limestone blocks were found in illicit diggings in the Southern Necropolis. Furthermore, Wagner pointed out the remains of foundations belonging to a monumental tomb in the Western Necropolis⁴¹. Monumental tombs are known from the villages of Hisar, Elif, and Hasanoglu⁴², which were seen during the Gaziantep Province Survey in 2008⁴³ in the Araban district, as well as others from Asia Minor⁴⁴, and Syria⁴⁵. These suggest the presence of monumental tombs at Zeugma, but currently their locations are not known.

Regarding the ceilings of the chamber in Tomb 20 and Tomb 25, they were supported with columns made from rectangular limestone blocks (Fig. 31). This arrangement appears to have emerged out of necessity during the lifetime of the tombs. It is possible that the columns originally carved out of the living rock became worn away over time. The use of columns made of rectangular blocks becomes more logical considering the multiple cracks in the bedrock in all of the chamber tombs because the ceilings in some of the tombs have collapsed completely owing to the weak bedrock (Fig. 26). These columns were preventing collapse of the ceiling.

³⁸ Painted tombs adorned with floral and figural scenes are known from nearby at Tuğlu, see Önal – Güllüce 2004; Üçgöl, see Ergeç 1995, 140-141 and 300, Pls. 98 and 222; Önal *et al.* 2007, 533-536; and also see for Üçgöl and Tuğlu, Blömer – Winter 2011, 285-288 and figs. on those pages. For a little more distant at Anemurium (ship figure), see Alföldi-Rosenbaum 1971, 15-25, Figs. 15-33; and Olba, see Akçay 2018, 166-167, Fig. 175.

³⁹ This tomb was found by seeing the illicit digging hole in 2006. Photos were taken and the hole was closed. Nowadays, access to the tomb is not possible.

⁴⁰ Also, Wagner reports several inscriptions painted in red, see 1976, 149.

⁴¹ Wagner 1976, 148-150; Ergeç 2003, 20-26.

⁴² Cumont 1917, 203-218, figs. 71-80; Wagner 1975, 80, figs. 97-98; Wagner 1985, 54, Figs. 52-54 and 57; Blömer – Winter 2011, 218.

⁴³ The Gaziantep Province Survey was conducted between 2008-2012 by a team under the direction of Prof. Dr. Kutalmış Gökay.

⁴⁴ Cormack 2004.

⁴⁵ Tchalenko 1953, 33-40, pls. 85-86 and 170-171; Will 1949, 277-278, Pls. XIII.2 and XIV.1, Fig. 12.

There are rare examples of the use of undecorated rectangular pilasters that framed *arcosolia* (Fig. 33). It has been noted that in tombs 21, 32, and 38 the walls were left untouched without creating a space for the burial; or else, as in the case of Tomb 13, platforms were carved out (Fig. 34). It is likely that the uncarved walls were reserved for future use⁴⁶ or structural reasons such as cracks in the ceiling or lack of an adequate bedrock for carving because of the adjacent tomb. The platforms were probably used to lay out the dead or to put objects on, such as *stela* or offerings for ritual purposes. A small empty space was carved to fit a *loculus* next to one of the *arcosolia* in Tomb 16 in the Eastern Necropolis. This indicates that any blank space suited for new burials was utilised during the tomb's life span (Fig. 18).

However, Tomb 10 in the Southern Necropolis has a completely different arrangement to other tombs. This tomb features a passage accessed through a hole behind the two *arcosolia* on the northern wall of the chamber, which opens on to the *arcosolium* east of the wall (Fig. 7). The reason for carving this narrow place with roughly carved walls and steps reaching the floor, remains unclear⁴⁷. Situated on Kırkbayır in the Eastern Necropolis, the northern wall and *arcosolium* of Tomb 29

were constructed using stone blocks instead of carving them out of the bedrock (Fig. 26). Looking at the opening in the centre of the northern wall of the chamber and the damaged sections of the rear wall of the *arcosolium*, there appears to be another small room at the back. Although its purpose is unclear, it is likely that this section was closed off with a wall after the ceiling over the rear area collapsed or became unusable for other reasons.

It is known that rock-cut chamber tombs of the *arcosolium* and/or *loculus* type were used extensively over a wide area⁴⁸. This type of tomb has a long history that predates the Roman imperial period and is found frequently in ancient cities in Cilicia, Phrygia, Isauria, Pamphylia and Pisidia, all of which regions had a rocky terrain suitable for such structures⁴⁹. Tombs similar to the chamber tombs with *arcosolia* at Zeugma are recorded in nearby Doliche, Arulis, Büyükkarakuyu, Halilbaşlı, Yukarı Söğütlü, Turuş, Perrhe, Tuğlu, Üçgöl, and Yarımca⁵⁰, and to the south at Dura-Europos and Palmyra in Syria⁵¹, as well as other cities.

3.3. Tumuli

During the necropolis survey, 15 hill-like sites in Zeugma were identified as tumuli, in addition to the only excavated tumulus in the Western Necropolis. One of

⁴⁶ Supra n. 40.

⁴⁷ Ergeç reported a pit in front of the entrance to the tomb. He argued that the older remains were removed from the tomb and put into the pit to make space for new burials, see 1995, 154-155, 288, Pl. 86.

⁴⁸ For the appearance and development of chamber tombs with *arcosolia*, see Machatschek 1967; Alföldi-Rosenbaum 1971; Orthmann 1980; Berns 2003.

⁴⁹ Durukan 2012; Akçay 2012; Machatschek 1967; Alföldi-Rosenbaum 1971; Alföldi-Rosenbaum 1980;

Kortanoğlu 2008; Doğanay 2009; Çelgin 1990; Çelgin 1994; Özdizbay 2002; Köse 2005.

⁵⁰ Dörner 1939; Erarşlan 2003b; Erarşlan 2009; Ergeç 1999; Ergeç 2003a; von der Osten 1933; Önal *et al.* 2007; Önal – Güllüce 2004; Ergeç 2003; Beyazlar – Blömer 2008; Zeyrek 2007; Erarşlan 2001; for general discussion on Commagene and Cyrrhastica, see Blömer – Çobanoğlu 2019.

⁵¹ Schmidt-Colinet 1989; Hachlili 2005; Vivancos 2005; de Jong 2017, 316.

these tumuli is in the Eastern Necropolis, 6 are in the Southern Necropolis and 8 are in the Western Necropolis (Fig. 1-3). The tumuli have elevations ranging between 1.5 m and 12 m and diameters ranging between 10 and 40 m. However, the tumuli are constantly changing shape due to natural causes and human activity.

The tumulus in the Western Necropolis was excavated in 2006⁵². The tumulus measures 12 metres in height and 40 metres in diameter. A rock-cut chamber tomb (Tomb 34) was uncovered under the mound. The entrance of the chamber is reached through a *dromos* with 18-steps that is 1.28 m wide and 9.50 m long, of which only 3.25 m is vaulted. The side walls of the *dromos* were built with small stone blocks. The tomb has two chambers. Inside the 2.25x5.50 m room (*vestibulum*) behind the entrance there are three *arcosolia*, which contain a total of five cists. The nearly 4x6 m main room (*triclinium*) has three *loculi* each on the northern and western walls. It appears that there were three more *loculi* on the almost-completely destroyed south wall. This tumulus can be seen from different points at Zeugma. The tumulus has not been dated precisely yet but is considered to be Hellenistic because of the *loculi*⁵³. It is thought that the *arcosolia* were added out of necessity to the first room, probably ca. the 2nd century

AD, when it was effectively turned into a burial chamber⁵⁴.

Although little is known about the tumulus tradition at Zeugma, it is found in Commagene, specifically at Nemrut, Karakuş, Sesönk (Dikilitaş-Üçtaş), Turuş, Sofraz and Halilbaşlı, and also in Syria⁵⁵. This type of tomb, which is known to be an established tradition in the region, must have been used by ruling or local elite⁵⁶ in Zeugma before Roman rule began in AD 72. How long did the tumulus tradition continue in Zeugma after this date? The answer will only be clarified from contextualized new finds excavated from the tumuli in Zeugma and the region⁵⁷.

3.4. Sarcophagi

Little is known about the use of sarcophagi in the necropoleis of Zeugma. Wagner reported the existence of two sarcophagi from the Southern Necropolis and one from the Eastern Necropolis⁵⁸. The sarcophagus in the Eastern Necropolis is inside a tomb and is undecorated. Additionally, Ergeç mentions the existence of one undecorated sarcophagus inside each of the two rock-cut chamber tombs in the Eastern Necropolis⁵⁹. The lid and chest fragments of an undecorated sarcophagus were found inside Tomb 15 in the Southern Necropolis (Fig. 35). The two limestone sarcophagi found in the Southern

⁵² Supra n. 14.

⁵³ A paper on this tumulus and its finds is being prepared for publication by Şahin Yıldırım.

⁵⁴ Görkay 2012b, 545.

⁵⁵ For Karakuş, see Dörner 1969/70; Sesönk, see Blömer 2008; Turuş, see Eraslan 2001; Sofraz, see Eraslan 2003a; Halilbaşlı, see Beyazlar – Blömer 2008; a general evaluation of Syria, de Jong 2017; Toll

1946; Bounni *et al.* 1978; Bounni 1980; Sartre 1983; Sartre 1989.

⁵⁶ Görkay 2012c, 4.

⁵⁷ For the tumulus at Sesönk that considered to belong to member of a royal family from Commagene, and also tumulus at Halilbaşlı see Blömer 2008; Beyazlar – Blömer 2008; Blömer – Çobanoğlu 2019, 70.

⁵⁸ Wagner 1976, 147-148, nos. 167-169, Pls. 55c and 59.

⁵⁹ Supra n. 36.

Necropolis fall in the “garland sarcophagus” group⁶⁰. Only one long side of both sarcophagi are decorated, while the other long side was left with just roughly smoothed. The decorated sides feature Medusa heads inside the curves of the garland wreaths carried by Erotes. Based on their stylistic features, it is possible to date these garland sarcophagi to the late 2nd – 3rd century AD. Other than these two sarcophagi with depictions in relief, it is not possible to date the limited number of surviving undecorated fragments, but we know that the production and use of sarcophagi gained popularity during the Roman imperial period, especially after the mid-2nd century AD⁶¹.

Interpreting the available findings at Zeugma, it is clear that sarcophagi were definitely used but only in limited numbers and, so far, no marble sarcophagi have been discovered. With regard to style, it is understood that the decorated sarcophagi in Zeugma were produced at local workshops as copies of imported examples. In evaluating the sarcophagi of Cilicia and Syria, Koch reported that most of the sarcophagi in these regions were copies of imported ones⁶². The same hypothesis could be suggest for the sarcophagi discovered at Zeugma.

4. Tombstones

Tombstones (Fig. 36) found at Zeugma and those known to belong to Zeugma have been mentioned in many studies since the early 1900s⁶³. Most of the finds associated with the necropoleis at Zeugma are tombstones. Although we know in which necropolis some of them were found, there is no information about the tombs to which many of the tombstones belonged. The tombstones are made of beige-yellowish limestone and have been categorised under distinctive types⁶⁴. They are decorated with columns on either side and have a triangular pediment or arched niches. A single or three-swag garland is featured inside the niche. Eagles for men and baskets for women are the most frequently used depictions beneath the garlands. Additionally, tombstones often feature portraits of the deceased persons. The deceased can be depicted alone or in some cases with their spouse and/or children. Depictions of hands also appear on a few tombstones. Inscriptions are generally found below the niche. However, there are rare examples where the inscription is outside the niche, on the side or inside the niche.

There is a very small number of tombstones with only inscriptions on them. Most inscriptions are in Greek; very

⁶⁰ Sarcophagi from the Gaziantep Museum with inventory numbers 1724 and 1969, Wagner 1976, 271-272, nos. 167-168, Pl. 59; Ergeç 1995, 303-304, nos. 103-104, pl. 224.

⁶¹ Koch 1993, 162-168.

⁶² Koch 1993, 189-190 and 193.

⁶³ Chapot 1902, 175, no. 19, Fig. 2; Cousin 1905, 346-347, fn. 3; Cumont 1910, 126-129, Figs. 8-13; Cumont 1917, 42-47; Jalabert – Mouterde 1929, nos. 94-112; Mouterde 1921, 289, no. 26; Mouterde –

Poidebard 1945, 213, Pl. CXVII/4; Wagner 1976, 156-271, Pls. 29-72; Parlasca 1978, 305-309, Figs. 82-84; Parlasca 1982, 9-14, Figs. 6-16; Skupinska-Lovset 1987; Abadie-Reynal *et al.* 2000, 309-311, Figs. 53 and 55-57; Abadie-Reynal *et al.* 2001, 294, 304-305, Figs. 2.52-2.54; Kennedy – Graf 1998, 92-104; Parlasca 2006; Ergeç – Yon 2012, 156-193, Figs. 4-59; Yaman 2013; Crowther 2013, 206-208, Figs. 10-12.

⁶⁴ Wagner 1976; for a recent updated evaluation of the tombstones of Zeugma, see Yaman 2013.

few inscriptions are in Latin. It can be said that the standardized inscriptions generally include the name of the deceased, patronymic and expression “ἀλυπε χαῖρε”⁶⁵. The names on the inscriptions attest to persons of Semitic, Greco-Macedonian and Roman origin, indicating that Zeugma had a multicultural social structure⁶⁶.

Although the nearest location with tombstones having comparable portraits are Hierapolis and Palmyra⁶⁷, tombstones in Zeugma important differences in terms of shape, inscription, language and especially men’s clothing. Considering the clothing depicted on portraits, it appears that the garments of women in particular bear traces of oriental characteristics with regard to elements such as headdresses and headbands⁶⁸. Tombstones have traces of red paint oftenly. The rear and narrow sides of the tombstones have been shaped sketchy in almost all. However, there are rare with depictions on both faces and/or the narrow sides. The fact that no surface other than the front face was carefully treated makes it likely that only the decorated sides of the tombstones were visible.

How tombstones were used in Zeugma remains unclear. Information obtained from the earlier studies, tombs and tombstones suggest that they did not have

a standard practice. The tombstones could have been placed in the niches on the walls of the tomb (Fig. 23a). Another possibility is that the front of the *loculus* was closed with a tombstone, as seen at Palmyra⁶⁹. With the exception of the tombstone discovered by Wagner blocking the *loculus* front in a tomb in the Western Necropolis⁷⁰, we cannot say with certainty that the tombstone fragments⁷¹ found in tombs during the survey were used for the same purpose. This is because the tombs in which these tombstones were found have *arcosolia*. It could also be argued that tombstones were also placed in the shallow niches found on the back walls of *loculi* in Tomb 15 in the Southern Necropolis (Fig. 23b). However, it would be wrong to assume that all tombstones were used for this precise purpose because most of the known tombstones are smaller than the dimensions of the *loculi*.

In the Eastern Necropolis, Ergeç reported the existence of a terrace in front of a tomb⁷² on which eight tombstones were placed side-by-side. Therefore, it would be possible to argue that in some instances tombstones was placed on the terrace in front of the tomb. Such uses have also been reported in Umm-el Jimal, a Roman settlement in northern Jordan⁷³. Consequently, we can be certain that

⁶⁵ For the meaning of this term, see Tod 1951, 186-187; also, for the distribution areas of tombstones featuring this formulaic term, see Yon 2003.

⁶⁶ Current evaluations on onomastics in Syria and Mesopotamia, also Zeugma, see Yon 2015.

⁶⁷ For Hierapolis see, Vivancos 2006, 354-372, Figs. 257, 260, 262, 266-267, 270-275, 277-280; Colledge 1976, 63-71 and 243-264; Sadurska – Bounni 1994. For a study on dress practices and identity in Dura-Europos, see Baird 2016; also, for dress in Syrian region, see Goldmann 1994.

⁶⁸ Parlasca 1982, 9-10.

⁶⁹ Amy – Seyrig 1936, pls. XXXIII and XLI-XLIII; Colledge 1976, Fig. 60.

⁷⁰ Wagner 1976, 150, Abb. 16.

⁷¹ Yaman 2013, nos. 43, 45, 72, 160, 162, 206 and 239.

⁷² This tomb was identified as K84 by Ergeç, see supra n. 28.

⁷³ Litmann 1914, 52-53, Fig. III/7.

tombstones were placed both inside and outside the tomb. This is supported by the existence of reliefs depicted on the walls of the tomb.

The tombstone-like reliefs carved directly on the front façade or inside (Fig. 27-29) walls of the chamber tombs should be mentioned in this category⁷⁴. Apart from being worked into the bedrock, the reliefs are identical to tombstones in terms of form and style (garland, eagle, basket, portrait, inscription). These reliefs are seen in nine tombs in the Southern and Eastern necropoleis. The locations of a few (six in the Western, one in the Eastern and one in the Southern) previously recorded reliefs in the necropoleis were not verified⁷⁵ because these submerged under the waters of Birecik Dam. The existence of tombs with related reliefs is known at Doliche, Perrhe, Yukarı Söğütlü, Üçgöl, Büyükkarakuyu and Kamışlı in Commagene⁷⁶; Bdama, Qatura, Turin and Derkuş, Frikya in Syria⁷⁷; and Cilicia⁷⁸, and Phrygia⁷⁹ in Anatolia. With the exception of the Bdama example in Syria, the reliefs at Zeugma are different from the others in terms of form and style. Although tombstones were used extensively in Zeugma from the mid-1st century to the mid-3rd

century AD, there are also tombstones dated to the 4th century AD⁸⁰.

5. Conclusion

It can be clearly seen that the necropoleis expanded along the main roads that linked Zeugma with nearby regions, thereby surrounding the city in three directions. Topographical features were the defining factors in orientation of the necropoleis and tombs. The locations of the necropoleis are significant in that they provide an insight into the boundaries of the city. The rescue excavations conducted by the French team in 1999–2000 revealed *arcosolia* and *loculi* inside the Synaristosai House, as well as rock-cut cist tombs immediately south and east of this house⁸¹. The rock-cut chamber tomb, some 250 metres west of Karatepe, indicates the western boundary of the city during that period. The rock-cut cist, *loculi*, and *arcosolia* were practised during the Hellenistic period. Thus, these tombs also indicate the city boundaries throughout this period⁸².

Rock-cut cists covered with lid slabs known from the Eastern and Western necropoleis were used during the Hellenistic period and in the early 1st century AD. It

⁷⁴ Supra n. 27.

⁷⁵ For reliefs, see Chabot 1900, 279-283; Cumont 1910, 123-126, Figs. 3-5; Cumont 1917, 42-44, Figs. 12-14; Jalabert – Mouterde 1929; nos. 94-105; Wagner 1976, 254-261, nos. 140-147; Yaman 2013, 244-264, nos. MzK 1-44, Figs. 259-301.

⁷⁶ For Doliche, see Ergeç 2003, 47-48, Figs. 13.1 and 13.3; Perrhe see, Erarslan 2009, 174; Dörner 1939; Yukarı Söğütlü see, Zeyrek 2007, 131-137, Figs. 13-20; Üçgöl see, Ergeç 1995, 300, Pls. 98 and 222; Önal *et al.* 2007, 533-536; Büyükkarakuyu see, von der Osten 1933, 135, Fig. 130; Reliefs in Kamışlı were seen on site as part of the regional survey in 2011.

⁷⁷ For Bdama see, Mouterde 1949-1950; Qatura see, Tchalenko 1953, 189-193, Pl. CLXXV.3; Turin and Derkuş see, Griesheimer 1997, 170 and 193-194, Figs. 4-5, 32 and 36; Frikya see, Altheeb 2015.

⁷⁸ *MAMA* 3; Durugönül 1989; Akçay 2018.

⁷⁹ Kortanoğlu 2008, 76, Pls. 171.2-3.

⁸⁰ Wagner 1976, 150, Fig. 16; Yaman 2013, 272-295.

⁸¹ Abadie-Reynal *et al.* 2001, 258-261 and 299, Figs. 2.2, 2.58 and 2.60; Abadie-Reynal 2012, 17-22, Figs. 4-7.

⁸² Recent studies on expansion of the city and the walls in Hellenistic and Roman periods, see Görkay 2012a; Görkay 2012b; Görkay 2017.

could be said that chamber tombs with *arcosolia* and/or *loculi* were also used from the Hellenistic period onward. However, chamber tombs with *arcosolia* must have gained popularity at the beginning of the Roman imperial period. The same assumption could be made for tumuli that were originally constructed with *loculi* in the Hellenistic period, after which *arcosolia* were added in the Roman period⁸³. Two garland sarcophagi have been dated to the late 2nd/early 3rd century AD. Finds related to burials at Zeugma concentrate around the late 1st century until mid-3rd century AD. These dates coincide with the period when Roman activity increased, and legions were deployed here until the Sassanid destruction of the city in AD 252/253. Tombstones were used from the mid-1st century until the mid-3rd century AD, with a few examples dated as late as the 4th century AD. In light of the existing data, it is possible to say that the necropoleis of Zeugma were used from the late 2nd/early 1st century BC to the end of 4th century AD⁸⁴.

No finds associated with cremation were found in the necropoleis during the survey but Ergeç reported urns in the Eastern Necropolis⁸⁵. As in Tomb 19, cremation can be considered in Zeugma if the niches were used for urns. Thus, based on Ergeç's findings, and the niches and the *ostothেকে*-like pits inside tombs, it would not be wrong to suppose that both

inhumation and cremation were practised at Zeugma.

The large number of burial places suggest that some of the tombs such as Tomb 37 in the Eastern Necropolis may have been used by a *collegium*⁸⁶. Although all the tiles used as lids are broken, that traces of mortar found on the *arcosolia* walls of this tomb (Fig. 32) demonstrates that the tiles were tightly sealed so that they could never be opened again. In the tomb could have been more burials because it is unclear whether the tiles were broken open for new burials or were smashed by modern looters. Tombs with multiple burials can not just be associated with *collegium* but also with families. Statues in sitting and standing positions were discovered in the area in front of the tomb excavated by Gaziantep Archaeology Museum in 1987 in the Southern Necropolis⁸⁷. Portrait reliefs were also carved on the front façade of the tomb. These statues and reliefs aimed to demonstrate the wealth and social status of deceased to the people visiting the necropolis, as well as honouring of dead, and conveying their memory to survivors and future generations⁸⁸.

The shape of tombs, the wall frescoes and the statues clearly demonstrate that Zeugma was loyal to the ideology of tombs being a "*domus aeterna*" – an eternal residence⁸⁹ – and that the city's inhabitants visited these tombs to commemorate their

⁸³ Supra n. 54.

⁸⁴ Wagner 1976, 148-149; Ergeç 1995, 187-188.

⁸⁵ Supra n. 22.

⁸⁶ For the funeral activities of *collegia*, see Toynbee 1971, 54-55; Hopkins 1983, 211-217; Nijf 1997, 38-69.

⁸⁷ Ergeç 1995, 291, no. K91, Pl. 89; Ergeç *et al.* 2000, 106.

⁸⁸ Bodel 1999; Fejfer 2008; Wallace-Hadrill 2008.

⁸⁹ Cumont 1922, 48; Drijvers 1982, 720; Lattimore 1942, 165-167; for a detailed explanation of the concept of "eternal residence", see Waelkens 1980; for an inscription that emphasises this concept, see Şahin 1975, 294-295.

deceased relatives or friends. Funeral banqueting hosted by family in honour of the beloved dead must have held possibly at *vestibulum* or in front of tomb⁹⁰ on several occasions throughout the year. The two small holes on the top corners of tomb reliefs and tombstones are most likely associated with commemorations⁹¹. Garlands of freshly-gathered flowers (roses or violets) would have been fixed to the corners of the tombstone with pins during such celebrations⁹².

Just as in modern times, Romans honoured their dead and felt the need to fulfil their final duties appropriately. Burial traditions arose from the belief that the deceased would find peace at their final destination, and from practices that preserved the reputation of the deceased's family or social group, while offering consolation to the grieving survivors. Therefore, a common culture, traditions, needs and personal characteristics were influential in the choice of the shape, dimensions and decoration of the tomb. Data acquired from the necropoleis at Zeugma about burial traditions suggest that different cultures interacted in the city. This can be traced from the tomb architecture and portraits on the tombstones. Furthermore, the Semitic, Macedonian, Greek and Roman names of local people seen in the inscriptions on the tomb façades, front chambers and tombstones are clear proof of the diverse origins of the city inhabitants⁹³.

That said, the self-representation in the portraits which depict the deceased and the names suggest that members of different cultural backgrounds were trying to preserve their cultural heritage. In the portraits on the tombstones and the statues found outside Tomb 20 in the Eastern Necropolis, women are often depicted with veils and in the style of *Pudicitia*. It is seen that some female figures in particular are depicted with a fez-like headdress and headbands, emphasising their oriental origins. Men, on the other hand, appear to follow occidental fashions⁹⁴. Although cultural interaction and engagement were taking place, judging from the tombstones featuring eagle and basket figures and a standard inscription template, it is evident that a unique local style prevailed in Zeugma. In contrast, the two sarcophagi found at Zeugma believed to be copies made at local workshops reflect the style of the Proconnesus workshops which produced half-fabricated marble sarcophagi. As the culmination of an extensive cultural evolution, *arcosolia* are found in many areas, particularly in tombs dated to the Roman period; whereas the *loculi* in the tombs of Zeugma reflect the character of Syria and the Levant, especially the opulent examples found in Palmyra. Consequently, it is evident that the connection between local and global cultural elements creates multicultural diversity in Zeugma.

⁹⁰ For the tradition of dining at the tomb during the funeral rites, see Gee 2008, 65-68; Dunbabin 2003, 130-140; Lindsay 1998, 68-76; Saller 1994, 95-101; Hopkins 1983, 233 and 214; Toynbee 1971, 50-51 and 62-63.

⁹¹ Görkay 2012a, 297; Görkay 2012b, 546.

⁹² For *Rosalia*, see Toynbee 1971, 63-64.

⁹³ Wagner 1976, 169-171; Kennedy – Graf 1998, 104-108; Yaman 2013, 264-271 and 307-309, Appendix 1.

⁹⁴ Parlasca 1982, 9, pls. 6.1-2, 8.1, 9.2 and 10.1-2.

List of Figures

Figure 1: Map showing location of the necropoleis and tombs at Zeugma.

Figure 2: Tumuli 4 and 5, Southern Necropolis.

Figure 3: Tumulus 1 excavated in 2006, Western Necropolis.

Figure 4: Rock-cut cist tombs from the Hellenistic period in the Eastern Necropolis.

Figure 5: Tombs 1-3 and 62 in the Southern Necropolis.

Figure 6: Plan of Tombs 1–3 and 62.

Figure 7: Plan of Tomb 10, Southern Necropolis.

Figure 8: Plan of Tomb 15, Southern Necropolis.

Figure 9: *Arcosolium* carved in the form of a *kline* in Tomb 16, Eastern Necropolis.

Figure 10: (a) *Dromos* of Tomb 31, Western Necropolis, (b) Tomb 36, Eastern Necropolis.

Figure 11: Gabled *dromos* of Tomb 25, Eastern Necropolis.

Figure 12: Vaulted *dromos* of Tomb 34, Western Necropolis.

Figure 13: Pivot and bolt holes on entrance door to Tomb 9, Southern Necropolis.

Figure 14: *Arcosolia* in Tomb 14, Southern Necropolis.

Figure 15: Stamped tile fragments with handles used to close cists in Tomb 33.

Figure 16: Mortar and frescoes with floral decoration inside *arcosolium* in Tomb 37, Eastern Necropolis.

Figure 17: Horizontal chase mortices carved into rear wall of *arcosolia* in Tomb 2, Southern Necropolis.

Figure 18: *Loculus* with gable-shaped roof and cist carved within in Tomb 16, Southern Necropolis.

Figure 19: Flat-floored *loculi* with uncarved ground surface at Tomb 35, Western Necropolis.

Figure 20: Vaulted niches in a rock-cut chamber (Tomb 3), Southern Necropolis.

Figure 21: Gabled niches in Tomb 24, Eastern Necropolis.

Figure 22: Niches and *arcosolia* in Tomb 19, Eastern Necropolis.

Figure 23: (a) Niches separated with chase mortices in Tomb 10, (b) shallow niche on rear *loculus* wall in Tomb 15, Southern Necropolis.

Figure 24: (a) *Ostothekke*-like pit on the floor of the *loculus* in Tomb 15, (b) on the ground of Tomb 62, Southern Necropolis.

Figure 25: Frescoes in Tomb 20, Eastern Necropolis.

Figure 26: Frescoes, tombstone and wall constructed in Tomb 29, Eastern Necropolis.

Figure 27: Reliefs on wall of Tomb 23, Eastern Necropolis.

Figure 28: Reliefs in *vestibulum* of tomb in the Southern Necropolis, dug by looters.

Figure 29: The reliefs in Tomb 19, Eastern Necropolis.

Figure 30: A capital and a column base in Tomb 29, Eastern Necropolis.

Figure 31: Ceiling supported by columns made of limestone blocks in Tomb 20.

Figure 32: Cists in Tomb 37, Eastern Necropolis.

Figure 33: Pilasters in Tomb 9, Southern Necropolis.

Figure 34: Platforms in Tomb 13, Eastern Necropolis.

Figure 35: Sarcophagi fragments in Tomb 15, Eastern Necropolis.

Figure 36: Tombstones from Zeugma.

BIBLIOGRAPHY

- Abadie-Reynal *et al.* 2000 C. Abadie-Reynal – E. Bucak – F. Bulgan *et alii*, “Zeugma-Moyenne Vallee de l’Euphrate Rapport Preliminaire de la Campagne de Fouilles de 1999”, *Anatolia Antiqua* 8, 279-337.
- Abadie-Reynal *et al.* 2001 C. Abadie-Reynal *et alii*, “Zeugma Rapport Preliminaire des Campagnes de Fouilles de 2000”, *Anatolia Antiqua* 9, 243-305.
- Abadie-Reynal 2012 C. Abadie-Reynal, “Fouilles de l’habitat (2): la maison des *Synaristôsaî*”, in: C. Abadie-Reynal (ed.), *Zeugma III. Les fouilles de l’habitat. Fouilles de l’habitat (2): la maison des Synaristôsaî, Nouvelles inscriptions* (Lyon 2012) 11-150.
- Akçay 2012 T. Akçay, “Olba Mezarlık Alanları”, *Seleucia ad Calycadnum* II/2, 2012, 78-104.
- Akçay 2018 T. Akçay, *Olba’da Ölü Kültü* (Ankara 2018).
- Alföldi-Rosenbaum 1971 E. Alföldi-Rosenbaum, *Anamur Nekropolü/The Necropolis of Anemurium* (Ankara 1971).
- Alföldi-Rosenbaum 1980 E. Alföldi-Rosenbaum, *The Necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia Isauria* (Wien 1980).
- Algaze *et al.* 1994 G. Algaze – R. Breuninger – J. Knudstad, “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final report for the Bicrek and Carchemish Dam survey areas”, *Anatolica* 20, 1994, 1-96.
- Altheeb 2015 D. Altheeb, “Funerary sculptures in the tomb of Abedrapsas at Frikya”, *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 8, 2015, 236-249.
- Amy – Seyrig 1936 E. Amy – H. Seyrig, “Recherches dans la nécropole de Palmyre”, *Syria* 17/3, 1936, 229-266.
- Baird 2016 J. A. Baird, “Everyday Life in Roman Dura-Europos: the evidence of dress practices”, in: T. Kaizer (ed.), *Religion, Society and Culture at Dura-Europos* (Cambridge 2016) 30-56.
- Başgelen 2000 N. Başgelen, “Fırat Üzerindeki Seleukeia’dan Zeugma – Belkıs’a”, *ASanat* 98, 2000, 10-19.
- Beyazlar – Blömer 2008 A. Beyazlar – M. Blömer, “Der Tumulus von Halilbaşlı, Yavuzeli”, in: E. Winter (ed.), *Patris Pantrophos Kommagene, Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat*, AMS 60 (Bonn 2008) 287-296.
- Berns 2003 C. Berns, *Untersuchungen zu den Grabbauten der frühen Kaiserzeit in Kleinasien*, AMS 51 (Bonn 2003).

- Blömer 2008 M. Blömer, “Der Tumulus von Sesönk – Ein Monument des kommagenischen Ahnenkultes?” in: E. Winter (ed.), *Vom Euphrat bis zum Bosphorus. Kleinasien in der Antike: Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag*, AMS 65 (Bonn 2008) 103-110.
- Blömer – Çobanoğlu 2019 M. Blömer – D. Çobanoğlu, “Kommagene ve Kyrrestike’de Roma Dönemi Kaya Oda Mezarları”, in: T. Demir – M. Ekici – M. Ş. Dinç – Ç. M. Tarhan (eds.), *Rifat Ergeç Armağanı / Studies Presented to Rifat Ergeç* (Gaziantep 2019) 65–81.
- Blömer – Winter 2011 M. Blömer – E. Winter, *Kommagene: Toros ve Fırat arasındaki tanrılar ülkesi* (İstanbul 2011).
- Bodel 1999 J. Bodel, “Death on Display: Looking at Roman Funerals”, *Studies in the History of Art* 56, Symposium Papers XXXIV: The Art of Ancient Spectacle, 1999, 258-281.
- Bounni *et al.* 1978 A. Bounni – E. Lagarce – J. Lagarce – N. Saliby, “Rapport préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles (1976) à Ibn Hani (Syrie)”, *Syria* 55, 1978, 233-301.
- Bounni 1980 A. Bounni, “Les tombes à tumuli du Moyen-Euphrate”, in: J. C. Margueron (ed.), *Le Moyen-Euphrate. Zone de Contacts et d’Échanges, Actes du Colloque de Strasbourg 10-12 Mars 1977* (Leiden 1980) 315-325.
- Chabot 1900 M. J. B. Chabot, “Notes d’épigraphie et d’archéologie orientale”, *Journal Asiatique* 9/16, 1900, 249-288.
- Chapot 1902 V. Chapot, “Antiquités de la Syrie du Nord”, *BCH* 26, 1902, 161-208.
- Colledge 1976 M. A. R. Colledge, *The Art of Palmyra* (Colorado 1976).
- Cousin 1905 G. Cousin, *Kyros le Jeune en Asie Mineure (printemps 408-Juillet 402 Avant Jésus-Christ)* (Paris 1905).
- Cumont 1910 F. V. M. Cumont, “L’aigle funéraire des Syriens, et l’apothéose de Empereurs”, *RHR* 62, 1902, 119-164.
- Cumont 1917 F. V. M. Cumont, *Études Syriennes* (Paris 1917).
- Cumont 1922 F. V. M. Cumont, *After Life in Roman Paganism* (New Haven 1922).
- Çelgin 1990 V. Çelgin, *Termessos Kenti Nekropollerini*, Unpublished PhD Thesis, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul 1990).
- Çelgin 1994 V. Çelgin, “Termessos ve Çevresinde Nekropol ve Epigrafya Araştırmaları: 1975-1991 Yılları Arasında Yapılan Çalışmaların Toplu Sonuçlarına Kısa Bir Bakış”, *Anadolu Araştırmaları XIII*, 1994, 153-177.
- Cormack 2004 S. Cormack, *The Space of Death in Roman Asia Minor* (Wien 2004).

- Crowther 2013 C. Crowther, “Inscriptions on Stone”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, conducted by Oxford Archaeology* (California 2013) 192-219.
- Doğanay 2009 O. Doğanay, *Isauria Bölgesi Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri* (Konya 2009).
- Dörner 1939 F. K. Dörner, “Perre und die Nekropole von Perre”, in: F. K. Dörner – R. Naumann (eds.), *Forschungen in Kommagene*, IstForsch 10 (Berlin 1939) 66–69.
- Dörner 1969/1970 F. K. Dörner, “Kommagene. Forschungsarbeiten von 1967-1969”, *IstMitt* 19, 1969/1970, 255-288.
- Drijwers 1982 H. J. W. Drijwers, “After Life and Funerary Symbolism in Palmyrene Religion”, in: U. Bianchi – M. J. Vermaseren (eds.), *La Soteriologia Dei Culti Orientali Nell' Impero Romano: Atti del Colloquio Internazionale su La soteriologia dei culti orientali nell' Impero Romano*, Roma 24-28 Settembre 1979 (Leiden 1982) 709–733.
- Dunbabin 2003 K. Dunbabin, *The Roman banquet: images of conviviality* (Cambridge 2003).
- Durugönül 1989 S. Durugönül, *Die Felsreliefs im Raub-Kilikien* (Oxford 1989).
- Durukan 2012 M. Durukan, *Kappadokia'da Argaios Dağı Çevresinde Hellenistik-Roma Dönemi Mezarları ve Ölü Kültü / Gräber und Totenkult in der hellenistisch-römischen Zeit in der Umgebung des Argaios in Kapadokien* (İstanbul 2012).
- Eraslan 2001 F. Erarslan, “Adıyaman Turuş Kaya Mezarları Kazı ve Temizlik Çalışması”, *MüzeKK* 11, 2001, 263-272.
- Eraslan 2003a F. Erarslan, “Adıyaman/Besni Sofraz Küçük Tümülüs Kurtarma Kazıları”, *MüzeKK* 13, 2003, 121-128.
- Eraslan 2003b F. Erarslan, “Perre Antik Kenti Alanı Kaya Mezarları Kurtarma Kazısı”, *MüzeKK* 13, 2003, 129-163.
- Eraslan 2009 F. Erarslan, “Perre Antik Kenti Nekropol Alanı 2007 Yılı Kazı ve Temizlik Çalışmaları”, *MüzeKK* 17, 2009, 171-184.
- Ergeç 1994 R. Ergeç, “Belkıs/Zeugma Mozaik Kurtarma Kazısı 1992 MüzeKK 4, 1994, 321-337.
- Ergeç 1995 R. Ergeç, *Güney Kommagene Bölgesindeki Antik Dönem Nekropol ve Mezarları*, Unpublished PhD Thesis, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Konya 1995).
- Ergeç 1996 R. Ergeç, “1993-1994 Belkıs/Zeugma Kurtarma Kazıları”, *MüzeKK* 6, 1996, 357-369.

- Ergeç 1998 R. Ergeç, “Rescue excavations by the Gaziantep Museum (1992-1994)”, in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: rescue work and Historical Studies* (Portsmouth 1998) 82-91.
- Ergeç 2002 R. Ergeç, “Neufunde am Westufer des Euphrat”, *AMS* 44, 2002, 117-122.
- Ergeç 2003 R. Ergeç, *Nekropolen und Grüber in der südlichen Kommagene*, AMS 47 (Bonn 2003).
- Ergeç et al. 2000 R. Ergeç – M. Önal – J. Wagner, “Seleukia am Euphrat/Zeugma”, in: J. Wagner (ed.), *Gottkönige am Euphrat: Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene* (Mainz am Rhein 2000) 104-114.
- Ergeç – Yon 2012 R. Ergeç – J. B. Yon, “Nouvelles Inscriptions”, in: C. Abadie-Reynal (ed.), *Zeugma III. Les fouilles de l’habitat. Fouilles de l’habitat (2): la maison des Synaristôsai/ Nouvelles inscriptions* (Lyon 2012) 151-200.
- Fejfer 2008 J. Fejfer, *Roman portraits in context* (Berlin New York 2008).
- Gee 2008 R. Gee, “From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome”, in: F. Fahlander – T. Oestigaard (eds.), *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs* (Oxford 2008) 59-68.
- Goldman 1994 B. Goldman, “Graeco-Roman dress in Syro-Mesopotamia”, in: J. L. Sebesta – L. Bonfante (eds.), *The World of Roman Costume* (Wisconsin 1994) 163-181.
- Görkay 2010 K. Görkay, “Zeugma, Fırat’ın Köprüsü”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi* 17, 2010, 142-151.
- Görkay 2012a K. Görkay, “Zeugma in Light of New Research”, in: K. Konuk (ed.), *Stephanéphoros de L’économie Antique À L’Asie Mineure: Hommages À Raymond Descat* (Bordeaux 2012) 275–300.
- Görkay 2012b K. Görkay, “Zeugma”, in: O. Bingöl – A. Öztan – H. Taşkiran, *Arkeoloji Bölümü: Tarihiçesi ve Kazıları (1936-2011), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı*, Anadolu/Anatolia Ek III.2 (Ankara 2012) 523-550.
- Görkay 2012c K. Görkay, “Yeni Araştırmalar Işığında Zeugma”. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 2012 34, 2012, 1-5.
- Görkay 2017 K. Görkay, “Zeugma Lejyon Yerleşkesi: Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler”, *Anadolu/Anatolia* 43, 2017, 147-178.
- Griesheimer 1997 M. Griesheimer, “Cimetières et tombeaux des villages de la Syrie du Nord”, *Syria* 74, 1997, 165-211.

- Hachili 2005 R. Hachlili, *Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period* (Leiden 2005).
- Hartmann – Speidel 2013 M. Hartmann – M. A. Speidel, “Military Installations at Zeugma: an overview of the Swiss Archaeological Investigations 2001-2003”, in: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, conducted by Oxford Archaeology* (California 2013) 381–392.
- Hopkins 1983 K. Hopkins, *Death and Renewal* (Cambridge 1983).
- Jalabert – Mouterde 1929 L. Jalabert – R. Mouterde (eds.), *IGLSyr I. Commagene et Cyrrhestique* (Paris 1929).
- de Jong 2017 L. de Jong, *The Archaeology of Death in Roman Syria: Burial, Commemoration, and Empire* (Cambridge 2017).
- Kennedy – Graf 1998 D. Kennedy – D. Graf, “Inscriptions on stone, ceramic and mosaic”, in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: rescue work and historical studies* (Portsmouth 1998) 92–108.
- Kennedy – Kennedy 1998 D. Kennedy – J. Kennedy, “The twin towns and the region”, in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: rescue work and historical studies* (Portsmouth 1998) 30–60.
- Kennedy *et al.* 1998 D. L. Kennedy – M. C. Bishop – K. Butcher – J. Dobbins – D. French, “Miscellaneous artefacts”, in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: rescue work and historical studies* (Portsmouth 1998) 129–138.
- Koch 1993 G. Koch, *Sarkophage der Römischen Kaiserzeit* (Darmstadt 1993).
- Kortanoğlu 2008 E. Kortanoğlu, *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları* (Eskişehir 2008).
- Köse 2005 V. Köse, *Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit* (Turnhout 2005).
- Lattimore 1942 R. Lattimore, *Themes in Greek and Roman Epitaphs* (Illinois 1942).
- Lindsay 1998 H. Lindsay, “Eating with the Dead: The Roman funerary banquet”, in: I. Nielsen – H. S. Nielsen (eds.), *Meals in a Social Context: Aspects of the communal meal in the Hellenistic and Roman World* (Aarhus 1998) 67–80.
- Littman 1914 E. Littman, *Division IV. Semitic Inscriptions, Section A, Nabataean Inscriptions from the southern Hauran. Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909* (Leiden 1914).
- Machatschek 1967 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauben Kilikien* (Graz-Wien-Köln 1967).
- MAMA 3 J. Keil and A. Wilhelm, *MAMA Vol. III. Denkmäler aus dem Rauben Kilikien* (Manchester 1931).

- Mouterde 1921 R. Mouterde, “Inscriptions grecques et latines du musée d’Adana II”, *Syria* 2/4, 1921, 280-294.
- Mouterde – Poidebard 1921 R. Mouterde – A. Poidebard, *Le Limes de Chalcis: Organisation de la Steppe en Haute Syrie Romaine: Documents Aériens Et Épigraphiques* (Paris 1921).
- Mouterde 1949-1950 R. Mouterde, “A travers l’Apamène”, *Mélanges de l’université Saint-Joseph (Beyrouth)* 28, 1949-1950, 1-44.
- Nijf 1997 O. M. Van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in The Roman East* (Amsterdam 1997).
- Orthmann 1980 W. Orthmann, “Burial Customs of the 3rd Millennium B.C. in the Euphrates Valley”, in: J. C. Margueron (ed.), *Le Moyen Euphrate: Zone de Contacts et d’échanges*, Actes du Colloque de Strasbourg, 10-12 Mars 1977 (Leiden 1980) 97-105.
- von der Osten 1933 H. H. von der Osten, *Discoveries in Anatolia 1930-1931* (Chicago-Illinois 1933).
- Önal 2006 M. Önal, “Baraj Sonrası Zeugma’da Yapılan Kazı Çalışmaları”, in: R. Ergeç (ed.), *Uluslararası Geçmişten Geleceğe Zeugma Sempozyumu / International Symposium on ZEUGMA. From past to Future*, Gaziantep 22-24 Mayıs 2004 (Gaziantep 2006) 137-148.
- Önal et al. 2007 M. Önal – G. Mahsereci – O. Özgan – T. Devecioğlu – R. Hançerkıran – Y. Özkoyuncu – S. İvedi (eds.), *Gaziantep İlçeleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri* (Gaziantep 2007).
- Önal – Güllüce 2004 M. Önal – H. Güllüce, “Tuğlu Resimli Kaya Mezarı”, in: T. Korcut (ed.), *Anadolu’da Doğdu. Festschrift für Fabri Işık züm 60. Geburtstag* (İstanbul 2004) 519-548.
- Özdizbay 2002 A. Özdizbay, “Perge Batı Nekropolisinden Bir Mezar Yapısı”, *Anadolu Araştırmaları* 16, 2002, 483-507.
- Parlasca 1978 K. Parlasca, “Römische Grabreliefs aus der Südosttürkei”, in: E. Akurgal (ed.), *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, İzmir 23-30 Eylül 1973 (Ankara 1978) 305-309.
- Parlasca 1982 K. Parlasca, *Syrische Grabreliefs hellenistischer und römischer Zeit. Fundgruppen und Probleme* (Mainz am Rhein 1928).
- Parlasca 2006 K. Parlasca, “Sculpture during the Roman Period in the region of Zeugma”, in: R. Ergeç (ed.), *Uluslararası Geçmişten Geleceğe Zeugma Sempozyumu / International Symposium on ZEUGMA. From past to Future*, Gaziantep 22-24 Mayıs 2004 (Gaziantep 2006) 147-152.
- Richter 1966 G. M. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (London 1966).

- Ronchetta 2018 D. Ronchetta, *L'architettura funeraria di Hierapolis di Frigia: le tombe A della Necropoli Nord* (Torino 2018).
- Sadurska – Bounni 1994 A. Sadurska – A. Bounni, *Les sculptures funéraires de Palmyre*, RdA Supplement 13 (Roma 1994).
- Saller 1994 R. P. Saller, *Patriarchy, property and death in the Roman family* (Cambridge 1994).
- Sartre 1983 A. Sartre, “Tombeux antiques de Syrie du Sud”, *Syria* 60, 1983, 83–99.
- Sartre 1989 A. Sartre, “Architecture funéraire de la Syrie”, in: J.M. Dentzer – W. Orthmann (eds.), *Archéologie et histoire de la Syrie II. Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam* (Saarbrücken 1989) 423–446.
- Schmidt-Colinet 1989 A. Schmidt-Colinet, “L'architecture funéraire de Palmyre”, in: J.M. Dentzer – W. Orthmann (eds.), *Archéologie et histoire de la Syrie II. Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam* (Saarbrücken 1989) 447–456.
- Skupinska-Løvset 1987 I. Skupinska-Løvset, “Funerary Portraiture of Seleukia-on-the-Euphrates”, *ActaArch* 56, 1985, 1987, 101-129.
- Smith 1891 W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities Vol. 2* (London 1891).
- Speidel – Speidel 1998 M. A. Speidel – M. P. Speidel, “Legio IIII Scythica, Its Movements and Men”, in: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: rescue work and historical studies* (Portsmouth 1998) 163-204.
- Şahin 1975 S. Şahin, “Das Grabmal des Pantomimen Krispos in Herakleia Pontike”, *ZPE* 18, 1975, 293-297.
- Tchalenko 1953 G. Tchalenko, *Villages Antiques de la Syrie du Nord: le massif du Bélus à l'époque Romaine* (Paris 1953).
- Tod 1951 M. N. Tod, “Laudatory Epithets in Greek Epitaphs”, *BSA* 46, 1951, 182-190.
- Toll 1946 N. P. Toll, *The Excavations at Dura-Europos Part II, The Necropolis: Preliminary report of the ninth season of work, 1935-1936* (New Haven 1946).
- Toynbee 1971 J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* (Ithaca-New York 1971).
- Vivancos 2005 E. Vivancos, *Eufrantense et Osrhoene: Poblamiento Romano en el Alto Éufrates Sirio*, Antigüedad y Cristianismo Monografías Históricas Sobre la Antigüedad Tardía (Murcia 2005)

- Waelkens 1980 M. Waelkens, “Das Totenhaus in Kleinasien”, *AntW* 11/4, 1980, 3-12.
- Wagner 1975 J. Wagner, “Die Römer am Euphrat”, in: F. K. Dörner (ed.) *Kommagene: Geschichte und Kultur einer antiken Landschaft*, 1975, 68-81.
- Wagner 1976 J. Wagner, *Seleukeia am Euphrat/Zeugma* (Wiesbaden 1976).
- Wagner 1985 J. Wagner, *Die Römer an Euphrat und Tigris*, *AntW* 16/Sondernummer, 1985.
- Wallace-Hadrill 2008 A. Wallace Hadrill, “Housing the Dead”, in: O. P. L. Brink – D. Green (eds.), *Commemorating the Dead. Text and Artifacts in Context, Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials* (Berlin-New York 2008) 39-77.
- Will 1949 E. Will, “La tour funéraire de la Syrie et les monuments apparentés”, *Syria* 26.3/4, 1949, 258-313.
- Yaman 2003 H. Yaman, *Zeugma Mezar Stelleri*, Unpublished PhD Thesis, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2003).
- Yon 2003 J. B. Yon, “À propos de l’expression ἄλυπε χαῖρε”, *Syria* 80, 2003, 151-160.
- Yon 2015 J. B. Yon, “L’onomastique en Syrie orientale et en Mésopotamie à l’époque romaine”, in: C. Abadie-Reynal – J. B. Yon (eds.), *Zeugma VI. La Syrie romaine. Permanences et transferts culturels* (Lyon 2015) 11-18.
- Zeyrek 2007 T. H. Zeyrek, “Yukarı Söğütlü Nekropollerinden Kaya Mezarları”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6.2, 2007, 117-144.

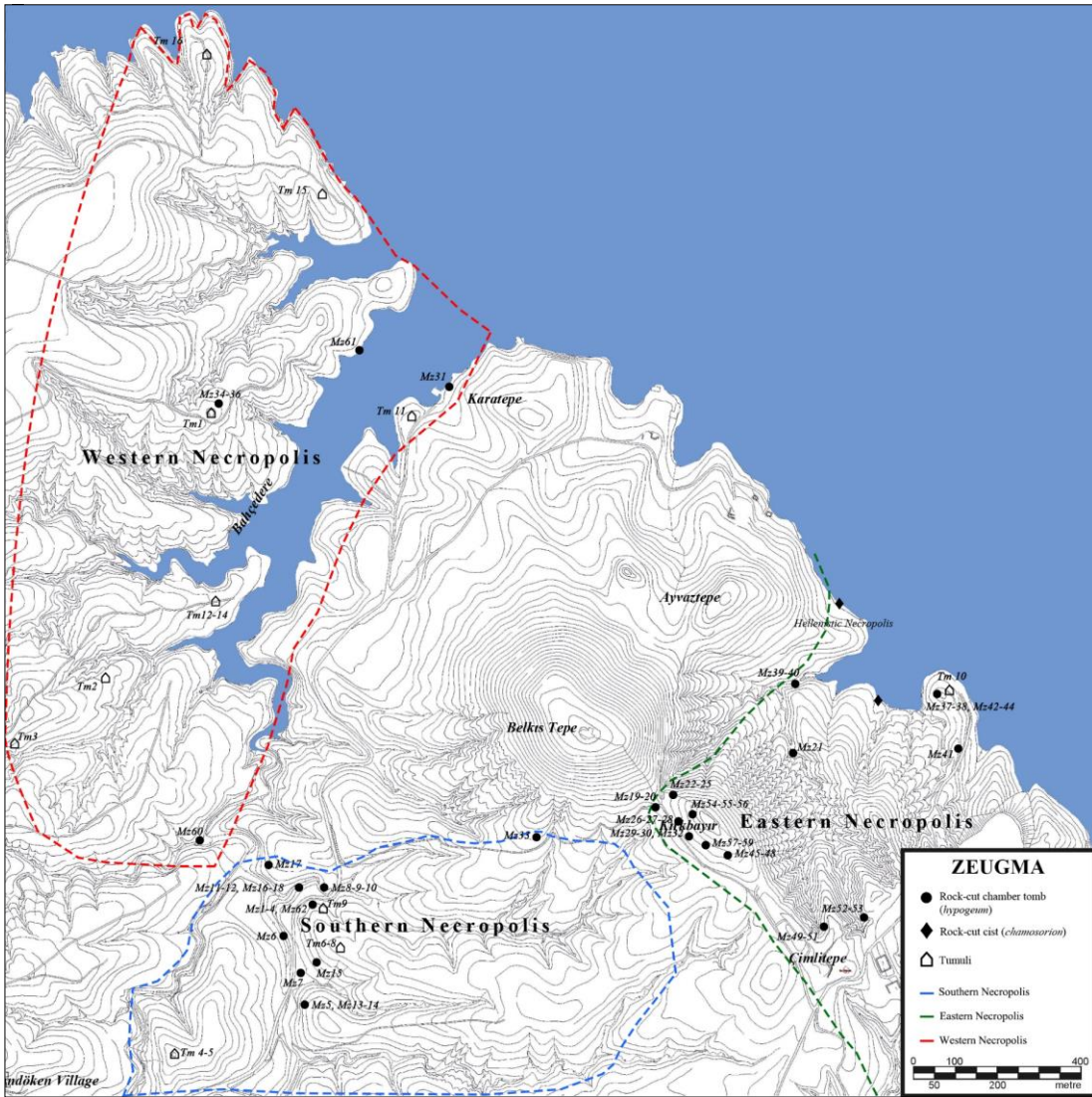

Figure 1

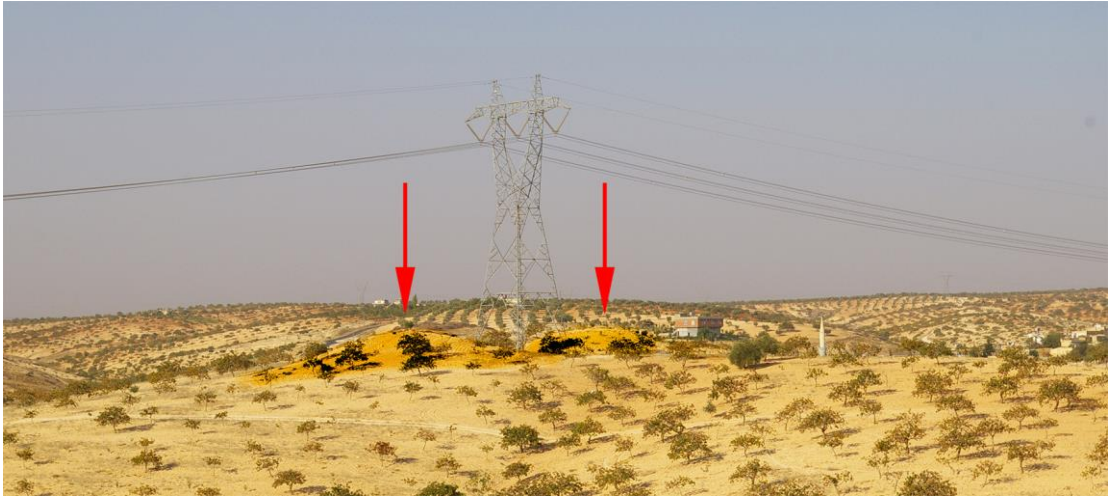

Figure 2

Figure 3

Figure 4

Figure 5

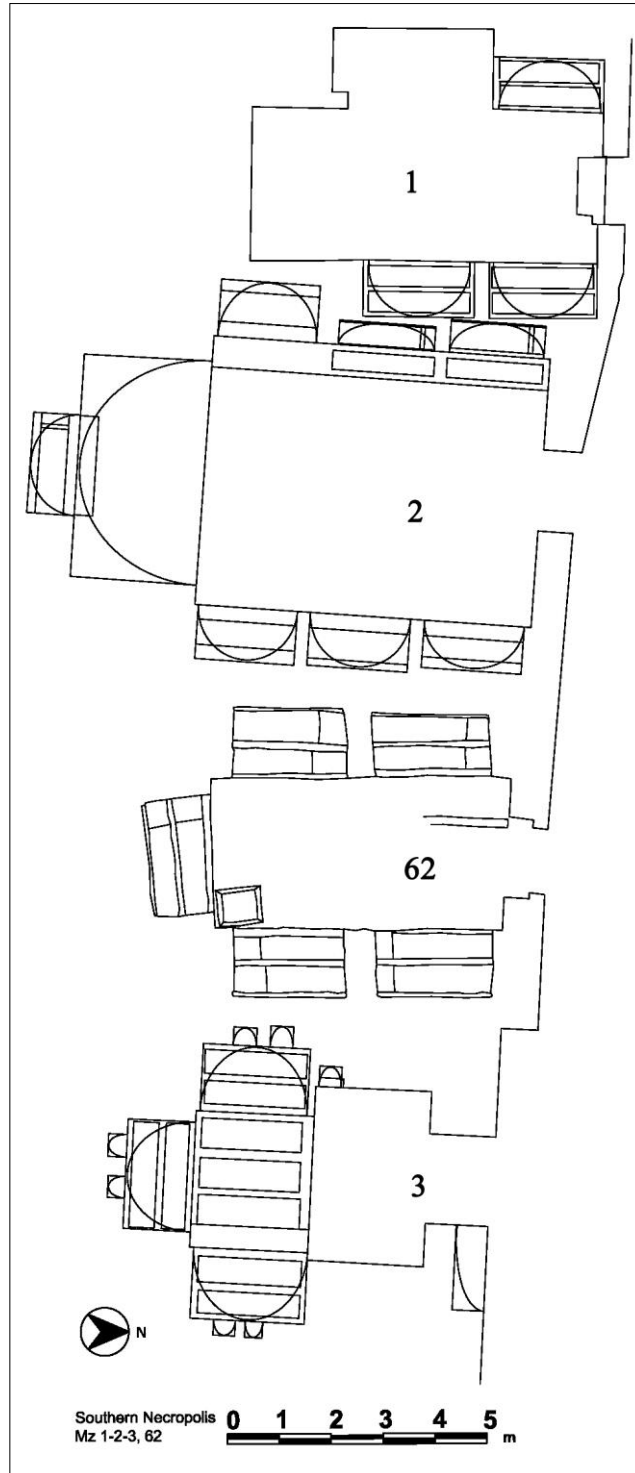

Figure 6

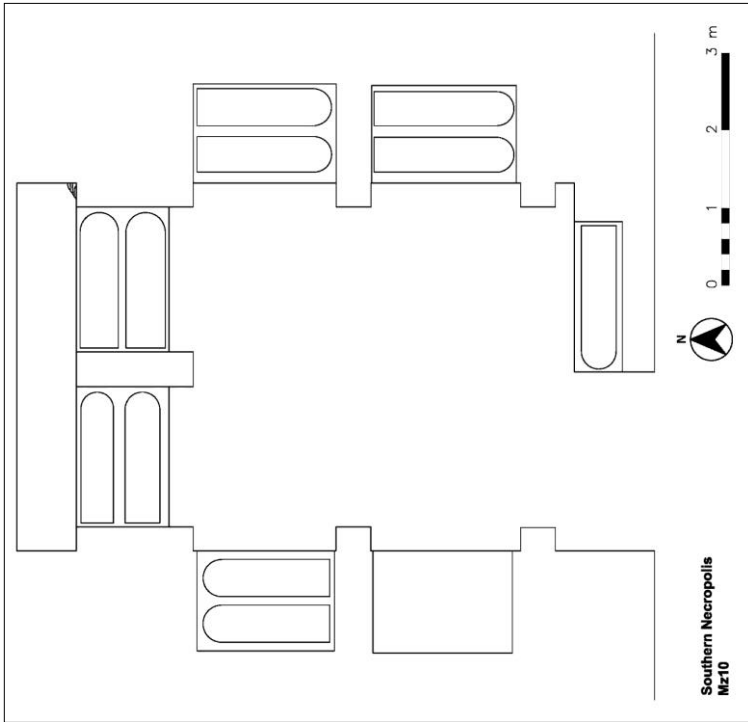

Figure 7

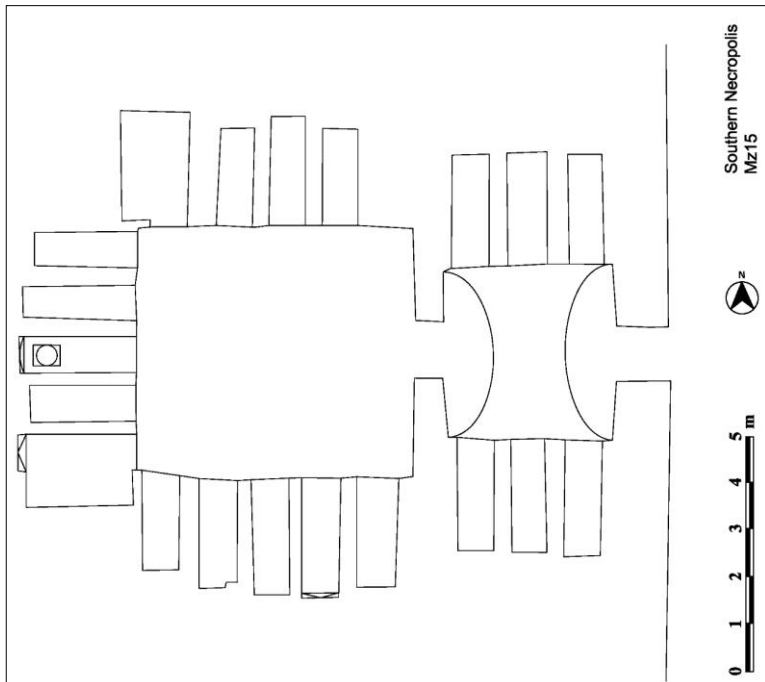

Figure 8

Figure 9

a

b

Figure 10

Figure 11

Figure 12

Figure 13

Figure 14

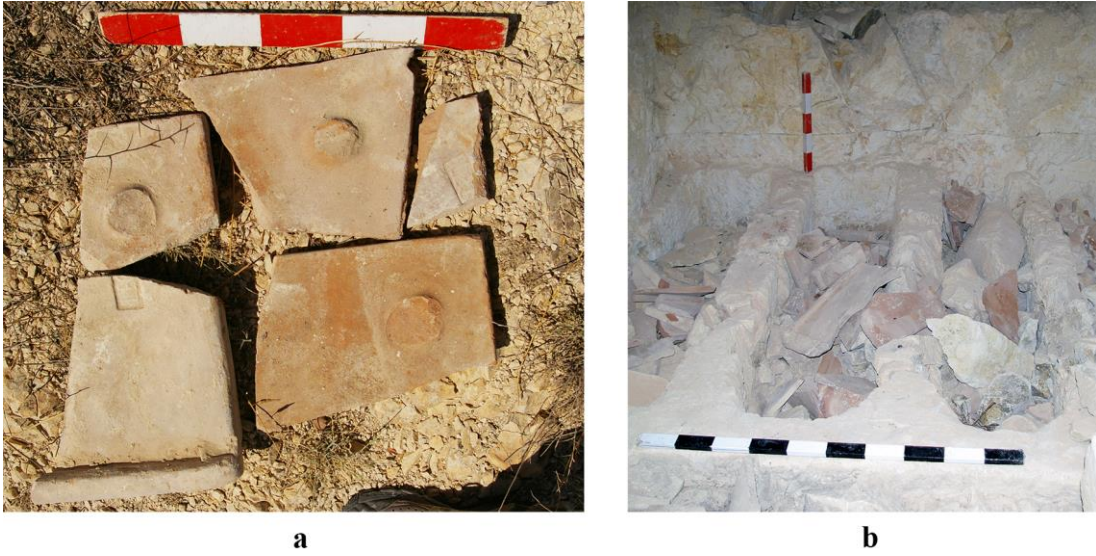

Figure 15

Figure 16

Figure 17

Figure 18

Figure 19

Figure 20

Figure 21

Figure 22

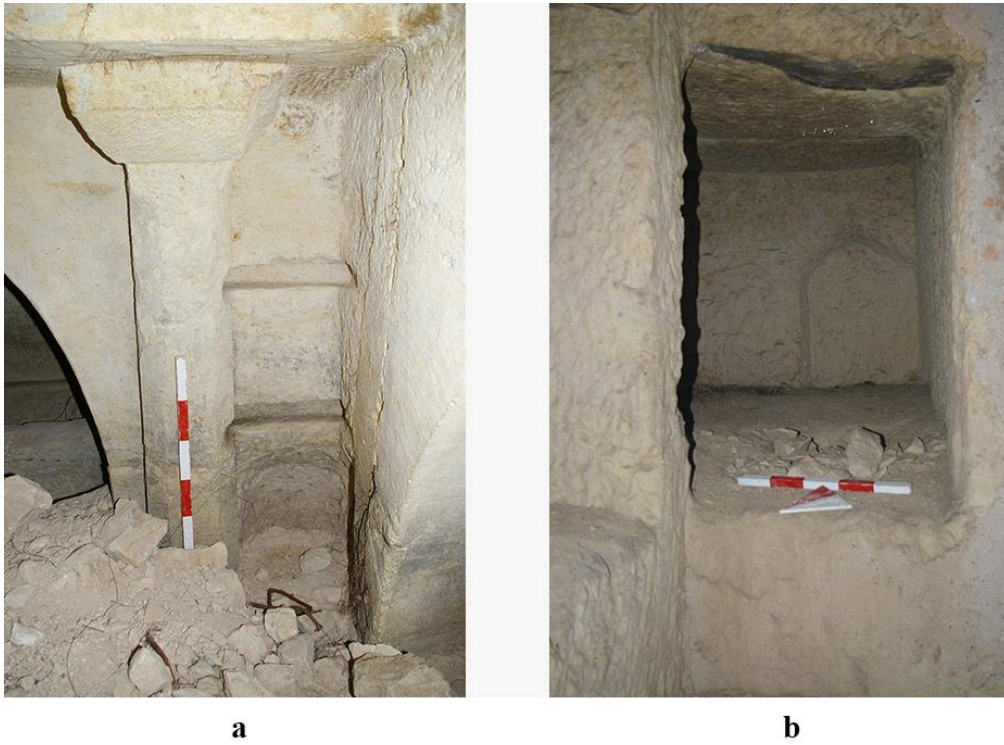

Figure 23

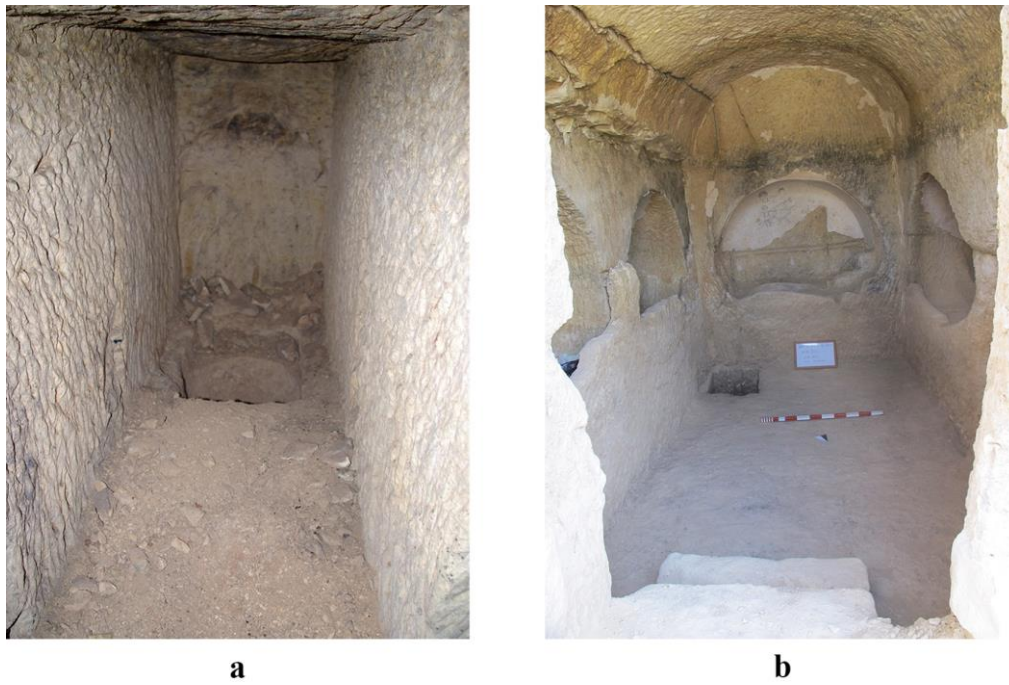

Figure 24

Figure 25

Figure 26

Figure 27

Figure 28

Figure 29

Figure 30

Figure 31

Figure 32

Figure 33

Figure 34

Figure 35

Figure 36

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA GEÇ ÇANAK ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK'TEN ÇANAK ÇÖMLEKLİ NEOLİTİK'E GEÇİŞTE YONTMATAŞ ENDÜSTRİLER

Z. B. AĞIRSOY*

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu • Geç Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem • Çanak Çömleklili Neolitik Dönem • Geçiş Süreci • Yontmataş

Özet: Neolitik Çağ, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ve Çanak Çömleklili Neolitik Dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Söz konusu bu dönemler arasında ekonomide, sosyal hayatta, yerleşim dokusunda, mimaride, inanç sistemlerinde, ritüellerde, sembolizmde ve her şeyden öte insanların gündelik kullanım eşyalarında kısmen belirgin bir biçimde farklılaşan geçiş süreci yaşanmıştır. Çalışmamız kapsamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömleklili Neolitik'e geçişin tespit edildiği yerleşimlerin yontmataş endüstrileri nitelik ve nicelikleri doğrultusunda incelenmiştir. Bu bağlamda, avcı-toplayıcı geçim ekonomisinin yerini tarım ekonomisine bırakmasıyla birlikte yaşanan değişim ve dönüşümler ele geçen yontmataş bulgular üzerinden değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme ve karşılaştırmalar sonucunda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömleklili Neolitik Dönem'e geçiş sürecinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayat üzerindeki etkileri yontmataş bulgular üzerinden ortaya koymak amaçlanmıştır.

CHIPPED STONE INDUSTRIES DURING THE TRANSITION FROM PRE-POTTERY NEOLITHIC TO POTTERY NEOLITHIC IN SOUTHEASTERN ANATOLIA

Key Words: Southeastern Anatolia • Late Pre-Pottery Neolithic Period • Pottery Neolithic Period • Transition Process • Chipped Stone.

Abstract: The Neolithic Age is divided into two periods as Pre-Pottery Neolithic and Pottery Neolithic. Among the mentioned periods; in the economy, social life, settlement texture and architecture, belief systems, rituals and symbolism, and above all, the daily use of people has undergone a highly decisive transition process. In the scope of our study, the chipped stone industry of the settlements where the transition from the Pre-Pottery Neolithic to the Pottery Neolithic were determined in the Southeastern Anatolia Region were examined in terms of their quality and quantity. In this context, the changes and transformations experienced as a result of the abandonment of the hunter-collecting subsistence economy to the agricultural economy were evaluated through the chipped stone findings. As a result of the examinations and comparisons, the effects of the transition from the Pre-Pottery Neolithic Period to the Pottery Neolithic Period on the social, cultural and economic life are aimed to be revealed through chipped stone findings.

* Zeynep Beyza Ağırsoy (MA), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı
Doktora Öğrencisi, e-posta: zbagirs0y@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1557-3218
Gönderilme tarihi: 14.05.2019; Kabul edilme tarihi: 25.06.2019

Giriş

Geç Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den (İng. *Pre-Pottery Neolithic B/PPNB*) Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e (İng. *Pottery Neolithic/PN*) geçişte Yakın Doğu'da sosyo-kültürel yapıda birtakım değişim ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu değişimlerin nedeni üzerinde çalışmalar halen devam etmekte olup çeşitli araştırmacılar tarafından bazı düşünceler öne sürülmektedir. Söz konusu zaman aralığında yaşanmış olan sosyo-kültürel değişimlerin nedenleri için öne sürülen görüşler arasında iklimin zorlayıcı etkisi¹ veya insan kaynaklı çevresel felaketler² gibi dış etmenlerin yanı sıra, bulaşıcı hastalıklar, kazalar³ ya da sosyal bozunumlar⁴ gibi iç dinamikler ön sıralarda gelmektedir. Topulukların sosyo-kültürel yapısında görülen değişiklikler, sosyal yaşama etki eden faktörleri bir bütün olarak ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yürütülen her çalışma bilgilendirici niteliktedir.

Yakın Doğu; bir yandan Filistin'e uzanan, diğer yandan Zagros etekleri boyunca Basra körfezine kadar yayılan, Suriye Arabistan çölünün kuzeye doğru sokulmuş kesimleri ile sınırlanan doğal bir bölgeyi kapsamaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, bu doğal bölgenin kuzeyini temsil etmektedir⁵. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey kesimi Toros Dağları ile sınırlanmaktadır. Volkanik bir kütle olarak Karacadağ, heybetli görüntüsü ile bölgeyi dikey yönde Orta Fırat Havzası ve Yukarı Dicle Vadisi olmak üzere ikiye ayırmaktadır⁶.

Tarih öncesinde insanoğlu doğayla çok daha iç içe olmasından ötürü doğal kaynakları ihtiyaçları doğrultusunda çoğunlukla yontmak suretiyle biçimlendirerek günlük hayatında yaygın olarak kullanmıştır. Kullanılan hammaddelerin dayanıklı olmalarından dolayı yontmataş aletler günümüze kadar bozulmadan kalmakta, bu da konu üzerine çalışma yapan araştırmacılar için son derece değerli bilgi kaynağı sunmaktadır. Çalışmamız kapsamında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde mutlak kronolojileri saptanmış Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e geçişin tespit edildiği yerleşimlerin yontmataş endüstrileri nitelik ve nicelikleri doğrultusunda incelenmiştir. Bu bağlamda; Dicle Havzası'nda yer alan, Çayönü ve Sumaki, Orta Fırat Havzası'nda ise Akarçay, Gritille, Mezraa-Teleilat yerleşimlerinden ele geçen yontmataş bulgular üzerinde yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde avcı-toplayıcı geçim ekonomisinden tarımsal odaklı bir sisteme geçilmesini konu alan bu çalışmada söz konusu süreçte yaşanan dönüşüm ve değişimler, yontmataş endüstrisi özelinde karşılaştırma yöntemiyle değerlendirilmektedir. Bu karşılaştırma sonucunda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e geçiş sürecinin sosyal, kültürel ve ekonomik hayat üzerindeki etkilerini yontmataş bulgular üzerinden ortaya koymak amaçlanmıştır.

¹ Bar-Yosef 2001; Davis ve diğ. 1990.

² Köhler-Rollefson 1988.

³ Goring-Morris – Belfer-Cohen 2010.

⁴ Simmons 2007.

⁵ Erinç 1980, 66.

⁶ Atalay – Mortan 2003, 399.

Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e Geçiş Süreci ile İlgili Ortaya Atılan Hipotezler

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evrelerinde inşa tekniklerinin yanı sıra yerleşimlerin boyutlarında da değişim gözlenmektedir. Bu dönem yerleşimlerinde merkezi, kutsal, tören alanı olarak nitelendirilen kamusal alanlar sosyo-kültürel yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Geç Çanak Çömleksiz Neolitik dönemde yabanıl hayvanların avlanması ve bitkilerin toplanması devam etmekle birlikte, kültüre alınmış tahıllar ve hayvanların ehlileştirilerek evcilleştirilmesi hız kazanmıştır. Evcilleştirilen hayvanlar arasında keçi, koyun, sığır ve domuzlar yer almaktadır⁷. Çanak Çömleksiz Neolitik kültürler, MÖ 7. binyılın ikinci yarısında bir sarsıntı dönemi geçirmiştir. PPNB döneminin Yakın Doğu'daki büyük ve görkemli yerleşimlerinin birçoğu terk edilmiş ya da küçülmüştür. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de akarsuların ve su kaynaklarının yakınında küçük ve içe kapanık yeni yerleşimler kurulmuştur. Bu durum, toplumsal yaşam ve alışkanlıkların değişimine önemli bir işaret olarak kabul edilmektedir⁸. Kamusal alanların ortadan kalkması, öykücü şekilde ifade edilen anıtsal sanatın yerini küçük boyutlu insan ve hayvan figürlerine bırakması, pişmiş toprak kapların kullanımı, değişen beslenme ve besin saklama alışkanlıkları, kalabalıklaşan koyun ve keçi sürüleri kültürdeki değişimin kanıtları niteliğindedir⁹.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e geçişte Yukarı Mezopotamya'da sosyo-kültürel yapıda gözlemlenen değişimler, bölgedeki araştırmacılar tarafından "Çöküş" veya "Kriz" olarak adlandırılmaktadır¹⁰.

Söz konusu değişimlere neden olarak gösterilen hipotezlerden biri iklimin zorlayıcı etkisi üzerinedir. Bu hipotezin temel prensibi, radikal bir iklim değişikliğinin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sonunda görülen toplumsal değişimin ana itici gücü olduğu yönündedir. Büyük yerleşimlerin o dönemde meydana gelen genel iklim değişiklikleri dolayısıyla terk edilmiş geçim ekonomileri üzerindeki baskı ile ilişkilendirilmiştir¹¹. İklimbilimciler tarafından "8.2 Ka İklim Olayı" (*8.2 Climate Event*) diye de tanımlanan; büyük kıtasal buzul örtülerinin çekilmeye, deniz seviyesinin yükselmeye, muson rüzgârlarının güçlenmeye başladığı bir süreç yaşanmıştır. Değişen atmosfer ve okyanus dolaşımı sıcaklıkları, yağış getiren sistemlerin yerini etkilemiştir. Kuzey Afrika'dan, Güneydoğu Asya'ya kadar uzanan alanda yoğunlukları farklı boyutlarda kurak koşullar ortaya çıkmıştır¹².

Çöküş ile ilgili bir başka yaklaşım ise insan kaynaklı çevresel felaket hipotezidir. Buna göre Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in yaşandığı bölgelerde çevrenin insan kaynaklı bozulması, meydana gelen dönüşümün itici faktörü olmuştur. Yerel avcılığın artışının eko-sistem üzerinde et-

⁷ Bar Yosef 2014, 1423-1426.

⁸ Hauptmann – Özdoğan 2007, 408-409.

⁹ Tekin 2017, 237-238.

¹⁰ Hauptmann – Özdoğan 2007, 408.

¹¹ Ullah 2013, 70.

¹² Erlat 2009, 191-194.

kileri, orman türlerinde azalmaya sebep olmuştur. Evcil koyun ve keçi oranındaki hızlı artışın yerel havzadaki bozulmalara, tarım alanlarıyla bitişik yamaçların erozyona uğramasına yol açtığı öne sürülmüştür¹³.

Bir başka hipotez ise epidemiyoloji üzerinedir. Bu görüşün odak noktası kalabalık nüfuslu, daha büyük yerleşimlerin gelişmesiyle insan yaşamına ve hayvan yayılmasına uygun ideal bir ortam oluşturmak için daha yakın ilişkiler kurulan topluluklarda; hastalık, kaza, sağlıkla ilgili toplumsal durumların etkili olabileceği yönündedir. Aynı zamanda değişen beslenme alışkanlıklarının yanı sıra artan emek gereksiniminin pandemik hastalıklara neden olan enfeksiyona yatkınlığı arttırabileceği belirtilmiştir¹⁴. Ancak bu duruma eleştiri olarak, PPNB köylerinde erken pandemik hastalıkların varlığını doğrulayabilecek hiçbir genetik veya patolojik bulgunun tespit edilmeyişi getirilmektedir¹⁵.

Sosyal bozukluk veya toplumsal bozulma hipotezine göre ise Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e geçiş sürecinde yeni bir sosyal paradigmanın ortaya çıkışı etkili olmuştur. Daha önce kurulmuş olan sosyal ağlar yavaş yavaş değiştirilmiş ya da başka türlü sosyal, ekonomik ağlar genişletilmiştir. Bu durum yerleşim içinde grup dayanışmasını teşvik etmek için gerekli örgütsel değişimlerin birlikte gerçekleşmemiş olabileceği fikrini öne çıkarmıştır. Bu nedenle, yeni sosyal ilişkilerin yanı sıra nüfus kalabalığı, mahre-

miyette azalma ve yaşam alanlarının otonom kontrolünün kaybı gibi şeylerden kaynaklanacak yeni sosyal streslerin yönetilemediği düşünülmüştür. Söz konusu senaryoda, bu stresler nihayetinde büyük Geç Çanak Çömleksiz Neolitik köylerinin sosyal yaşamında ciddi parçalanmalara neden olmuş; bu da geç PPNB/C'deki sosyal yapıların ve ritüel uygulamaların dejenerasyonuna yol açmıştır¹⁶.

Neolitik insanların yaşamındaki bu değişime tam olarak neyin sebep olduğu bilinmemektedir. Bir durum veya durumlar bütünü sonucunda bu süreçten ciddi şekilde etkilenildiği, büyük ve kalabalık yerleşimlerin terk edilerek küçük ve içe kapanık köy yerleşimlerine dönüştükleri ve insanların buldukları yeni habitatlara yerleştikleri görülmektedir. Ancak bu sonuçlara uyum sağlamayan ve terk edilemeyen yerleşimlerin varlığı ise cevabı henüz verilememiş bir soru niteliğindedir.

Yerleşimler

Akarçay Tepe

Akarçay Tepe, Şanlıurfa ili, Birecik ilçesi, Akarçay Köyü'nün batısında, Fırat Nehri'nin küçük bir kolu olan Su Deresi yakınlarında yer almaktadır. Yerleşim, doğu-batı yönünde 350 m, kuzey-güney yönünde 150 m boyutlarında çift tepeli bir höyüktür. Yerleşimin arkeolojik dolgu kalınlığı 6 metre, denizden yüksekliği ise 355 metredir¹⁷.

Yerleşimde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den, Çanak Çömlekli Neolitik

¹³ Rollefson – Köhler-Rollefson 1989.

¹⁴ Goring-Morris – Belfer-Cohen 2010.

¹⁵ Ullah 2013, 81.

¹⁶ Ullah 2013, 82-83.

¹⁷ Özbaşaran – Molist 2007, 179.

Dönem'e geçiş sürecinde kesintisiz devamlılık gösteren altı evre tespit edilmiştir. Yerleşimdeki I.-II. evreler Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'i, III. evrenin sonu geçiş sürecini, IV.-VI. evreler Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'i temsil etmektedir¹⁸. Yerleşim, uyarlanmış (kalibre edilmiş/düzeltilmiş) C14 sonuçlarına göre MÖ 7512-6080 tarih aralığında iskân edilmiştir (Grafik 1)¹⁹.

Akarçay Tepe'nin yontmataş endüstrisi çakmaktaşı ve obsidiyen hammadde oluşmaktadır. Yerleşimde obsidiyenin çakmaktaşına oranı % 10 ile % 20 arasında değişmektedir²⁰. Akarçay Tepe'de dilgiler, Orta PPNB sonu ve Geç PPNB başında endüstri öğelerinin % 50'sini oluşturmaktadır. Geç PPNB'de dilgilerin endüstri içindeki oranı % 25 ile temsil edilmektedir. Geç PPNB'nin sonundan Çanak Çömlekli Neolitik Dönem tabakalara geldiğimizde bu oran % 10'a düşmüştür²¹. Geç PPNB tabakalarda doğrudan vurma tekniği yaygın olarak görülmektedir. Endüstride Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sonuna doğru dilgilerin oranında düşüş tespit edilmiştir. Az sayıda olan dilgiler arasında baskı tekniğiyle elde edilen tek yönlü dilgiler, iki yönlü dilgilerin yerini almıştır. Yontma teknikleri, çekirdekler üzerindeki şekillendirme yüzeylerini etkilemiştir. Kabuklu yüzeyler oldukça nadirdir. Çekirdeklerin yanı sıra çekirdek yenileme parçaları, çekirdek tabletleri, tepeli dilgiler, yanal dilgiler, dalmalı dilgiler de yerleşimden ele geçmiştir²². Dilgicik üretimi ise Orta

PPNB sonu ile Geç PPNB başlangıcıyla sınırlıdır²³. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tabakalarında yonga çekirdekleri çok seyrekler. Ele geçen yonga çekirdeği örnekleri, dilgi çekirdeği hazırlamakta veya tükenmiş dilgi çekirdeğini değerlendirmekte kullanılmıştır. Yonga üretiminde daha düşük kaliteli, diğer yerel çakmaktaşları tercih edilmiştir. Çakmaktaşı hammaddelerdeki farklılık yontmataş üretim tekniklerine etki etmiştir. Yerleşimde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e geçiş sürecinde yonga üretiminde artış görülmüştür²⁴. PPNB'nin sonunda tek yönlü dilgilerin üretiminde kullanımı zaman zaman tercih edilen baskı tekniği tamamen terk edilmiştir. Ayrıca iki kutuplu yongalama tekniği de ortadan kalkmıştır²⁵. Yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalarından ele geçen yontmataş endüstride çakmaktaşı dilgi üretimine uygun stratejilerin geliştiği tespit edilmiştir. Ancak Çanak Çömlekli Neolitik Dönem tabakalarına gelindiğinde daha az çeşitliliğe sahip yonga teknolojisi baskındır. Bu durum, yerleşimin araştırmacıları tarafından kısa yoldan sonuca varma odaklı bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla taş alet işçiliğinin giderek önemini kaybetmiş oluşu, çeşitliliği ve özgünlüğü az olan yonga teknolojisi ile ilişkilendirilmiştir²⁶.

Yerleşimden ele geçen düzeltili parçaların yüzdesi, Geç PPNB'nin sonlarına doğru düşüş göstermektedir. Yerleşimden

¹⁸ Balkan Atlı ve diğ. 2002, 288-289.

¹⁹ Maeda 2009, 162, Tablo 5.1.

²⁰ Maeda 2007, 246; Maeda 2009, 167-168.

²¹ Borrell 2007b, 5; Borrell 2010; Borrell 2015; Borrell Tena 2006.

²² Borrell 2011, 216.

²³ age, 218.

²⁴ age, 215.

²⁵ Borrell 2007a, 34.

²⁶ Balkan Atlı ve diğ. 2002, 294.

ele geçen aletler; tanımlanamamış ok uçları, Byblos uçları, Amuk uçları, Ugarit uçları, kalemler, budanmış parçalar, kazıyıcılar, kenar kazıyıcılar, deliciler, dişlemeliler, orak aletler, çentikliler, çapalar, kamalar, uçlu dilgiler, düzeltili dilgiler ve yongalar olarak çeşitlenmektedir. Bu aletlerin oranları stratigrafik seviyeler arasında farklılık göstermektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömleklili Neolitik Dönem'e geçişte düzeltili parçaların üzerinde hem morfolojik hem de işlevsel standartlaşma da azalmıştır. PPNB'de fırlatma uçları, orak dilgiler, kazıyıcılar yoğunluk göstermektedir. PN'de ise çentikliler, dişlemeliler, kenar kazıyıcılar ve düzeltili parçalar sık karşılaşılan aletler haline gelmiştir²⁷. Yerleşimde tespit edilen orak dilgiler üzerindeki silika parlaklığı kalıntılarında yola çıkılarak, parçaların ahşap veya kemik gövdelere yerleştiriliş şekilleri tespit edilmiştir. Gövdeye eğimli olarak yerleştirilmek için kullanılan kırık dilgiler, dişli kenarlar oluşturmuştur. Orak dilgiler, yerleşimin bütün evrelerinde görülmektedir. Çanak Çömleklili Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalarda, gövdeye yerleştirilmek üzere tercih edilen kırık dilgilerin yerine düzeltili dilgilerin kullanımı daha yaygındır. Uç kısmı düzeltili uzun dilgiler IV. ve V. evrelerden ele geçmiştir. Bu dilgiler üzerinde kullanım izleri orta ve üst kenarlarda gözlemlenmiştir. Alt bitim kısımlarında kullanım izi tespit edilmemiştir. Bu dilgilerin bir sapa takılarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yine IV. ve V. evrelerde sıklıkla görülen kazıyıcı tipi, ön kazıyıcılardır. I. evreye doğru gittikçe

azalma gösteren bu alet grubu, post ve deri kazıma işlemleriyle ilişkilendirilmiştir²⁸.

Obsidiyen buluntu topluluğunun büyük bir kısmını dilgi ve dilgicikler oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak çekirdekler, çekirdek yenileme parçaları, yan dilgiler ve yongalar ele geçmiştir²⁹. Akarçay'da dilgiler yazarların tabiriyle kama biçimli çekirdeklerden üretilmiştir. Söz konusu kama biçimli obsidiyen çekirdeklerden dilgi üretimine dair en yoğun bulgular VI. evrede görülmektedir. V. ve VI. evrelerde standartlaşmış obsidiyen dilgiler sayıca fazla olmasına rağmen, bu dilgilerin üretimlerine dair bulgular azdır. Çanak Çömleklili Neolitik evrelerde ise dilgi üretimine dair bulgular geçiş evresine göre artış göstermiştir³⁰. IV. evreden itibaren obsidiyen bulguların oranında düşüş görülmektedir. Bu düşüş değiş-tokuş yoluyla yerleşime getirilen obsidiyenin statü olarak uğradığı değişimle ilişkilendirilmiştir³¹.

Akarçay'da obsidiyen endüstri içinde Çanak Çömleklili Neolitik Dönem'e tarihlendirilen yalnızca üç adet dikey budama dilgi ve yongaları ele geçmiştir. Yeşil renge sahip obsidiyenden üretilmiş dilgi ve yongaların hammaddesi Doğu Anadolu kökenlidir. Aynı kökene ait obsidiyenden köşeleri inceltilmiş dilgiler de üretilmiştir³². Köşeleri inceltilmiş dilgiler en erken VI. evrede tespit edilmiştir. V. evrede artış gösteren bu alet grubu, IV. evrede yalnızca iki örnekle temsil edilmiştir. Ancak III. evrede bu tip alet oranının tekrar artışı görülmektedir. Bu artış Çanak Çömleklili Neoli-

²⁷ Borrell 2011, 220-221.

²⁸ Balkan Atlı ve diğ. 2002, 293.

²⁹ Maeda 2007, 246; Maeda 2009, 166-167.

³⁰ Maeda 2009, 171-172.

³¹ Arimura ve diğ. 2001, 323.

³² Maeda 2009, 182.

tik Dönem'i temsil eden tabakalara gelindiğinde devam etmiştir. Fakat bu tabakalardan elde edilen köşeleri inceltilmiş dilgilerin obsidiyen renginde ve kökeninde farklılaşma tespit edilmiştir³³. Köşeleri inceltilmiş dilgiler tek yönlü merkezi dilgi taşmalıklar üzerine yapılmıştır. Dilgilerin topuğa yakın alt bölümü budanmış veya düzeltilenmiştir³⁴. Bu dilgilerin yarı dairel bir sapın içine üst üste yerleştirilerek kesme, toplama aktivitelerinde kullanıldığı düşünülmektedir³⁵. Ancak Akarçay'da tespit edilen örnekler bir sapın içine yerleştirilmeye uygun formlar göstermemektedir³⁶. Yerleşimde varlığı tespit edilen bir diğer alet grubu ise fırlatma uçlarıdır. Bu uçlar Kapadokya obsidiyeni kullanılarak üretilmiştir. Obsidiyenin tamamı yarı saydam, gri ve açık gridir. Tüm bu uçlar Geç Çanak Çömleksiz Neolitik Evre'ye tarihlendirilen tabakalardan ele geçmiştir. Yerleşimde tespit edilen obsidiyen uçların tamamı iki yönlü dilgiler üzerine yapılmıştır. Ancak bu dilgilerin elde edildiği *naviform* çekirdekler kazılarda tespit edilememiştir. Bu nedenle uçların yerleşime dışarıdan getirilmiş olabileceği belirtilmiştir³⁷. Uçların tipolojik özellikleri incelendiğinde devamlı düzelti ile sap kısmı şekillendirilmiş bir form, Ugarit veya Byblos ucu olabilecek formlar ve Ugarit ucu ile Amuk ucu arasında özellik gösteren başka bir form tespit edilmiştir³⁸.

Akarçay yerleşimi yontmataş endüstrisi ile ilgili öğeler Tablo 1'de derlenmiştir³⁹.

Çayönü

Çayönü, Diyarbakır ili, Ergani ilçesinin 7 km güneybatısında Hılar (Sesveren) Köyü'nün kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşimin denizden yüksekliği 832 metredir. Kuzey-güney doğrultusunda 160 m, doğu-batı doğrultusunda 350 m ölçülere sahip bir höyük yerleşimidir. Höyükte tespit edilen arkeolojik dolgu kalınlığı yaklaşık 6.5 metredir⁴⁰.

Çayönü yerleşiminde üç ana tabaka tespit edilmiştir. Her tabaka kendi içinde alt evrelere ayrılmaktadır: III. tabaka; Geç Roma-Erken Bizans, Demir Çağı, MÖ 2. bin, Erken Tunç Çağı II-III (MÖ 3. bin) sürecini kapsamaktadır. II. tabakada; IIb-Son Kalkolitik Çağ, Erken Tunç Çağı I, IIa- Çanak Çömlekli Neolitik Dönem tespit edilmiştir. Bu evrede farklı özellikler gösteren iki tabakalaşma bulunmaktadır. Bunlar; Yeni Çanak Çömlekli Neolitik Evre (pns) ve Eski Çanak Çömlekli Neolitik Evre (pnk) olarak tekrar alt evrelere ayrılmıştır. Bu evrelerden alınan karbon örneklerinden uyarlanmış sonuçlar MÖ 5210-4550 tarih aralığını vermiştir⁴¹. Geç Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalardan ise MÖ 8630-6260 sonucu elde edilmiştir (Grafik 1)⁴².

³³ Maeda 2009, 183.

³⁴ age, 185.

³⁵ Cauvin 1983, 73, Fig. 5; Nishiaki 1990, 12, Fig.6.

³⁶ Maeda 2009, 185-186.

³⁷ age, 193-194.

³⁸ age, 194.

³⁹ Borrell Tena 2006.

⁴⁰ Erim-Özdoğan 2007, 59-60; Erim-Özdoğan 2011a, 188.

⁴¹ Caneva ve diğ. 1998, 199; Erim-Özdoğan 2007, 61-64; Erim-Özdoğan 2011a, 189-193.

⁴² Caneva ve diğ. 1998, 199; Erim-Özdoğan 2007, 61-64; Erim-Özdoğan 2011a, 189-193.

Çayönü yerleşimi yontmataş endüstrisi genellikle yerel kaynaklardan elde edilen çakmaktaşı ve olasılıkla Bingöl ve Nemrut kaynaklarından elde edilen obsidiyen hammaddeden oluşmaktadır⁴³. Yerleşimde PPNB ve PN'ye ait bütün evrelerden ele geçen buluntular doğrultusunda, obsidiyen dilgi üretimine yönelik yongalama işlemlerinin burada yapıldığı tespit edilmiştir. Bu dilgilerin çoğunluğu baskı tekniği ile tek kutuplu çıkarım ürünleridir. Ancak yontmataş öğelerin dağılımı evreler arasında farklılık göstermektedir⁴⁴.

Çayönü, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem çakmaktaşı yontmataş endüstrisinde; çekirdeklerin, kabuklu parçaların, çekirdek hazırlama parçalarının sayıca az olduğu gözlemlenmiştir. Geçiş evresinde tespit edilen bir binada neredeyse hiç kabuklu parça içermeyen masif yongalardan oluşan tabular (dar çekirdek) çakmaktaşı topluluğu ele geçmiştir. Bu evrede obsidiyen çekirdek üretim elemanları, çakmaktaşı üretim elemanlarına oranla daha fazladır. Herhangi bir çakmaktaşı hammadde yumrusundan daha büyük obsidiyen aletler ele geçmiştir. Ayrıca tükenmiş ve çok küçük hale gelmiş çakmaktaşı çekirdekler de saptanan bulgular arasındadır. Çakmaktaşının ve obsidiyenin farklı yontma stratejilerine tabi olduğu tespit edilmiştir⁴⁵.

Çayönü'nde PPNB'nin son aşamasını temsil eden Hücre Planlı Yapılar evresi yontmataş endüstrisinde önceki evrelerden farklılıklar tespit edilmiştir. Yongalar (% 24), dilgilerden (% 52) daha az tercih

edilir hale gelmiştir. Dilgi üzerine ön kazıyıcılar ve uçlar, hem boyut hem de şekil olarak dikkate değer bir standartlaşmaya sahiptir. Bu evrenin endüstrisinde 35 mm uzunluğunda, 10 mm genişliğinde trapez kesitli orak dilgiler, deliciler, mikro deliciler bulunmaktadır. Obsidiyenin tüm alet gruplarında artış gösterdiği tespit edilmiştir⁴⁶. Hücre Planlı Yapılar evresinde hammadde obsidiyen olan endüstri üzerinde yapılan bir çalışmada; tek kutuplu prizmatik ve piramidal çekirdekler, mermi biçimli çekirdekler, iki kutuplu yonga çekirdekleri ve biçimsiz çekirdekler tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra; vurma düzlemi açma yongaları, tepeli yongalar, çekirdek hazırlama dilgileri, tepeli dilgiler, yan dilgiler, merkezi dilgiler detaylı olarak incelenmiştir. Bu evrede obsidiyen aletler, endüstride % 46.3 ile temsil edilmektedir. Aletler arasında; uçlar, "Çayönü aleti", kazıyıcılar, deliciler, *pieces esquille*ler, köşeleri inceltilmiş dilgiler, çentikli dilgiler ve çentikli yongalar yer almaktadır. Uçlar; Byblos uçları, Ugarit uçları ve tanımlanamamış uçlar olarak alt gruplara ayrılmıştır. "Çayönü aleti"nin yonga ve dilgi üzerine örnekleri bulunmakla birlikte büyük çoğunluğunun üzerinde sürtme izi tespit edilmiştir⁴⁷.

Hem mimari hem de yontmataş topluluğu açısından en büyük değişim Geniş Odalı Yapılar evresinde görülmektedir. "Çayönü aleti" hariç, yerleşimden ele geçen aletlerde standartlaşma görülmemektedir. Standartlaşmanın ortadan kalkması özellikle kazıyıcılarda ve orak aletlerinde belirgindir. Bu evrenin yontmataş aletleri,

⁴³ Algül 2008, 31; Binder 2008, 8.

⁴⁴ Algül 2008, 269.

⁴⁵ Caneva ve diğ. 1994, 254.

⁴⁶ age, 259.

⁴⁷ Algül 2008, 106-190.

genellikle çakmaktaşıdan düzensiz yongalar üzerine yapılmıştır. Çakmaktaşı yontmataş alet üretimi konut içinde uygulanmaya başlamıştır. Masif yongalar hammadde bloklarıyla beraber ele geçmiştir. Bu evrede tepeli dilgilerin sayısı belirgin şekilde azalmış ve *naviform* çekirdekler ortadan kalkmıştır. Bunların yerine yonga çekirdekleri ve piramit biçimli dilgi çekirdekleri daha sık bir biçimde görülmektedir. Bu farklılıklara ek olarak üzerinde silika parlaklığı tespit edilen parçalardaki değişim dikkat çekmektedir. Bu parçalar, farklı boyutlardaki dilgiler veya standart budanmış dilgiler yerine çeşitli türlerde yonga taşımaları üzerine yapılmıştır. Benzer bir durum kazıyıcılar için geçerlidir⁴⁸. Alet tiplerinin yanı sıra düzelti yapılmadan veya belirli bir düzelti dizisi olmaksızın kullanılan parçalar da yerleşimde tespit edilmiştir. Bu parçalar Geniş Odalı Yapılar evresindeki aletlerin % 50'den fazlasına karşılık gelmektedir⁴⁹. Geniş Odalı Yapılar evresindeki obsidiyen aletlerin sınıflandırmasına yönelik çalışmalar sonucunda küçük boyutlu çekirdekler, çok az sayıda vurma düzlemi açma yongaları ve çekirdek yenileme parçaları, tabletler, tepeli yongalar, tepeli dilgiler, yan dilgiler, tek kutuplu ve iki kutuplu çıkarıma sahip merkezi dilgi ve dilgicikler tespit edilmiştir. Ayrıca sayılarında büyük azalma gözlemlenen blok soyma ve şekillendirme yongaları da ele geçmiştir. Bu evrenin endüstrisinde obsidiyen aletler % 48.1 ile temsil edilmektedir. Bu evrede tespit edilen aletler arasında; “Çayönü aleti”, kazıyıcılar, deliciler, *pieces*

*esquille*ler, köşeleri inceltilmiş dilgiler, çentikli dilgiler ve yongalar yer almaktadır⁵⁰.

Erken Çanak Çömlekli Neolitik evrenin yontmataş topluluğunun doğrudan Geniş Odalı Yapılar evresiyle ilişki olduğu tespit edilmiştir. Geç Çanak Çömlekli Neolitik tabakalarda ise çakmaktaşı ve obsidiyen miktarında düşüş görülmektedir. Düzeltili parçaların sayısı ve türleri Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e göre daha sınırlıdır. Geniş Odalı Yapılar evresinde obsidiyenin çakmaktaşı oranı eşit iken Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalarda bu oran iki kat artmıştır. Ancak Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in devamında hammadde oranlarının tekrar eşitlendiği tespit edilmiştir. Kullanılan çakmaktaşı türlerinin önceki aşamalarla aynı olduğu belirtilmektedir⁵¹.

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen evrelerde çok az sayıda çekirdek ve çekirdek parçası tespit edilmiştir. Çekirdeklerin çoğu kazıyıcı veya *heavy duty tools* (HDT ve/veya ağır iş [kazıyıcı] aleti) olarak ikinci kullanımlarda tercih edilmiştir. Yonga çekirdeklerinde çoklu platform görülmektedir. Dilgi çekirdeklerinin çoğu arkasında bir omurgaya sahiptir. Çoğu çekirdeğin üzerinde yoğun aşınma izleri görülmüştür. Bu evreden bir adet iki kutuplu dilgi çekirdeği de ele geçmiştir. Bazı çekirdek yenileme dilgilerinin ve yongalarının arasında yaygın olarak tespit edilen tepeli dilgilerin üzerinde ikincil kullanım izleri görülmektedir⁵².

⁴⁸ Caneva ve diğ. 1994, 259; Caneva ve diğ. 1996, 390-393.

⁴⁹ Caneva ve diğ. 1994, 260; Caneva ve diğ. 1998, 201-204.

⁵⁰ Algül 2008, 191-236.

⁵¹ Özdoğan 1994, 268.

⁵² a.g.e., 271.

Çanak Çömlekli Neolitik dönemin tüm evrelerinde aletlerin büyük kısmı “Çayönü aleti” olarak adlandırılan örneklerden oluşmaktadır. Söz konusu aletler, bir önceki dönemde görülen benzerlerine nazaran boyut olarak küçük olup uç kısımlarında düzeltiler mevcuttur. Endüstride alması ve dik düzeltileri bulunan “Çayönü aleti” de bulunmaktadır. Bunlar düzeltili dilgiler arasında da sıklıkla görülmektedir. Bu dilgilerin iç yüzeylerinde yoğun aşınma izleri tespit edilmiştir. Söz konusu aletler tüm tabakalarda önemli miktarlarda bulunurken dönemin sonuna doğru çok ciddi bir şekilde azalmıştır. Bu aletlerin uzunlukları yaklaşık 9 ile 4 cm arasında değişmektedir. Bazı “Çayönü aleti” örneklerinin üst ucu düzelti ile sonlandırılmıştır. Bunların delici olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Önceki evrelerle kıyaslandığında sırt tipinde değişiklik tespit edilmiştir. Bahsi geçen değişiklik yongalama izlerinin vurma yumrusu yüzeyine eğik bir açının meydana gelmesi ve burulması olarak belirtilmiştir⁵³.

Önceki evrelere nazaran ortaya çıkan bir yenilik ise uçların boyutlarının küçülmesidir. Küçük boyutlu bu uçlar sayıca çok az olup tipolojik olarak da farklılık göstermektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem ile ortaya çıkan bu uç tipleri; iki yüzeyli iç bükey tabanlı uçlar, tek omuzlu asimetrik uç ve trapez biçimli uçlardır. Kısa saplı, iki yüzeyli ve içbükey tabanlı küçük uçların yüzeyinde geniş-yassı yongalama izleri görülmektedir. Kısa saplı omuzlu uçların bazılarında yüzey düzeltiler görülürken üst yüzeyinde geniş çaplı

yongalama izleri ve iç (alt) yüzeyinde kenar düzeltileri tespit edilmiştir. Yalnızca tek bir örnekle temsil edilen tek omuzlu asimetrik uç ise iki yüzeyinden baskı ile şekillendirilmiştir⁵⁴.

Çayönü'nde Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen yontmataş endüstri içinde deliciler oldukça yaygınlaşmıştır. Yerleşimde bunlar iki ana tip olarak tespit edilmiş olup önceki tabakaların benzeri özellikler göstermektedir. Büyük dilgiler üzerine delicilerin uç kısmı yarı dik düzelti ile şekillendirilmiştir. Bu delicilerin kimi örneklerinin iki yüzeyi işlenmiş ve uç kısmına eğim verilmiştir. Mikrodilgiler üzerine yapılan delici örneklerinde ise bazen sap görülmektedir. Bunlar genellikle uç kısmı üst yüzden dik ve yanal ve/veya kenarsal düzeltilere sahiptir⁵⁵.

Kazıyıcılarda yuvarlak ve dairesel formlar baskındır. Kazıyıcıların geneli obsidiyenden olsa da çakmaktaşıdan örnekler de mevcuttur. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in sonuna doğru yuvarlak kazıyıcıların sayısında belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Çoğu çakmaktaşıdan olan ön kazıyıcılar iyi şekillendirilmiş olmasına rağmen daha seyreklerdir. Terk edilmiş dilgi çekirdekleri üzerinde de ön kazıyıcı formlar tespit edilmiştir⁵⁶.

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in tüm tabakalarında saptanan orak dilgilerin sayısında öncekilerle karşılaştırıldığında büyük artış göze çarpmaktadır. Bu dönemin orta evrelerine doğru yarım biçimli tipler ortaya çıkmıştır⁵⁷. Küçük ve orta boyutlu orak dilgilerin üretiminde, obsidiyen

⁵³ Özdoğan 1994, 271.

⁵⁴ age, 271-272.

⁵⁵ age, 272.

⁵⁶ age, 272.

⁵⁷ age, 268.

hammadde çakmaktaşına oranla daha çok tercih edilmiştir. Büyük boyutlu ve düzensiz dilgiler çakmaktaşıdan, iki yönlü dilgiler ise sadece obsidiyenden üretilmiştir⁵⁸. Geometrik örnekler Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in II. yapı katında ortaya çıkan yeni bir türdür. Bunlar yarı dairesel düzeltili sırtlı dilgi parçalarıdır. Genel görünüşleri itibariyle yarımaya benzerler. Bunların bir kısmında kesme kenarı boyunca silika parlaklığı tespit edilmiştir. Yerleşimde üzerinde silika parlaklığı bulunan birçok dilgi vardır. Bu dilgiler aynı zamanda aşınma izlerine de sahiptir. Kısmi silika parlaklığı olan mikro ve çentikli dilgiler endüstrinin bir parçasıdır. Çentikli dilgilerin bir kısmında kullanımdan dolayı aşınmalar görülmektedir. Bu dilgilerin içinde yarı dik düzeltiyle yapılmış örnekler bulunmaktadır. Endüstri içinde bazı boğumlu dilgiler de mevcuttur. Çentikli dilgi örneklerinin tamamı çakmaktaşıdır. Bu dilgilerin iç yüzeylerinde aşınma görülmemektedir⁵⁹.

Diğer alet türleri içinde eğimli kenarlara sahip sivri uçlu bazı dilgiler tespit edilmiştir. Bunlardan bazılarının uç olarak kullanılabileceği düşünülmektedir⁶⁰. Topuğa yakın alt bölümü sapa dönüştürülmüş büyük boyutlu çakmaktaşı dilgiler de yerleşimden ele geçen örnekler arasındadır. Endüstride çok kaliteli dilgiler ve mikro dilgiler oldukça sık görülmektedir. Çoğunun üzerinde aşınma izleri tespit edilmiştir. Yine üzerinde kullanım izi taşıyan ince yongalar da Çanak Çömlekli Neolitik Dö-

nem boyunca görülmektedir. Bunların çekirdek yongalama sürecinde birincil yontma işlemi sırasında ortaya çıkan yongalar olduğu düşünülmektedir⁶¹.

Obsidiyen endüstri üzerinde G. Çiler Algül tarafından İstanbul Üniversitesi'nde doktora tezi olarak hazırlanan çalışmada daha önce bahsettiğimizden farklı bir alanın Çanak Çömlekli Neolitik Dönem malzemesi incelenmiştir. Bu çalışmanın sonucunda; çekirdekler, tepeli dilgiler, yan dilgiler, tek kutuplu ve iki yönlü çıkarıma sahip merkezi dilgiler, Y biçimli dilgiler, tepeli yongalar, tabletler, blok soyma ve şekillendirme yongaları ile atık parçalar tespit edilmiştir. Aletler arasında; merkezi ve yan dilgiler üzerine "Çayönü aleti", kazıyıcılar, deliciler, *pieces esquille*ler, köşeleri inceltirilmiş dilgiler, dikey budanmış dilgiler ve yongalar ile geometrik örnekler yer almaktadır⁶².

Çayönü yerleşimi yontmataş endüstrisi ile ilgili öğeler Tablo 2'de derlenmiştir⁶³.

Gritille

Gritille, Adıyaman ili, Samsat ilçesinin yaklaşık 8 km kuzeyinde, Fırat'ın akış yönüne göre batı kıyısında, Lidar Deresi'nin hemen karşısında yer almaktadır. Oval biçimli höyüğün, üst kısmı 80 x 40 m, tabanı ise 150 x 100 m ölçülere sahiptir. Yerle-

⁵⁸ age, 268.

⁵⁹ age, 272.

⁶⁰ age, 272.

⁶¹ age, 276.

⁶² Algül 2008, 237-268.

⁶³ Algül 2008; Caneva ve diğ. 1994; Caneva ve diğ. 2001; Caneva ve diğ. 1996; Özdoğan 1994.

şimde 13 m arkeolojik dolgu tespit edilmiştir. Höyüğün tepesi, bugünkü nehir seviyesinden 24 m yüksektedir⁶⁴.

Yerleşimde Neolitik Çağ'a tarihlendirilen dolgu içinde A, B, C, D, E olmak üzere beş evre tespit edilmiştir. Evreler arasındaki ana kültürel değişim B ve C arasında olduğu için Üst Neolitik (A ve B evresi/ Çanak Çömleklili Neolitik Dönem) ve Alt Neolitik (C, D, E evresi/ Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem) iki döneme ayrılmıştır⁶⁵. B ve C evreleri arasındaki bağlantı belirgin bir erozyon yüzeyi ile kesilmektedir. B evresi, MÖ 7060-6400 arasına tarihlendirilirken C evresine ait uyarlanmış radyokarbon sonuçları MÖ 7750-6860 tarihlerini vermiştir. Araştırmalar sırasında uyarlanmış verilerle MÖ 8200-7080 yıllarına tarihlendirilen D evresinin altında Taban Evresi olarak da nitelendirilmiş E evresi tespit edilmiştir. Bu evreden alınan karbon örnekleri üzerinde uyarlanmış tarihlerle MÖ 8450-7150 sonucuna ulaşılmıştır (Grafik 1)⁶⁶.

Gritille yontmataş endüstrisinde baskın hammadde çakmaktaşıdır⁶⁷. Obsidiyen, yontmataş endüstrinin % 5'ini oluşturmaktadır⁶⁸. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalardan ele geçen yongalama unsularının, döküntü parçaların, çekirdeklerin ve düzeltili parçaların oranları, Çanak Çömleklili Neolitik Dönem tabakalarla karşılaştırıldığında sayıca daha azdır⁶⁹. Yerleşimin Neolitik

Çağ'a tarihlendirilen bütün evrelerinde yongalar baskın durumdadır⁷⁰. Bununla birlikte düzeltilenen veya kullanımı tercih edilen taşmalıkların öncü grubu tüm seviyelerde dilgilerden ve dilgiciklerden oluşmaktadır⁷¹. Aletler üzerinde yapılan istatistik çalışmaları sonucunda Çanak Çömleklili Neolitik evrelerde yonga üretiminin daha fazla tercih edildiği tespit edilmiştir. Bu tercih Çanak Çömleksiz Neolitik evrelerde baskın olan dilgilerin yerini almıştır⁷².

Kazılarda ortaya çıkarılan aletler; uçlar, kazıyıcılar, kalemler, deliciler, çentikli ve dişlemeli aletler, sırtlı dilgiler, budanmış dilgiler, orak dilgiler, ve düzeltili parçalardan oluşmaktadır⁷³. Yerleşimde iki tür uç tanımlanmıştır. Çanak Çömleklili Neolitik Dönem tabakalarında dilgi üzerine yapılmış kanatlı uçlar ele geçmiştir. Bu uçlar, Byblos uçlar ile benzer olarak değerlendirilmiştir⁷⁴. Yerleşimden ele geçen bir başka alet grubu olan "Çayönü aleti" de Byblos uçlar arasında istatistiksel değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Bu aletler yalnızca Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalardan ele geçmiştir⁷⁵. Aletler arasında, uçların Çanak Çömleksiz Neolitik tabakalarda daha yoğun olduğu görülmektedir. Kazıyıcılarda da benzer bir durum söz konusudur. Kazıyıcıların oranı, endüstri içinde Çanak Çömleklili Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tabakalarda düşüş göstermiştir. Gritille kazılarında Çanak Çömleksiz Neolitik döneme tarihlendirilen yontmataş endüstrisinde delici aletler

⁶⁴ Redford 1986, 105; Voigt 1988, 215; Voigt – Ellis 1981, 181.

⁶⁵ Voigt 1988, 219.

⁶⁶ Voigt 1988, 219-220, 227.

⁶⁷ Voigt 1985, 18.

⁶⁸ Davis 1988, 95; Voigt - Ellis 1981, 91.

⁶⁹ Davis 1988, 96, Tablo 1.

⁷⁰ age, 96, Tablo 2.

⁷¹ age, 96, Tablo 3.

⁷² age, 97, Tablo 4.

⁷³ age, 97.

⁷⁴ Voigt – Ellis 1981, 93.

⁷⁵ Davis 1988, 94.

yok denilecek kadar az ele geçmiştir. Buna karşın Çanak Çömlekli Neolitik döneme tarihlendirilen A evresinde sayıca büyük artış gözlenmektedir. Benzer bir artış çentikli aletler özelinde de görülmektedir. Orak dilgilerin ise Çanak Çömleksiz Neolitik evrelerde daha yoğun olduğu tespit edilmiştir. Yerleşimin tamamında en çok kısmi düzeltili aletlerin kullanımı tercih edilmiştir⁷⁶.

Mezraa-Teleilat

Mezraa-Teleilat Höyüğü, Şanlıurfa ili, Birecik ilçesinin 7 km güneyinde, Mezraa beldesi sınırları içinde, Fırat'ın akış yönüne göre sol yakasındaki kıyı taraçası üzerinde yer almaktadır⁷⁷. Neolitik Çağ'da da yerleşimin kuzey ve güneyi taraçayı kesen iki sel yatağı ile sınırlanmış iken batısı alüvyon dolgu, doğu kısmı ise kolivyal örtü altında kalmıştır. Bu sebeple yerleşimin kesin boyutları verilememekle birlikte doğu-batı uzantısının en azından 150-200 m civarında olduğu belirtilmiştir⁷⁸.

Yerleşimde II-V. tabakalar Neolitik Çağ'ı temsil etmektedir. V. tabaka Çanak Çömleksiz Neolitik (PPNB Orta), VI. tabaka Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB Son), III. tabaka Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitiğe geçiş süreci (III A evresi, III B evresi), II. tabaka Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'dir (II C Evresi/Çanak Çömlekli İlk Neolitik evre, II B Evresi/Çanak Çömlekli Orta Neolitik, II A Evresi/Çanak Çömlekli Son Neolitik evre)⁷⁹. Yerleşimin Neolitik Çağ'ı

için uyarlanmış radyokarbon sonuçlarından MÖ 8701-6509 tarih aralığı elde edilmiştir (Grafik 1)⁸⁰.

Mezraa-Teleilat yontmataş endüstrisi çakmaktaşı, obsidiyen ve çok az sayıda kuvars hammaddeden oluşmaktadır⁸¹. Yerleşimde tespit edilen taşımaklıklar içinde yongalar baskındır.

IV. tabakada gün ışığına çıkarılan yontmataş endüstri öğeleri yerleşimdeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evresini iyi yansıtan örneklerden oluşmaktadır. Bu seviyede yongalama elemanları mimari dışındaki alanlarda daha yoğun ele geçmiştir. Bu seviyeden az sayıda tek kutuplu çekirdeğin ele geçmesinin yanı sıra dilgicik çekirdeği tespit edilmemiştir. Yerleşimde tek yönlü dilgi üretiminin de sınırlı olduğu düşünülmektedir⁸². Tüm açmalarda en baskın çekirdek türü çok kutuplu çekirdekler olarak belirlenmiştir. Tek kutuplu yonga çekirdekleri ikinci sırada gelmektedir. Çok kutuplu çekirdekler bu evrede baskındır⁸³. Aletlerin dağılımı dikkate alındığında yongalar (% 72.3) ve tek yönlü dilgilerin (% 15.3) sayısından hareketle yongaların çoğunlukta olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca kenarları aşındırılmış (*edge worn*) parçaların oran olarak diğerlerine nazaran yüksek olduğu görülmektedir. Oransal olarak sıralama taş kalemler, kazıyıcılar, dişlemeli aletler ve düzeltili parçalar şeklinde devam etmektedir. Ön formu verilmiş silika parlaklığı içeren parçalar bu evrede görülmemektedir⁸⁴.

⁷⁶ age, 97, Tablo 5.

⁷⁷ Özdoğan 2007, 189.

⁷⁸ age, 190.

⁷⁹ age 2007.

⁸⁰ Coşkunsu 2007, 52, Tablo II.1; Özdoğan 2011, 219.

⁸¹ Coşkunsu 2007, 108-110, 114.

⁸² age, 186-187.

⁸³ age, 214-216.

⁸⁴ age, 309, Tablo VI.5.

Obsidiyen aletler içinde tek yönlü dilgiler ve dilgicikler ile yan dilgiciklerin mevcut olmasına karşın, çekirdek veya parçasına rastlanmamış olması dikkat çekicidir⁸⁵. Obsidiyen aletler arasında ise en baskın olan grup kenarları aşınmış parçalar (*edge-worn*) olarak tespit edilmiştir. Bunun ardından düzeltili parçalar ve köşesi inceltilmiş dilgiler gelmektedir. Yerleşimde bulunan aletler saptanmamıştır⁸⁶.

III. tabaka yerleşimdeki Çanak Çömleksiz ile Çanak Çömleklili Neolitik dönemler arasındaki geçiş sürecini yansıttığından bu tabakanın yontmataş bulguları ayrıca önem taşımaktadır. Bu aşamada kabuklu ve kabuksuz yongalar en sık görülen taşımaklıklardır. Tek yönlü dilgiler, diğer dilgi ve dilgiciklere göre baskındır. Kıymıklar, kopmuş parçalar, kıymıklar ve çekirdek yenileme parçaları mimari unsurların içlerinden eşit miktarda ele geçmektedir. Ama asıl çoğunluk mimarinin dışındaki alanlarda yer almaktadır. Konutların içinde ateşe maruz kalmış çakmaktaşıları tespit edilmiştir⁸⁷. Çok kutuplu çekirdeklerden sonra ikinci baskın grup disk biçimli çekirdeklerdir. Dilgi çekirdekleri bu evrede görülmeye başlamıştır⁸⁸. Söz konusu evrede aletlerin yarısı yongaların ve diğer yarısı da dilgilerin üzerine yapılmıştır. Tek yönlü dilgiler daha baskındır⁸⁹. III. tabakadaki aletlerin arasında da kenarları aşınmış parçalar en yüksek yüzdeye sahiptir. Bunların ardından; kazıyıcılar, çentikliler, kalemler ve düzeltili parçalar gelmektedir. Çentikli aletler, kazıyıcılar ve kenarları aşındırılmış

parçaların diğer evrelerle karşılaştırıldığı en yoğun bu tabakada bulunduğu görülmektedir⁹⁰. Uçların tüm tabakalar arasında en kalabalık buluntu grubu bu evreden ele geçmiştir⁹¹.

Obsidiyen hammaddenin bu tabakada bir önceki evreye göre sayıca arttığı görülmektedir. Ancak tek yönlü dilgicik oranında çok ciddi bir yükselişin varlığı dikkat çekmektedir. Bunun dışında; kabuksuz yongalar, tek yönlü dilgiler, yönleri tanımlanamamış dilgiler, "Y" biçimli dilgiler, yan dilgicikler, kavlaklar ve kopmuş parçalar da tespit edilmiştir⁹². Bu evreden ele geçen obsidiyen aletler arasında yine en kalabalık grup kenarları aşınmış parçalardır. Parçaların çoğu saydam ve yarı saydam yeşil obsidiyen üzerinedir. Köşeleri inceltilmiş dilgiler de önceki evrede olduğu gibi, bu evrede de varlığını devam ettirmektedir. Eşit sayıda olmasa da çeşitli obsidiyen türleri yerleşimde tespit edilmiştir. Bu evrede çok parlak siyah obsidiyen ilk kez tespit edilmiştir⁹³.

Mezraa-Teleilat'ın II. tabakası Erken Çanak Çömleklili Neolitik dönemi yansıtmaktadır. Bu tabakanın yontmataş endüstrisinde yontma işleminin önceki evrelerde olduğu gibi yonga odaklı olduğu saptanmıştır. Yontma işlemi önceki aşamalar gibi yonga odaklıdır. Hem binaların içinde hem bina dışı alanlarda yontma aktivitesi görülmektedir. Ancak dış alanlarda ele geçen atık parçalar daha fazla çeşitlilik göstermektedir. Önceki evrelerle benzer bir

⁸⁵ age, 458, Grafik VII.2.

⁸⁶ age, 487.

⁸⁷ age, 187-188.

⁸⁸ age, 214-217.

⁸⁹ age, 314.

⁹⁰ age, 309, Tablo VI.5.

⁹¹ age, 334.

⁹² age, 458, Grafik VII.2.

⁹³ age, 489.

yontma geleneği görülmektedir⁹⁴. Bu evrede yoğun bir şekilde çekirdek ele geçmiştir. Baskın olarak çok kutuplu çekirdeklerin ardından tek kutuplu yonga çekirdekleri, iki kutuplu yonga çekirdekleri ve dilgi çekirdekleri tespit edilmiştir. Dilgi çekirdeklerinin çoğu tek kutupludur ve tükenene kadar yontulmuştur⁹⁵. Bu evrede önceki evreler ile kıyaslandığında yongaların azlığı dikkat çekmektedir. Tek yönlü dilgiler alet üretiminde sıklıkla tercih edilmiştir. Söz konusu evrede az sayıda olmakla birlikte dilgicikler de bulunmaktadır⁹⁶. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in görüldüğü II. tabakada en baskın grubu kenarları aşındırılmış parçalar oluşturmaktadır. Bu aletlerin ardından silika parlaklığı içeren parçalar, ön formu verilmiş silika parlaklığı içeren parçalar ve düzeltili parçalar gelmektedir. Silika parlaklığı içeren parçalar ve deliciler diğer evrelere göre daha yüksek oranlarda ele geçmiştir⁹⁷. Bu seviyeden ele geçen orak dilgiler diğer seviyelerle karşılaştırıldığında daha uzun ve daha kalındır⁹⁸. Çakmaktaşı vurgaçlar da II. ve III. tabakadan ele geçmiştir. Bu evreyi diğerlerinden ayıran başka aletler ise cilalı çakmaktaşı keserler ve üç yüzeyli aletlerdir. Bunlar Paleolitik Çağ örneklerine benzetilmiştir. Kazma veya çapa olarak kullanılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Bir başka dikkat çeken alet ise delinmiş çakmaktaşı diskidir⁹⁹.

Yerleşimin diğer evreleriyle karşılaştırıldığında çeşitliliği en fazla olan obsidiyen

buluntuları II. tabakadan ele geçmiştir. Çekirdekler, çekirdek hazırlama yongaları ve kabuklu yongaların varlığı dikkat çekicidir¹⁰⁰. Bu evrenin obsidiyen aletleri geçiş evresiyle benzerlik göstermektedir. Ancak kenarları aşınmış parçalarda azalma gözlemlenirken köşeleri inceltilmiş parçaların sayısında artış tespit edilmiştir. Yarı saydam kahverengi obsidiyen bu evrede tamamen kaybolmuştur. Siyah obsidiyenin miktarı da bir önceki evreyle karşılaştırıldığında azalmıştır¹⁰¹.

Mezraa-Teleilat yontmataş endüstrisinde, aletlerin evreler arasındaki tipolojik çeşitliliği aynı kalmıştır. Ancak aletlerin üretilme oranları evreler arasında farklılıklar göstermektedir. Çanak Çömlekli Neolitik evrelere gelindiğinde düzeltili parçaların sayıca artışı dikkat çekmektedir. Alet grubu içinde belirli formlar baskınlık göstermektedir. Yontmataş aletler üzerinde yapılan detaylı çalışmalar sonucunda alt gruplarıyla beraber uçlar, silika parlaklığı içeren parçalar, kazıyıcılar, kalemler, çentikli aletler, dişlemeli aletler, deliciler, budanmış parçalar, sırtlı parçalar, tepeli parçalar, düzeltili parçalar, çoklu aletler, çakmaktaşı vurgaçlar, saplı deliciler, “diğer” alet grupları ve kenarları aşınmış parçalar gibi tipler tespit edilmiştir. Uçlar kendi içinde Byblos, Ugarit, Amuk ve tanımlanamamış formlar olarak gruplandırılmıştır¹⁰².

Mezraa-Teleilat yerleşimi yontmataş endüstrisi ile ilgili öğeler Tablo 3'te derlenmiştir¹⁰³.

⁹⁴ age, 189.

⁹⁵ age, 214-217.

⁹⁶ age, 314-315.

⁹⁷ age, 309, Tablo IV.5.

⁹⁸ age, 335.

⁹⁹ age, 428-429.

¹⁰⁰ age, 458, Grafik VII.2.

¹⁰¹ age, 489.

¹⁰² age, 149-150.

¹⁰³ age.

Sumaki

Sumaki Höyük, Batman ilinde, Beşiri ilçesinin doğusunda Garzan Çayı'nın geniş bir eğri oluşturduğu Garzan Havzası'nın girişinde yer almaktadır. Yerleşim, kuzey-güney doğrultusunda 160 m, doğu-batı doğrultusunda 130 m'lik bir alana yayılmaktadır. Arkeolojik dolgu kalınlığı 3- 3,5 m arasındadır¹⁰⁴.

Yerleşimde tespit edilmiş olan Neolitik Çağ'a tarihlendirilen seviyeler dört mimari evreye ayrılmaktadır. 1. ve 2. evre Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'i, 3. evre Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B evresini ve Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e geçişi, 4. evre ise Erken Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'i temsil etmektedir¹⁰⁵. Uyarlanmış C14 sonuçlarına göre PPNB evreler MÖ 7310-7040, PN evreler MÖ 6480-6400 tarihleri arasında iskân edilmiştir (Grafik 1)¹⁰⁶.

Sumaki Höyük yontmataş endüstrisine dair detaylı bir araştırma henüz yapılmamıştır. Ancak elde edilen ön veriler doğrultusunda yontmataş endüstrinin baskın hammaddesinin obsidiyen olduğu belirlenmiştir (% 85). Siyah ve yeşil renkte olan bu obsidiyenlerin muhtemelen Bingöl kaynağından getirilmiş olabileceği, çakmaktaşının (% 15) ise yerel kaynaklardan elde edildiği belirtilmiştir¹⁰⁷.

Yontmataş endüstrisinde obsidiyenden dilgi ve yonga taşımaklar görülmektedir. Dilgilerin boyutu yongalardan daha küçüktür. Kabuklu parçaların az, düzensiz

yontma parçalarının kısıtlı oluşu; obsidiyenin hammadde kaynağında şekillendirilip yerleşime getirildiğini düşündürmektedir. Ancak obsidiyenden az sayıda ele geçen; mermi biçimli çekirdekler, çekirdek yenileme parçaları ve yontma artıkları yerleşim içinde yapılmış birtakım yontma aktivitelerine de işaret etmektedir. Yerleşimde özellikle 1. evreden ele geçen düzeltilenmemiş küçük dilgilerin ve yongaların bitki kesme işlemlerinde kullanılmış olabileceği belirtilmiştir. Ele geçen yontmataş bulgular 2. ve 3. evrede artış göstermiştir. Yerleşimin alt tabakalarından birkaç "Çayönü aleti" ve az sayıda ok ucu tespit edilmiştir¹⁰⁸.

Sumaki Höyük'te çakmaktaşı unsurlar için doğrudan vurma tekniği kullanılmıştır. Düz çakmaktaşı dilgilerin sayısı oldukça azdır. Yerleşimde çakmaktaşından yalnızca bir adet mermi biçimli kırık çekirdek ele geçmiştir. Bazı çakmaktaşı dilgiler üzerinde silika parlaklığı gözlemlenmiştir. Birkaç kaliteli kahverengi ve gri çakmaktaşının, yerleşime yakın olmayan hammadde kaynaklarından getirilmiş olabileceği düşünülmektedir¹⁰⁹.

Endüstride evreler arasında teknolojik farklılıklar tespit edilmiştir¹¹⁰. Ancak bununla ilgili detaylı çalışmalar henüz yapılmamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada ele alınan yerleşimlerin yontmataş endüstrileri genellikle çakmaktaşı ve obsidiyen hammaddelerden oluşmaktadır. Mezraa-Teleilat kazılarında saptanan az sayıdaki kuvars örneği bu iki

¹⁰⁴ Erim-Özdoğan 2011b, 16.

¹⁰⁵ Erim-Özdoğan 2011b, 24-25.

¹⁰⁶ Kutlu ve diğ. 2018, 27.

¹⁰⁷ Erim-Özdoğan 2011b, 31.

¹⁰⁸ age, 31.

¹⁰⁹ age, 31.

¹¹⁰ age, 31.

hammaddeye ek olarak söylemek mümkündür. Yerleşimlerin genelinde mekân içi veya mekân dışı yontma işleminin gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu durum endüstrilerin içinde çekirdek hazırlık parçalarının varlığıyla tespit edilmiştir. Ancak yerleşimlere dışarıdan getirilip hiçbir üretim artığının saptanmadığı hammaddeler de tespit edilmiştir.

Güneydoğu Anadolu'daki yerleşimlerin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yontmataş buluntu topluluklarında düzeltilenen veya kullanımı tercih edilen taşımalarının öncü grubunu dilgiler oluşturmaktadır. Bu durum Orta Anadolu'da çağdaş olan diğer yerleşimlerde de geçerlidir¹¹¹. Çalışmamız kapsamında değerlendirilen endüstrilerde *naviform* çekirdekler, iki kutuplu çekirdekler ve piramit biçimli çekirdekler yer almaktadır. Taşımaları bu çekirdeklerden genellikle doğrudan vurma yoluyla yongalanmıştır. Ancak baskı tekniği ile elde edilen dilgi örnekleri de bulunmaktadır. Taşımaları içinde *naviform* çekirdeklerden elde edilen ve üst yüzey ayrıtları "Y" biçimli olan dilgiler, az sayıda yongalar ve dilgicikler de yer almaktadır. Dilgicik üretimi özellikle PPNB endüstrileri ile sınırlıdır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sonuna doğru endüstrilerde tespit edilen dilgilerin oranında düşüş yaşanmıştır. *Naviform* çekirdeklerden dilgi üretimi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömleklili Neolitik Dönem'e geçiş sürecinde ortadan kalkmıştır. Bu süreçte dilgi teknolojisinin yerini kaba yongalar içeren endüstriler almıştır. Yongalar çok kutuplu çekirdeklerden elde edil-

miş, ayrıca taşımaları alınmadan önce çekirdeğin hazırlanmasına yönelik işlemlerin daha az yapıldığı belirlenmiştir. Üzerinde kabuk kalıntısı bulunan yongaların sayıca fazlalığı bu durumun göstergesidir. Geçiş sürecinde, yerleşimlere dışarıdan getirilen obsidiyen hammadde oranında düşüş görülmektedir. Bu durum toplulukların bir yerden diğerine olan hareketliliğinin sınırlı kalmasıyla ilişkili gibi görünmektedir. Erken Çanak Çömleklili Neolitik evreye gelindiğinde yontmataş endüstrilerde yongaların dilgi taşımalarına oranla fazla oluşu devam etmektedir. Çok kutuplu çekirdeklerin endüstrideki sayısal değeri artmıştır. Ancak yerleşimlerin yontmataş buluntu topluluklarında tespit edilen çekirdek sayılarında düşüş görülmektedir. Erken Çanak Çömleklili Neolitik evrenin sonlarına doğru piramit biçimli çekirdekler daha fazla görülmeye başlanmıştır. Bu teknolojik değişim daha sonraki evrelerde yerini baskı tekniği ile elde edilmiş tek yönlü uzun dilgilerden oluşan yontmataş endüstrilere bırakacaktır.

Güneydoğu Anadolu'daki yerleşimlerin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yontmataş endüstrilerinin tipolojik öğeleri arasında en kalabalık alet grubu kazıyıcılardan, özellikle de ön kazıyıcılardan oluşmaktadır. Bu aletler, hizmet ettiği alana ve ihtiyaca göre birçok farklı formda üretilmişlerdir. Söz konusu dönemde halen baskın olan bir diğer alet grubunu mikrolitler oluşturmaktadır. Mikrolitler genellikle geometrik olmayan örneklerle temsil edilmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç aşaması olan PPNB'deki yont-

¹¹¹ Ayrıca bkz. Ağırsoy 2019.

matataş endüstriler içinde uçlar da yer almaktadır. Uçlar, Güneydoğu Anadolu'daki PPNB yerleşimlerin yontmataş endüstrileri arasında sayıca kalabalık olan diğer bir gruptur. Byblos uçları söz konusu dönemi temsil eden yerleşimlerin hemen hepsinden ele geçmiştir. Bu dönemde varlığı tespit edilen bir başka alet çeşidi olan orak dilgilerin üretiminde standartlaşma görülmemektedir. Bu aletler genellikle düzelti dilgilerle temsil edilmektedir. Yerleşimlerde tespit edilen orak dilgilerin bazı örnekleri üzerinde macun benzeri izler bulunmaktadır. Bu dilgilerin muhtemelen ahşaptan veya kemikten saplara, bitümen ve/veya reçine yardımıyla sabitlenerek kullanıldığı düşünülmektedir. Dilgi kenarlarındaki mevcut kalıntılar ve orak dilgilerin sadece bir kenarında gözlemlenen silika parlaklığı, bu düşünceyi destekleyen önemli verileridir. “Çayönü aleti” olarak tanımlanan iki kenarı sırtlı dilgiler, PPNB evresiyle birlikte Güneydoğu Anadolu'daki yerleşimlerin yontmataş endüstrilerinde geniş bir biçimde yer tutmaya başlamıştır. Bu dönemde söz konusu yerleşimlerde ele geçen diğer bir alet grubunu oluşturan kalemlerin, Göbekli Tepe¹¹², Nevalı Çori¹¹³ gibi yerleşimlerin yontmataş endüstrilerinde dikkat çekici yoğunluğu gözlemlenmiştir. Bu yoğunluğun nedeni yerleşimlerdeki taş blokların şekillendirilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e geçiş sürecinde aletlerdeki standartlaşmanın terk edildiği görülmektedir. Bu geçiş evresinde genellikle özensiz yontulmuş yongalar, düzelti yapı-

madan kullanılmıştır. Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen erken evrelerde ise kazıyıcıların sayısında ve çeşitlenmesinde ciddi bir azalma görülmektedir. Bahsi geçen aletler özensiz yontulmuş kaba yongalar üzerine yapılmıştır. Kazıyıcı aletlerin çeşitliliği (Tablo 4) ve endüstriler içindeki oranlarının azalması, hayvan post ve derilerinin kazıma işlemlerinin azalmasıyla ilişkili olmalıdır. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de standartlaştığı görülen orak dilgilerin (Tablo 4) endüstriler içindeki oranında ve çeşitliliğinde artış saptanmıştır. Ayrıca Çayönü¹¹⁴ ve Gürcütepe¹¹⁵ yerleşimlerinde yarımaya formlu orak dilgiler de görülmektedir. Uçlar (Tablo 4), Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evresine tarihlendirilen tabakalarla karşılaştırıldığında endüstriler içinde daha düşük oranlarda tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra uç boyutlarında küçülme görülmüştür. Özellikle Erken PPNB'de başlayan ve İngilizce literatürde BAI (*big arrowhead industries*) yani “büyük ok uçları endüstrileri” olarak bilinen iri silahların boyutlarında küçülme gözlemlenmiştir. İki yüzeyi baskı tekniğiyle işlenmiş uçlar da endüstriler içinde yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömlekli Neolitik Dönem yerleşimlerin tamamında Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in geç evreleriyle karşılaştırıldığında delici aletlerin oranında artış tespit edilmiştir. Söz konusu aletlerin oranlarında ve çeşitliliklerindeki artış, süs eşyalarının yapımı ve olasılıkla kil işçiliğiyle ilişkilendirilmiştir. “Çayönü aleti” örnekleri, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem se-

¹¹² Ayrıca bkz. Beile-Bohn ve diğ. 1998, 59.

¹¹³ Ayrıca bkz. Schmidt 1988, 171.

¹¹⁴ Ayrıca bkz. Özdoğan 1994, 268.

¹¹⁵ Ayrıca bkz. Beile-Bohn ve diğ. 1998, 39.

viyelerinde de tespit edilmeye devam etmiştir. Fakat bu aletlerin boyutlarında küçülmeler görülmektedir. Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen tüm seviyelerde düzeltili yonga ve dilgiler endüstrilerin en kalabalık grubunu oluşturmaktadır. Bu parçalar; üzerinde düzelti yapılmamasına rağmen kullanımdan kaynaklı aşınma izi gösteren örnekler, köşeleri inceltirilmiş örnekler, üzerinde silika parlaklığı kalıntısı olan örnekler, sırtlı ve budanmış örnekler ile çeşitlenmektedir. Bu aletlerin yerleşimlerde gerçekleştirilen birçok farklı aktivitenin parçası olarak yer aldığı düşünülmektedir¹¹⁶. Çalışmamız kapsamında nitelikleri de incelenen yontmataş aletlerin nicelikleri göz önüne alınarak PPN (Geç), geçiş ve PN (Erken) evrelerindeki yaklaşık dağılımına Grafik 2'de yer verilmiştir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yerleşimler özelinde kullanımı tercih edilmiş farklı yontmataş üretim teknikleri mevcuttur. Bu durum üzerinde üreticinin kullanmayı tercih ettiği tekniğin yanı sıra yerel hammadde çeşitliliğinin etkisi de bulunmaktadır. Ayrıca yontmataş aletlerin endüstri içindeki çeşitliliğinde ve oranında birtakım farklılıklar saptanmıştır. Söz konusu olan bu farklılıklara günlük yaşamda değişen aktiviteler neden olmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin bölümlerini oluşturan Yukarı Dicle Vadisi ve Orta Fırat Havzası yontmataş buluntuları değerlendirildiğinde, her iki bölgenin birbiriyle ilişkili Neolitik bir süreç geçirdiği görülmektedir. Elde etmiş olduğumuz sonuçlar yerleşimler özelinde farklılaşırken Güneydoğu

Anadolu Bölgesi'nin genelinde bir bütünü temsil etmektedir.

Grafik ve Tablo Listesi

Grafik 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e geçiş evresi saptanan yerleşimlerin kronolojisi.

Tablo 1: Akarçay yerleşimi yontmataş endüstrisi.

Tablo 2: Çayönü Yerleşimi yontmataş endüstrisi.

Tablo 3: Mezraa Teleilat yerleşimi yontmataş endüstrisi.

Tablo 4: Geç Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e Geçişte orak elemanları, kazıyıcılar, uçlar karşılaştırması.

Grafik 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Geç Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik'e Geçişte endüstri içinde ele geçen yontmataş aletlerin nicelik değerleri.

¹¹⁶ Ağırsoy 2019.

KAYNAKÇA

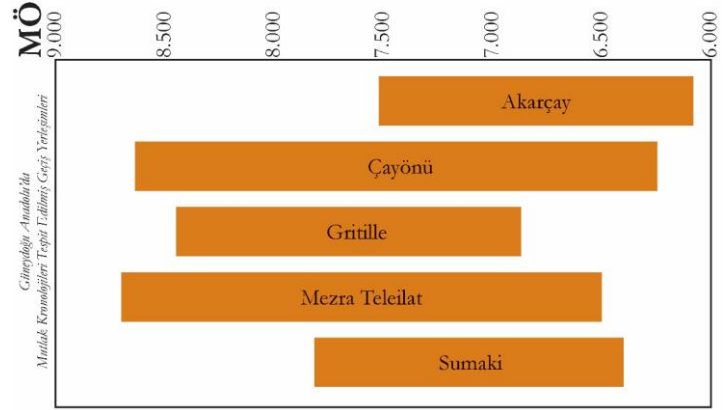
- Ağırsoy 2019 Z. B. Ağırsoy, *Geç Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömleklili Neolitik'e Geçişte Görülen Yontmataş Endüstrisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2019).
- Algül 2008 G. Ç. Algül, *Çanak Çömleksizden Çanak Çömleklili Neolitik Döneme Geçiş Sürecinde Obsidiyen Teknolojisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İstanbul 2008).
- Arimura ve diğ. 2001 M. Arimura – N. Balkan Atlı – F. Borrell – W. Cruells – G. Duru – A. Erim-Özdoğan – J. Ibanez – O. Maeda – Y. Miyake – M. Molist – M. Özbaşaran, "Akarçay Tepe Kazısı, 1999", içinde: N. Tuna – J. Öztürk – J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları* (Ankara 2001) 309-337.
- Atalay – Mortan 2003 İ. Atalay – K. Mortan, *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. 2. Baskı (İstanbul 2003).
- Balkan Atlı ve diğ. 2002 N. Balkan Atlı – F. Borrell – R. Buxo – G. Duru – J. Ibanez – O. Maeda – M. Molist – M. Özbaşaran – R. Piquet – M. Sana – J. Wattez, "Akarçay Tepe 2000", içinde: N. Tuna – J. Velibeyoğlu (ed.), *Ilsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (Ankara 2002) 287-308.
- Bar-Yosef 2001 O. Bar-Yosef, "Lithics And The Social Geographical Configurations Identifying Neolithic Tribes In The Levant", içinde: I. Caneva – C. Lemorini – D. Zampetti – P. Biagi (ed.), *Beyond Tools. Redefining PPN Lithic Assemblages of the Levant* (Berlin 2001) 437-448.
- Beile-Bohn ve diğ. 1998 M. Beile-Bohn – C. Gerber – M. Morsch – K. Schmidt, "Neolitische Forschungen in Obermesopotamien. Gürcütepe und Göbekli Tepe", *Istanbuler Mitteilungen* 48, 1998, 5-78.
- Binder 2008 D. Binder, "Technologie Lithique Et Comportement Social Dans le PPN de Çayönü Tepesi (Turquie): Un Aperçu à Travers L'analyse Des Matières Premières", *Paléorient* 34.1, 2008, 5-21.
- Borrell 2007a F. Borrell, "From PPNB to PN: Chipped Stone Industries of The Middle Euphrates Valley", *New data, new interpretations. Neo-Lithics* 1.07, 2007a, 33-37.
- Borrell 2007b F. Borrell, "Single-platform blade knapping in the Middle Euphrates Valley during the mid VIIIth Millenium Cal. BC", *Anatolia Antiqua* 15.15, 2007b, 1-16.

- Borrell 2010 F. Borrell, "Characterizing flint outcrops in secondary position. A study case: the Euphrates terraces and their exploitation during the 8th-7th millennia cal BC", *Publications de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* 56.1, 2010, 117-128.
- Borrell 2011 F. Borrell, "Changes in Chipped Stone Industries in South-Eastern Anatolia: Akarçay Tepe (7,600- 6,800 cal. BC)", içinde: E. Healey – S. Campbell – O. Maedas (ed.), *Proceedings of the Sixth PPN Conference on Chipped and Ground Stone Artefacts in the Near East* (Berlin 2011) 213-226.
- Borrell 2015 F. Borrell, "Further remarks about lithic production at Akarçay tepe (middle Euphrates valley) during the late PPNB", *Broadening Horizons 4: A Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East, Egypt and Central Asia. Archaeopress* (Oxford 2015) 265-277.
- Borrell Tena 2006 F. Borrell Tena, *La gestión de los recursos minerales silíceos en las primeras comunidades campesinas en el valle medio del Éufrates; VIIIº-VIIº milenios Cal. BC Implicaciones socioeconómicas del proceso de producción lítico*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Universitat Autònoma de Barcelona (Barcelona 2006).
- Caneva ve diğ. 1994 I. Caneva – A.-M. Conti – C. Lemorini – D. Zampetti, "The Lithic Production at Çayönü: a Preliminary Overview of the Aceramic Sequence", içinde: H. G. Gebel – S. K. Kozłowski (ed.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent* (Berlin 1994) 253-266.
- Caneva ve diğ. 1996 I. Caneva – C. Lemorini – Z. Daniela, "Lithic Technology and Functionality Through Time and Space at Çayönü", içinde: S. K. Kozłowski – H. G. Gebel (ed.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, and Their Contemporaries in Adjacent Regions* (Berlin 1996) 385-402.
- Caneva ve diğ. 1998 I. Caneva – C. Lemorini – D. Zampetti, "Chipped Stones at Aceramic Çayönü: Technology, Activities, Traditions, Innovations", içinde: G. Arsebük – M. J. Mellink – W. Schirmer (ed.), *Light on Top of the Blackbill. Studies Presented to Halet Çambel* (İstanbul 1998) 199-205.
- Caneva ve diğ. 2001 I. Caneva – M. R. Iovino – C. Lemorini – A. Özdoğan – D. Zampetti, "A Combined Analysis of Lithic Assemblages from Çayönü", içinde: I. Caneva – C. Lemorini – D. Zampetti – P. Biagi (ed.), *Beyond Tools. Redefining the PPN Lithic Assemblages of the Levant* (Berlin 2001) 165-182.
- Cauvin 1983 M.-C. Cauvin, "Les Faucilles Préhistoriques Du Proche-Orient Données Morphologiques Et Fonctionnelles", *Paléorient* 9.1, 1983, 63-79.

- Coşkunsu 2007 G. Coşkunsu, *The End of the Pre-Pottery Neolithic in the Middle Euphrates Valley. The Lithic Assemblages of Mezraa Teleilat, Southeastern Turkey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harvard University (Harvard 2007).
- Davis 1988 R. S. Davis, "Preliminary Notes on the Gritille Neolithic Chipped Stone Industry", *Anatolica* XV, 1988, 93-97.
- Davis ve diğ. 1990 J. Davis – A. Simmons – R. Mandel – G. Rollefson – Z. Kafafi, "A Postulated Early Holocene Summer Precipitation Episode in the Levant: Effects on Neolithic Adaptations", *55th annual meeting, Society for American Archaeology, Las Vegas*. 1990.
- Erim-Özdoğan 2007 A. Erim-Özdoğan, "Çayönü", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Avrupaya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 57-97.
- Erim-Özdoğan 2011a A. Erim-Özdoğan, "Çayönü", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. I. Kuniholm (ed.), *The Neolithic In Turkey New Excavations & New Research* (İstanbul 2011a) 185-269.
- Erim-Özdoğan 2011b A. Erim-Özdoğan, "Sumaki Höyük. A New Neolithic Settlement in the Upper Tigris Basin", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. I. Kuniholm (ed.), *The Neolithic In Turkey New Excavations & New Research* (İstanbul 2011b) 19-60.
- Erinç 1980 S. Erinç, "Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu", içinde: H. Çambel – R. J. Braidwood (ed.), *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları* (İstanbul 1980) 65-72.
- Erlat 2009 E. Erlat, *İklim Sistemi Ve İklim Değişmeleri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 105 (İzmir 2009).
- Goring-Morris – Belfer-Cohen 2010 N. Goring-Morris – A. Belfer-Cohen, "Great Expectations," or the Inevitable Collapse of the Early Neolithic in the Near East", *Becoming Villagers: Comparing Early Village Societies* 6, 2010, 62-77.
- Hauptmann – Özdoğan 2007 H. Hauptmann – M. Özdoğan, "Anadolu'da Neolitik Devrim", *Vor 12000 Jahren in Anatolien: die ältesten Monumente der Menschheit*, 2007, 404-410.
- Köhler-Rollefson 1988 I. Köhler-Rollefson, "The Aftermath Of The Levantine Neolithic Revolution In The Light Of Ecological And Ethnographic Evidence", *Paléorient* 14.1, 1988, 87-93.
- Kutlu ve diğ. 2018 L. Kutlu – A. Erim-Özdoğan – E. Çakır Altundağ, "Archaeobotanical studies at Sumaki Höyük (Batman, Turkey) in 2014", *Eurasian Journal of Forest Science* 6.2, 2018, 26-34.

- Maeda 2007 O. Maeda, "Meanings of obsidian exchange and obsidian use at Akarçay Tepe", *Systèmes techniques et communautés du Néolithique précéramique au Proche-Orient*. [Technical Systems and Near Eastern PPN Communities], 2007, 245-254.
- Maeda 2009 O. Maeda, *The Materiality of Obsidian and the Practice of Obsidian Use in the Neolithic Near East*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Manchester (Manchester 2009).
- Nishiaki 1990 Y. Nishiaki, "Corner-Thinned Blades: A New Obsidian Tool Type from a Pottery Neolithic Mound in the Khabur Basin, Syria", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 280, 1990, 5-14.
- Özbaşaran – Molist 2007 M. Özbaşaran – M. Molist, "Akarçay Tepe: Orta Fırat'ta Neolitik Döneme Ait Yeni Bir Yerleşme", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 179-187.
- Özdoğan 1994 M. Özdoğan, "Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers", içinde: H. G. Gebel – S. K. Kozłowski (ed.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent* (Berlin 1994) 267-277.
- Özdoğan 2007 M. Özdoğan, "Mezraa-Teleilat", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 189-201.
- Özdoğan 2011 M. Özdoğan, "Mezraa-Teleilat", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. I. Kuniholm (ed.), *The Neolithic In Turkey New Excavations & New Research* (İstanbul 2011) 203-260.
- Redford 1986 S. Redford, "Excavations at Gritille (1982–1984): The Medieval Period A Preliminary Report", *Anatolian Studies* 36, 1986, 103-136.
- Rollefson – Köhler-Rollefson 1989 G. Rollefson – I. Köhler-Rollefson, "The Collapse of Early Neolithic Settlements in the Southern Levant", içinde: I. Hershkovitz (ed.), *People and Culture in Change* (Oxford 1989) 73-89.
- Schmidt 1988 K. Schmidt, "Nevalı Çori: Zum Typenspektrum der Silexindustrie und der übrigen Kleinfunde", *Anatolica* 15, 1988, 161-201.
- Simmons 2007 A. H. Simmons, *The Neolithic Revolution In The Near East: Transforming The Human Landscape* (Arizona 2007).
- Tekin 2017 H. Tekin, *Tarihöncesinde Mezopotamya* (Ankara 2017).
- Ullah 2013 I. Ullah, *The Consequence of Human Landuse Strategies During the PPNB-LN Transition: A Simulation Modeling Approach*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Arizona State University (Arizona 2013).

- Voigt 1985 M. M. Voigt, "Village on the Euphrates: Excavations at Neolithic Gritille in Turkey", *Expedition* 27.1, 1985, 10-24.
- Voigt 1988 M. M. Voigt, "Excavations at Neolithic Gritille", *Anatolica* XV, 1988, 215-232.
- Voigt – Ellis 1981 M. M. Voigt – R. S. Ellis, "Excavations at Gritille, Turkey: 1981", *Paléorient* 7.2, 1981, 87-100.

Grafik 1

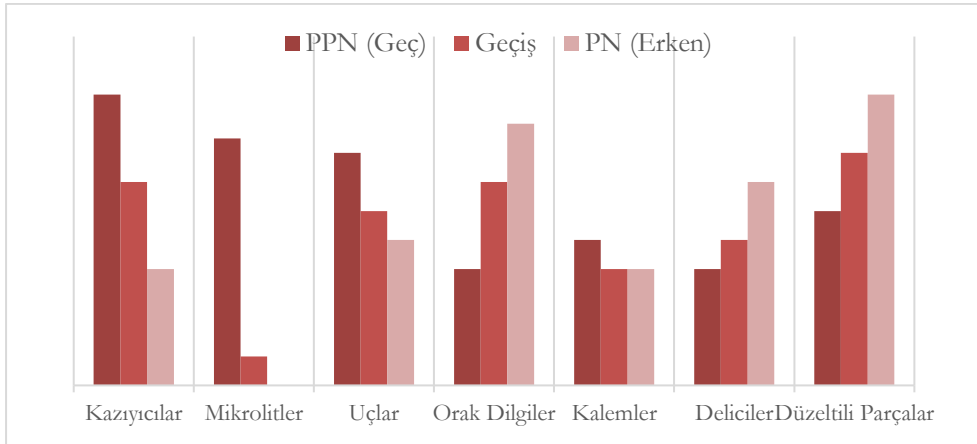
Akarçay Yerleşimi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yontmataş Endüstrisi		Akarçay Yerleşimi Geçiş Evresi Yontmataş Endüstrisi		Akarçay Yerleşimi Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Yontmataş Endüstrisi	
Teknolojik Öğeler	Tipolojik Öğeler	Teknolojik Öğeler	Tipolojik Öğeler	Teknolojik Öğeler	Tipolojik Öğeler

Tablo 1

Geç Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömleklili Neolitik'e Geçiş

	Orak Elemanları			Kazıyıcılar			Uçlar		
	Akaray	Çayönü	Meşra Teşilat	Akaray	Çayönü	Meşra Teşilat	Akaray	Çayönü	Meşra Teşilat
Geç Çanak Çömleksiz Neolitik									
Geç Çanak Çömleklili Neolitik									
Erken Çanak Çömleklili Neolitik									

Tablo 4

Grafik 2

KARAVELYAN EXCAVATIONS WITHIN THE ILISU PROJECT

Halil TEKİN*

Key Words: Halaf • Late Neolithic • Pottery • Ilisu Project

Abstract: Karavelyan is located in the Upper Tigris valley. The site is ca. 150 km to the north of the modern Turkish-Syrian border and on the right bank of the Tigris River. The site is within the flooding zone of the Ilisu Dam to be constructed on the Tigris River. The excavations started in 2009 and were completed in 2012. The site consists of two individual settlements situated 200 m apart. The eastern one, known as Hınçıka, was an Assyrian settlement. Karavelyan, to the west, is a mono-period site only inhabited during the Early Halafian. The archaeological deposit at Karavelyan are approximately one metre deep and contain two building levels. The architecture is very poorly preserved. The top-most level 1 yielded rectangular buildings of *pisé* walls without foundation while the second layer contained rectangular architecture with the second foundations. In this article, for the first time, Karavelyan is extensively introduced into the world of science.

ILISU PROJESİ KARAVELYAN KAZILARI

Anahtar Kelimeler: Halaf • Geç Neolitik • Çanak-çömlek • Ilisu Projesi

Özet: Karavelyan Yukarı Dicle Vadisi'nde yer almaktadır. Yerleşim Dicle'nin sağ kıyısında ve modern Türkiye-Suriye sınırından yaklaşık 150 km kuzeyindedir. Yerleşim Dicle nehri üzerine inşa edilen Ilisu Barajı dolmuş alanı içinde kalmaktadır. Kazılar 2009 yılında başlamış ve 2012 yılında tamamlanmıştır. Yerleşim 200 m uzaklıkta iki höyükten oluşmaktadır. Bunlardan doğudaki Hınçıka bir Assur yerleşimidir. Batıdaki Karavelyan ise sadece Erken Halaf süresince iskan edilmiştir. Karavelyan'daki arkeolojik dolgu yaklaşık bir metre derinlikte ve iki yapı katından oluşmaktadır. Mimari oldukça kötü korunmuştur. Üstteki 1. Yapı Katı temelsiz *pisé* duvarları olan dörtgen binalardan oluşurken 2. Yapı Katı dörtgen planlı mimarisi ikinci bir temele sahiptir. Bu makalede Karavelyan ilk kez kapsamlı olarak bilim dünyasına ana hatlarıyla tanıtılmaktadır.

* Doç. Dr. Halil TEKİN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe-ANKARA, e-posta: htekin4@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4324-668X
Gönderilme tarihi: 27.05.2019; Kabul edilme tarihi: 11.06.2019

Introduction

Named after Karavehyan, whose grave is located on the site, the settlement was first visited by an American team at the end of the 1980s during a survey undertaken within the scope of the Ilisu Dam Archaeological Salvage Project¹. It was revisited in 2007 by the excavation team working in Hakemi Use during the Ilisu Pottery Neolithic Settlements Survey and data regarding some of the potsherds recovered at surface level was published.

A highly-respected non-Muslim living in a nearby village in the early 20th century, Karavehyan (*Karavehlioglu* in Turkish) was entombed in a small shrine upon his death. Karavehyan's grave was considered holy and visited by the local community until recently. Today, although the shrine has disappeared, the field where it is located is still named after the grave. There is a second mound, called *Hinçika* by the local community, located 200 metres east of Karavehyan. No excavations have yet been carried out on this second mound, which is a Late Assyrian settlement as survey results demonstrate.

Location

Karavehyan is located 5 kilometres west of the village of Merdan, Tepe within the Bismil district of the city of Diyarbakır. Once situated on a 10 metre-high natural terrace on the banks of Tigris River, the settlement is now 100 metres away from the altered riverbed (Fig. 1). Potsherds on the surface are scattered over approximately 1.5 hectares of agricultural

field. The natural height of the settlement has been reduced due to long years of agricultural activity. Islamic graves, normally dug at about 1.5-2 metres deep, lie directly under the surface, which gives an idea about the extent of destruction.

Excavations

Excavations in Karavehyan were started in 2009 and the fieldwork ended in 2012². Since the settlement is located within private property, permission of the land owner was taken for the excavations. Partly due to this limitation, during the first season, the excavations were carried out in five trenches (BB 9, BB 10, CC 9, CC 10 and DD 11) measuring 10x10 metres in the western part of the settlement (Fig. 2). Virgin soil was reached at a depth of 80 centimetres in some parts of these trenches. The surface had been destroyed to a great extent due to the use of agricultural machinery; in terms of architectural remains, only some furnaces were observed in some parts of the excavated areas.

Excavations were undertaken in four trenches (CC14, CC15, DD14 and DD15) in the eastern part of the settlement in 2010 and in six trenches (FF10a, FF10b, FF11a, FF11b, FF11d and GG11b) in the southern part of the settlement in 2011. Virgin soil was reached at a depth varying between 80 centimetres and 1 metre in a total of 10 trenches covering an area of 1000 m² excavated over three seasons (Fig. 3).

¹ Algaze – Rosenberg 1991, 148, Fig. 2a.

² Tekin 2011a.

Architecture

No architectural remains referring to a powerful settlement were discovered during the excavations. However, two small furnaces with surrounding carbonised wooden remains recovered in trench CC9 offer some clues about the architecture of the settlement (Fig. 4). Also, irregularly-dispersed, medium-sized uncut stones were found in all of the trenches (Fig. 5). As they were not bound with a strong mortar, these stones, which are the foundations of a wooden structure, crumbled away over time after the settlement was abandoned. As a result of these, no stone architecture with a regular plan was discovered during the excavations.

It has been established that Karavelyan, which is currently at field level, has two building phases (Fig. 6). Architectural remains recovered during the excavations offer some clues about the settlement. The upper building phase consists of structures built of light building material such as wood and thatch, directly plunged into the soil. Rows of medium-sized stones were placed without use of mortar on the floor on both sides of the structure. The stones fell apart after this short-term settlement; thus, no regular plan was discovered during the excavations. The recovered stone foundation remains reveal that the settlement lasted a very short time and that no constructions requiring hard work were undertaken.

The second building phase differs from the upper phase in terms of architecture. A structure recovered in trenches FF11a and FF11b in the southern part of the settlement has *pisé* walls built without a stone foundation as well as two conserved rooms, the larger rear one having a rectangular plan and the other front one apsidal terminated in the eastern part. The walls were loosely built by manually shaping the mortar for a short time. No traces or segments of *kerpiç* (mud brick) were observed within the walls.

On the other hand, a depiction on the neck of a pot recovered during the excavations held in 2011 offers valuable data regarding the building technique and the frontal view of the structures (Fig. 7). The painted decoration on the potsherd depicts a structure rising on large wooden posts stuck in the ground³. Spaces between the wooden posts were covered with thatch while the sides of the walls and the roof were covered with straw.

Parallels of Karavelyan have been discovered in some contemporary settlements in Mesopotamia before: in Tell Arpachiyah⁴ near Mosul in Iraq, Fıstıklı Höyük⁵ among the excavations at Birecik Dam, Şanlıurfa and Domuztepe⁶ in Kahramanmaraş, pots with similar building and human depictions were recovered. This structural tradition is rather suitable for seasonal settlements in a nomadic lifestyle than long-term settlements, which coincides with the results of the excavations carried out in Karavelyan.

³ Tekin 2011b, 310, Fig. 2-4.

⁴ Mallowan – Cruikshank-Rose 1935.

⁵ Pollock *et al.* 2001, 50, Fig. 6, f.

⁶ Kansa *et al.* 2009, 910-911, Fig. 5.

Graves

A total of 52 graves belonging to different periods were excavated. 40 of these are recent Islamic graves that were discovered directly under the surface and which could have been dated solely according to the position of the bodies. Upon enquiry, we found out that the territory was used as a cemetery by the local community in early 20th century, where mostly Muslims but also a few non-Muslims were buried.

Wheel-made pottery recovered around skeletons allowed to date three graves belonging to the Late Assyrian Period. Apparently, during the Late Assyrian Period, the inhabitants of Hınçıka mound to the east buried their dead in Karavehyan. Wheel-made Assyrian pots recovered in simple earth graves prove this. It should however be noted that no potsherds belonging to the Late Assyrian Period were recovered during the excavations in Karavehyan.

Nine Late Neolithic graves, all showing similarities, were discovered in Karavehyan. Grave gifts were recovered in five of these graves buried under house floors and empty spaces between buildings⁷. All of these graves are simple earth graves belonging to the first building phase. Graves for adults have no directional unity. Painted terracotta pots were left by the side of the bodies as grave gifts (Fig. 8). No ornamental objects or objects of different material were discovered. The limited number of graves, on the other hand,

demonstrates that the settlement was not used throughout the whole year.

Pottery

A total of approximately 2000 potsherds, all handmade, were collected during the excavations, which can be categorised into three main groups: *Coarse Ware*, *Simple Smoothed Ware* and *Painted Ware*.

A large amount of the pots is made up of *coarse wares*, which are made of a fabric rich in organic matter with a dark core. Small pieces of stone and sand were observed in some of these examples that were not sufficiently fired in terms of temperature and duration. Pots made of light yellow, dusty beige and light buff fabric are quite simple in form. Pot forms mostly include bowls, small-sized and shallow as well as large and deep ones. A considerable number of cooking pots without necks is also to be noted. This group also includes a small number of *busking tray* sherds, recovered in very small pieces which do not allow an estimation of their sizes. Yet, similar to contemporary Mesopotamian examples, potsherds recovered in Karavehyan mostly have parallel chamfers on the inner side of the base.

The simple smoothed ware pieces are fewer in number among the potsherds recovered at Karavehyan. All of the pots in this group, fired at higher temperatures for longer periods compared to the previous one, have a fabric rich in sand and minerals but also organic matter, mostly in tones of grey and brown. Pot forms mainly consist of bowls of different sizes and depth as well as a small number of

⁷ Tekin 2014, 248.

jars. Pots in this group have no surface decoration.

The *Painted ware* form as much as two third of the whole assemblage of potsherds (Fig. 9). Their meticulously-produced fabric has very little organic matter in it. Pieces of lime and sand were used instead for tempering. Pot forms mainly include bowls and plates as well as some necked jar and vase forms. *Cream bowls*, named after those at the excavations in Tell Arpachiyah⁸ near Mosul, are quite prevalent in Karavelyan. These fine-fired pots have fine painted decoration, mostly of geometrical patterns, on the inner and outer surfaces. Among typical Halaf decoration, crossed triangles, grid patterns and horizontal wavy lines as well as *dancing ladies* are often found on the Karavelyan pots (Fig. 10).

Human and animal figures can also be seen on painted Karavelyan pots. The most interesting of these is undoubtedly that on the neck of a long-necked pot, depicting a human and a structure. Although the main scene consists of the structure, the human figure depicted walking towards it is also significant for the information it offers about the looks of the people at the time. The human figure in the depiction is of unknown sex and has long, dishevelled hair extending down on the front until the knees. A bulge at the waist gives the impression of a belt. The right hip and calf are quite thick as opposed to the schematic left side. Although the body lines resemble those of a woman, it is difficult to tell the sex of the human

figure. Potsherds similar to those in Karavelyan were recovered at the well-known Late Neolithic settlements of Tell Halaf⁹ and Tell Sabi Abyad¹⁰ in Syria, the common characteristic of which is long, dishevelled hair in depictions of humans.

Small Finds

Small finds recovered during the excavations in Karavelyan are few in number and show little variety. A small number of clay spindle whorls and bone awls, universally found in any Late Neolithic settlement, were recovered as well as a stone seal, a clay stamp impression and a few *tokens*.

The majority of the stone tools consist of small hand tools produced within the scope of the ground stone industry. These tools made of stones abundantly found in the area inform us about the toolbox of the inhabitants of Karavelyan. They are tools designed for fine craftsmanship with an ergonomic structure allowing easy handling. Chipped stone tools are mostly made of flint as rich flint deposits are found within 5 kilometres around Karavelyan. The abundance of flint cores and flakes indicate production in the settlement. Obsidian tools are few and no obsidian cores were recovered.

Discussion

Karavelyan is a small Early Halaf settlement on a natural terrace on the banks of the Tigris. In the lack of a radiocarbon dating history, archaeological data suggests that the settlement was inhabited shortly from 5.800 BC to 5.700 BC. As

⁸ Mallowan – Cruikshank-Rose 1935, 131.

⁹ Schmidt 1943, 43-44, Taf. LX.

¹⁰ Nieuwenhuyse 2008, 252, Fig. 8.5.1.

such, it appears to be a “station” where small nomadic populations settled on a short-term basis. No finds indicating a powerful settlement were recovered in the two building phases of this settlement, which gives the impression that it was not permanently inhabited throughout the year. The existence of very few architectural remains and frequent traces of carbonised wood reveal that the inhabitants of the period built their shelters of light material. This is supported by the suitability of the recovered stone tools for tool-making, rather than an agricultural lifestyle. Archeo-botanical results also confirm that agriculture was not the primary activity. It should also be noted that a large amount of sheep and goat bones were recovered during the excavations.

Karavehyan’s position is better understood in relation to the other settlements discovered in the surveys carried out by the team in the area¹¹, including Hucetti and Gir Beşik along the Tigris, a couple of significant Halaf settlements covering 4 and 2 hectares respectively, and other settlements at field level, covering one hectare or less, like Karavehyan¹². Hardly visible to the naked eye today, these settlements can be identified according to the potsherds recovered on the surface of sites.

Apparently, Karavehyan and contemporary settlements were short-term stopping points of small groups moving seasonally along the Tigris (approximately 100 kilometres). Some small groups inhabiting main settlements such as Hucetti

and Gir Beşik, which are only 25 kilometres apart, bred small livestock and exploited the favourable environment that the Tigris and its branches offered. That the stone tools recovered during the excavations in Karavehyan are not suitable for agricultural activities and the existence of distinct traces of cutting on small livestock bones were abundantly recovered during the excavations are compatible with the function of the stone tools.

Yet, it should be noted that no organic connection can be made between Karavehyan and Hakemi Use, located 7 kilometres west. The last building phase at Hakemi Use was dated around 5.950 BC; no settlement took place at the site after this date while at Karavehyan and its other contemporaries in the area, settlement began after 5.800 BC. A single settlement that could possibly bridge these two periods was identified during the survey carried out in the area: Situated approximately 1 kilometre south of the Tigris and 10 kilometres southwest of central Bismil, Doruç is a mound settlement that contains material similar to both Hakemi Use and Karavehyan. Much about the Late Neolithic Period of the Upper Tigris Valley remains to be revealed by future excavations at this and other sites.

¹¹ Tekin 2009.

¹² Tekin 2017, 109, Fig. 9.1.

List of Figures

Figure 1: Karavelyan, view from the north.

Figure 2: Topographic map.

Figure 3: Trenches, view from the south-east.

Figure 4: Trenches, view from the north.

Figure 5: Trench FF10a, view from south.

Figure 6: Southern trenches, view from the north-east.

Figure 7: Painted sherds with human and building.

Figure 8: Small jar from a burial.

Figure 9: Some painted sherds.

Figure 10: Some sherds with “dancing ladies” motifs.

BIBLIOGRAPHY

- Algaze – Rosenberg 1991 G. Algaze – M. Rosenberg “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1989”, *AST* 8, 1991, 137-161.
- Kansa *et al.* 2009 S. W. Kansa – A. Kennedy – S. Campbell – E. Carter “Resource exploitation at Late Neolithic Domuztepe, faunal and botanical evidence”, *Current Anthropology* 50.6, 2009, 897-914.
- Mallowan – Cruikshank-Rose 1935 M. E. L. Mallowan – J. Cruikshank-Rose “Excavations at Tall Arpachiyah, 1933”, *Iraq* II, 1935, 1-178.
- Nieuwenhuyse 2008 O. P. Nieuwenhuyse *Plain and Painted Pottery, the Rise of Late Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamian Plains*, Brepols, (Turnhout 2008).
- Pollock *et al.* 1999 S. Pollock – R. Bernbeck – S. Allen – A. G. C. Gresner – R. Costello – S. K. Costello – M. Foree – S. Lepinski – S. Niebuhr “Excavations at Fıstıklı Höyük, 1999, in: N. Tuna – J. Öztürk – J. Velibeyoğlu (eds.) *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, METU-TAÇDAM (Ankara 1999) 39-63.
- Schmidt 1943 H. Schmidt *Tell Halaf, Die Prähistorischen Funde*, Walter de Gruyter & Co. (Berlin 1943).
- Tekin 2009 H. Tekin “İlisu Projesi Seramikli Neolitik Yüzey Araştırması, 2007”, *AST* 26.1, 2009, 279-288.
- Tekin 2011a H. Tekin “Diyarbakır'da Bir Halaf Yerleşimi: Karavehyan (Hınçıka) 2009 Yılı Kazıları”, *KST* 32.2., 2011, 350-363.
- Tekin 2011b H. Tekin “Karavehyan Kazılarında İnsan ve Yapı Betimli Bir Halaf Kabinin Tanıtımı”, *TÜBA-AR* 14, 2011, 310-312.
- Tekin 2014 H. Tekin “Karavehyan'dan Bir Halaf Mezarı”, in: A. Engin – B. Helwing – B. Uysal (eds.) *Armizzi, Engin Özgen'e Armağan*, Asitan Kitap (Ankara 2014) 247-252.
- Tekin 2017 H. Tekin “Late Neolithic pottery traditions on the Upper Tigris valley”, in: W. Cruells – I. Mateiciucová – O. P. Nieuwenhuyse (eds.) *Painting Pots-Painting People*: Oxbow books (Oxford 2017) 107-114.

Figure 1

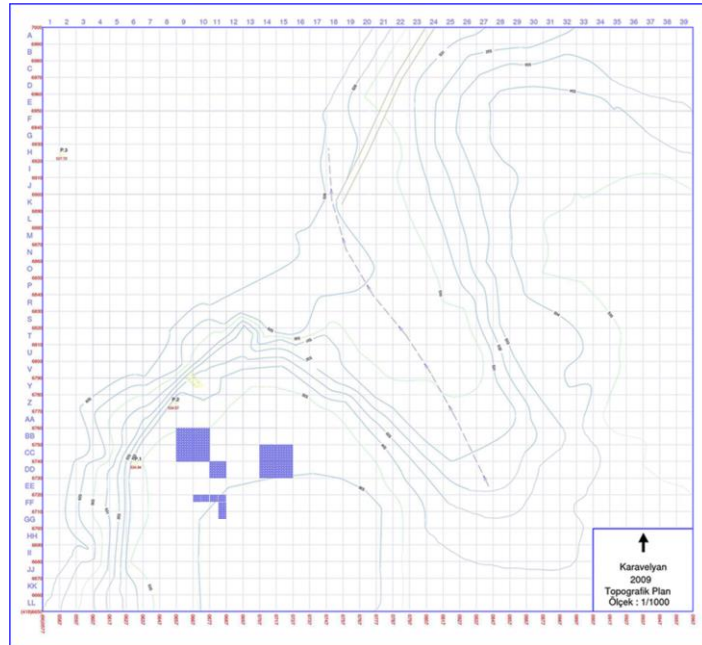

Figure 2

Figure 3

Figure 4

Figure 5

Figure 6

Figure 7

Figure 8

Figure 9

Figure 10

ÇEMKA HÖYÜK: YUKARI DICLE HAVZASI'NDA BULUNAN YENİ BİR PPNA VE GEÇ EPİPALEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİM YERİ

Ergül KODAŞ*
Bülent GENÇ**

Anahtar kelimeler: *Kuzey Mezopotamya • Çanak-Çömleksiz Neolitik A • Geç Epipaleolitik • Yukarı Dicle Havzası*

Özet: Son yıllarda yapılan çalışmalar sonrası Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine tarihlenen, Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Gusir Höyük ve Boncuklu Tarla gibi birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları aynı zamanda Geç Epipaleolitik tabakalar içermektedir. 2018 yılında tespit edilen ve Ilisu Barajı İnşaat Sahası'nda bulunan Çemka Höyük yerleşiminin Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine ve Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlenen tabakalar içerdiği düşünülmektedir. Çemka Höyük bu bağlamda Yukarı Dicle Havzası'nın Neolitikleşme süreci üzerine önemli yeni bilgiler verecek önemli bir potansiyele sahiptir. Daha önce Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük ve Hallan Çemi'de kısıtlı alanlarda ve sondajlarda tespit edilen Geç Epipaleolitik dönem tabakalar Çemka Höyük'te yol yapımı sırasında açığa çıkan kesitlerden anlaşıldığı üzere yaklaşık 2 metrelik dolgulardan tespit edilmiştir.

ÇEMKA HÖYÜK: A NEW PPNA AND LATE EPIPALEOLITHIC SETTLEMENT IN UPPER TIGRIS BASIN

Keywords: *Northern Mesopotamia • Pre-Pottery Neolithic A • Late Epipaleolithic • Upper Tigris Basin*

Abstract: After the studies carried out in recent years, many settlements such as Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Gusir Höyük and Boncuklu Tarla which are dated to the Pre-Pottery Neolithic A Period have been identified. Some of them also contain Late Epipaleolithic layers. The Çemka Höyük settlement, which was discovered in 2018 and located at the construction of the Ilisu Dam, also contains layers dating to Pre-Pottery Neolithic A and possibly the Late Epipaleolithic Periods. The Late Epipaleolithic levels, which were previously identified in restricted areas and drillings in Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük and Hallan Çemi, were identified in the fillings having approximately 2 m over the profiles exposed during road construction in Çemka Höyük.

* Dr. Öğr. Üyesi Ergül Kodaş, Mardin-Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarıhböncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, Diyarbakır Yolu 6. km, Mardin, e-posta: ergulkodas@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8340-5828

** Dr. Öğr. Üyesi Bülent Genç, Mardin-Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protobistorya Anabilim Dalı, Diyarbakır Yolu 6. km, Mardin, e-posta: bulentgenç@botmail.com
ORCID: 0000-0002-1529-6831
Gönderilme Tarihi: 05.08.2019; Kabul Edilme Tarihi: 22.09.2019

Giriş

Çemka Höyük (Su Kenarı Höyük) yerleşim yeri Ilısu Barajı baraj kapağının yaklaşık 1,100 m güneybatısında, Mardin iline bağlı olan Dargeçit ilçesi Ilısu köyü sınırları içerisinde bulunmaktadır¹. Çemka Höyük yerleşim yeri 37°31'22.27"K ve 41°50'26.23"D koordinatlarında, deniz seviyesinden yaklaşık 420 m yükseklikte bulunmaktadır. Dicle Nehri'nin hemen batısında ve Boncuklu Tarla Neolitik Çağ yerleşim yerinin yaklaşık 900 m güneydoğusundadır (Harita 1). Yaklaşık olarak 65 m x 135 m boyutlarında olan yerleşim yeri bazı alanlarda 6-7 m yükseklikte olan arkeolojik dolgulara sahiptir. 2008 yılında bölgede yapılan yüzey araştırmalarında² höyük üzerinde bulunan sel tabakasından dolayı maalesef tespit edilememiş olan yerleşim yeri, Ilısu Barajı ve Hes Projesi kapsamında yapılan yol çalışmaları sonrasında birçok yerde ağır bir tahribata uğramıştır.

Yerleşim yerinin görmüş olduğu tahribattan dolayı ortaya çıkan kesitlerde Mardin Müzesi tarafından höyük üzerinde ilk incelemeler yapılmış ve höyük 1. derecede sit alanı olarak tescillenmiştir³. Çemka Höyük'te 2 gün boyunca yapılan tescil ve belgeleme çalışmaları⁴ sonrasında oluşan 3 ayrı kesit üzerinde tespit edilen mimari kalıntılar, iskelet kalıntıları, yontmataş ve diğer

buluntular yerleşimin PPNA ve Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlendiğini düşündürmektedir.

Mimari Kalıntılar

Ilısu Baraj inşaatı sırasında açılan yollar nedeniyle tahrip olan Çemka Höyük'ün yamacında 3 ayrı kesit üzerinde incelemeler yapılmış, bu çalışmalar sonucunda PPNA Dönemi'ne tarihlenen yuvarlak planlı evler ile Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlendiği düşünülen basit barınak tipi yapılara ait taban ve duvar kalıntıları saptanmış ve belgelenmiştir. Özellikle ortaya çıkarılan profiller üzerinde yapılan çalışmalar sonrasında PPNA Dönemi'ne tarihlenen yapıların yuvarlak planlı olduğu, taban ve duvarlarının da açık kahverengi kil - toprak karışımı bir malzeme ile sıvandığı görülmektedir (Res. 1). Özellikle Profil 2 ve Profil 3 olarak isimlendirilen kesitler üzerinde net bir şekilde görülen yuvarlak planlı evlerin yarıçaplarının 4-6 m arasında ve bazılarının duvarlarının da yer yer 2 m yüksekliğe kadar korunmuş oldukları gözlemlenmiştir. Yakınoğuş'ta PPNA Dönem'e tarihlenen yapıların çoğunlukla temel seviyesinde açığa çıkarıldıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Çemka Höyük'te yer yer 2 m'ye yaklaşan duvarları ile birlikte, neredeyse bir bütün olarak tespit edilmiş olan evler Yukarı Dicle Havzası'nda söz konusu dönem mimari öğelerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli bilgiler vermektedir. Yerleşim yerinde tespit edilen yapıların inşa

¹ Yerleşim yeri 2018 yılı Kasım ayında Ilısu Barajı İnşaat Sahası kapsamında kazısı yapılan Koçtepe yerleşim yerinde yapılan çalışmaları ziyaret etmek için bölgeye giden Mardin-Artuklu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü çalışanları Dr. Öğr. Üyesi Ergül Kodaş ve Dr. Öğr. Üyesi Bülent Genç tarafından tespit edilmiştir.

² Ökse ve diğ. 2010; Taşkıran – Kartal 2010.

³ Buradaki incelemeler Koçtepe kazısı Bakanlık Temsilcisi Erdem Erip, Koçtepe kazı ekibi ve Dr. Öğr. Üyesi Ergül Kodaş ile Dr. Öğr. Üyesi Bülent Genç tarafından yapılmıştır.

⁴ Alanda yürütülen çalışmalar Mardin Müzesi Müdürlüğü ve adı geçen araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir.

tarzına bakıldığında ise PPNA Dönem'e tarihlenen evlerin daha çok çevrede bulunan işlenmemiş yassı uzun taşlarla inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Evlerin temel seviyesinde bulunan taşların ise daha kaba ve büyük boyutlu oldukları görülmektedir. Söz konusu yapılar inşa tarzları bakımından bölgede bulunan Hasankeyf Höyük⁵ ve Hallan Çemi⁶ yerleşim yerlerinde tespit edilen mimari kalıntılarla bazı benzerlikler göstermekle birlikte kendine has bazı yerel karakterler de sergilemektedirler. Ayrıca söz konusu döneme tarihlenen mimari kalıntıların hemen altında Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlendiği düşünülen geçici barınak tipi yapılara ait taban ve duvar kalıntıları tespit edilmiştir (Res. 2). Söz konusu döneme ait kalıntılar daha çok toprak - çakıtaşı karışımı bir malzeme ile yapılmıştır. Bu yapıların duvarlarına ait kalıntılar bulunmamakla birlikte bazı alanlarda söz konusu yapılara ait temel kalıntılarına rastlanmıştır. İleriki yıllarda yapılacak kazılar söz konusu yapı kalıntılarının hem kronolojik hem de mimari bağlamda daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Yontmataş Aletler

Çemka Höyük'te yapılan belgeleme ve tescilleme esnasında 500'e yakın yontmataş parça ve üretim artığı toplanmıştır. Genellikle mikrodilgi ve dilgi üretimi sırasında ortaya çıkan yongalar toplanmış olmakla birlikte söz konusu buluntular arasında çakmaktaşı ve obsidiyenden üretilmiş mikrodilgiler, dilgiler, mikrolit aletler, yonga üzerine aletler ve tek veya iki vurma düzlemine sahip çakmaktaşı çekirdekler bulunmaktadır. Yontmataş alet üretiminde daha çok

çakmaktaşı kullanılmakla birlikte siyah renkte olan çok sayıda obsidiyen parça da tespit edilmiştir. Söz konusu yontmataş aletlere detaylı bakıldığında Çemka Höyük yontmataş alet endüstrisi içerisinde mikrolit aletlerin daha yoğun olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle Geç Epipaleolitik Dönem'de Zagros kökenli olan Zarziyen'e ait⁷ olduğu düşünülen üçgen budanmış mikrolitik aletler, trapezler ve yarım biçimli mikrolit aletler, sırtlı dilgiler ve söz konusu aletlerin üretildiği tek vurma düzlemli çekirdekler yoğundur (Res. 3). PPNA Dönem'de ise bu dönem için tipik olan trapezler, yarım biçimli mikrolitler, iki vurma düzlemine sahip mikrodilgi çekirdekleri, düzeltili dilgiler, kıyıcı olarak kullanıldığı bilinen satırlar (*chopper*) ve yaprak biçimli ok uçları tespit edilmiştir (Res. 4).

Öğütme Taşları

Yerleşim yerinin değişik yerlerinde höyüğün görmüş olduğu tahribattan dolayı dağınık olarak tespit edilmiş olan 40'a yakın öğütme taşının tamamı PPNA Dönem'e tarihlenmektedir. Söz konusu öğütme taşlarının neredeyse tamamı, birkaç kireçtaşı örnek dışında, bazalttan yapılmıştır (Res. 5). Yuvarlak formda olan bir örnek dışında tamamı uzun yatay formdadır. İkinci gruba giren söz konusu öğütme taşlarının bazıları 30-40 cm uzunluğa sahipken bazıları daha küçük boyutludur ki bu örnekler aynı zamanda, diğerlerine oranla, daha az derinliğe sahiptir.

Kemik Aletler

Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A tabaklarından ele geçen 2 adet kemik bız

⁵ Miyake ve diğ. 2012.

⁶ Rosenberg 2011.

⁷ Aurecnhe – Kozłowski 2000.

parçası, özellikle Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Gusir Höyük gibi bölgede bulunan yerleşim yerlerinden ele geçen buluntular ile bazı benzerlikler göstermesi açısından önemlidir (Res. 6)⁸. Özellikle Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlendiği düşünülen bir adet kemik *spatula* parçası ise bu dönemde de bazı kemik aletlerin kullanıldığını göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

İskelet Kalıntıları

Yerleşim yerinde yüzeyde ve kesitler üzerinde görülen insan kalıntıları Çemka Höyük'ün PPNA Dönem ölü gömme gelenekleri için önemli bilgi verebilecek bir potansiyele sahip olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanı sıra kesit temizleme işlemi sırasında bir evin tabanı altında bulunan bir iskelet bütün olarak açığa çıkarılmıştır. 2-3 yaşlarında bir çocuğa ait olan iskelet tam *hocker* (fetüs) pozisyonunda, başı güneye, yüzü ise doğuya bakar şekilde gömülmüştür (Res. 7). Söz konusu mezar içerisinde herhangi bir mezar eşyasına rastlanmamıştır.

Sonuç ve Tartışma

Çemka Höyük Ilısu Barajı ve Hes Projesi kapsamında yapılan yol inşa faaliyetlerinden dolayı ağır bir tahribata maruz kalmıştır ve bu nedenle birçok parçaya bölünmüştür. Fakat höyüğün hala korunmakta olan bölümleri olası kazı çalışmalarının yapılmasına herhangi bir engel oluşturmamaktadır. Bu nedenle Mardin Müze Müdürlüğü'nce gerekli başvurular yapılmış ve 2019 yılı için kazı izni alınmıştır. Çemka Höyük'te 2019 yılında yapılması planlanan arkeolojik kazılar bölgede gelecekte yapılacak çalışmalara yeni bir temel oluşturacak

ve bölgenin PPNA Dönem kültürleri üzerine yeni verilerin ve bilgilerin elde edilmesini sağlayacaktır. Bu bağlamda yine Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlendiği düşünülen tabakalar Neolitikleşme sürecinin öncesi ve bu dönemin başlangıç aşamaları hakkında da önemli bilgiler verecek bir potansiyele sahiptir. Çemka Höyük yerleşim yerinin çok yakınında bulunan Boncuklu Tarla yerleşim yerinde de tespit edilen PPNA ve Geç Epipaleolitik Dönem tabakalarının⁹ Çemka Höyük'te de olması birbirine çok yakın olan bu iki yerleşim yeri arasındaki olası kronolojik ve kültürel ilişkilerin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Çemka Höyük'te 2019 yılında yapılması planlanan kazı çalışmaları Yukarı Dicle Havzası'nda uzun süredir sorunlu olan yerleşik yaşam biçimine geçiş süreci üzerine de yeni araştırmaların yapılmasını sağlayacaktır.

Resim ve Harita Listesi

Harita 1: Çemka Höyük yerleşiminin lokalizasyonu (E. Kodaş).

Resim 1: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi mimari kalıntılar (E. Kodaş arşivi).

Resim 2: Geç Epipaleolitik Dönem mimari kalıntılar (E. Kodaş arşivi).

Resim 3: Geç Epipaleolitik Dönem A yontmataş aletler (E. Kodaş arşivi).

Resim 4: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi yontmataş aletler (E. Kodaş arşivi).

Resim 5: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi öğütme taşları (E. Kodaş arşivi).

Resim 6: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine tarihlenen kemik bız (E. Kodaş arşivi).

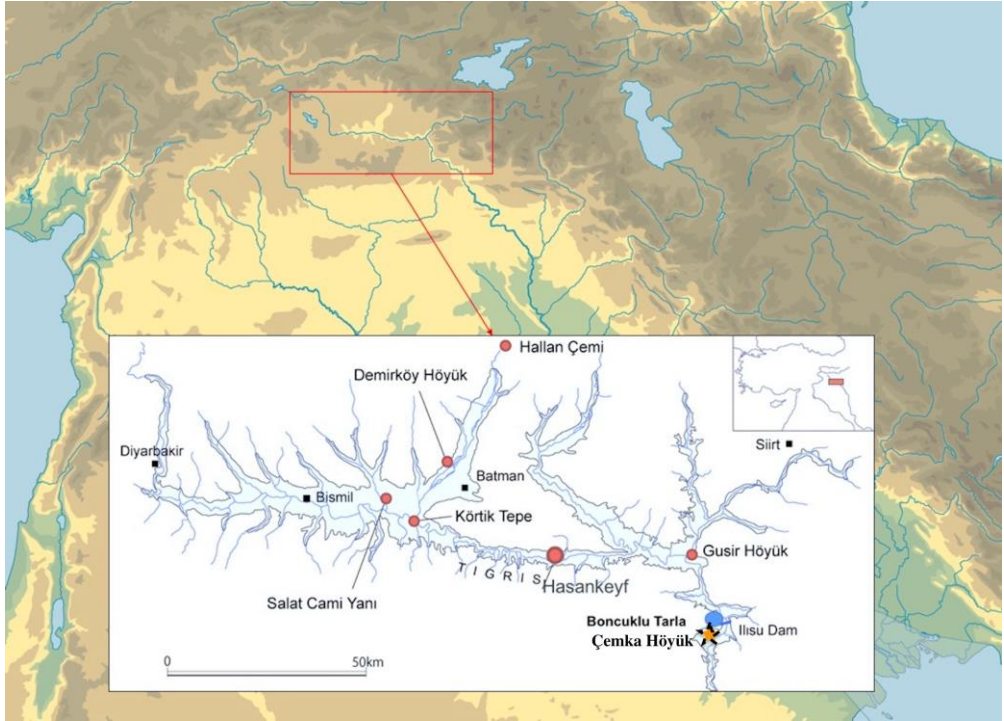
Resim 7: Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine tarihlenen bir evin tabanı altında bulunan bebek iskeleti. (E. Kodaş arşivi).

⁸ Karul 2011; Miyake ve diğ. 2012; Özkaya – Coşkun 2011.

⁹ Kartal ve diğ. 2014; Kodaş 2018.

KAYNAKÇA

- Aurenche – Kozłowski 2000 O. Aurenche – S.K. Kozłowski, *La Naissance Du Néolithique Au Proche Orient*, Editions Errance (Paris, 2000).
- Kartal ve diğ. 2014 M. Kartal – H. Taşkiran – K. Bulut – O. Dinç “Yontmataş Bulguları Işığında Yukarı Dicle Havzası’nda Yeni Bir Neolitik Yerleşim: Boncuklu Tarla”, *DTCFD* 54/1, 2014, 489-500.
- Karul, 2011 N. Karul, “Gusir Höyük,” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Vol. 1 (İstanbul 2011) 1-19.
- Kodaş 2018 E. Kodaş, “Yukarı Dicle’de Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler.” *ASanat* 157-158, 2019, 7-20.
- Miyake ve diğ. 2012 Y. Miyake – O. Maeda – K. Tanno – H. Hongo – C. Y. Gündem, “2012 New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th millennium Cal. BS site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia,” *Neo-Lithics* 1:12, 2012, 3-7.
- Ökse ve diğ. 2010 T. Ökse – A. Görmüş – E. Atay, “İlisu Barajı İnşaat Sahası 2008 Yüzey Araştırması”, *AST* 27.1, 2010, 333-349.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, ‘Körtik Tepe,’ içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Vol. 1. (İstanbul 2011) 89-127.
- Rosenberg 2011 M. Rosenberg, “Hallan Çemi,” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Vol. 1 (İstanbul 2011) 61-78.
- Taşkiran – Kartal 2010 H. Taşkiran – M. Kartal, “2008 Yılı Ilisu Baraj Gövdesi Alanı 2008 Yüzey Araştırması,” *AST* 27.1, 2010, 233-244.

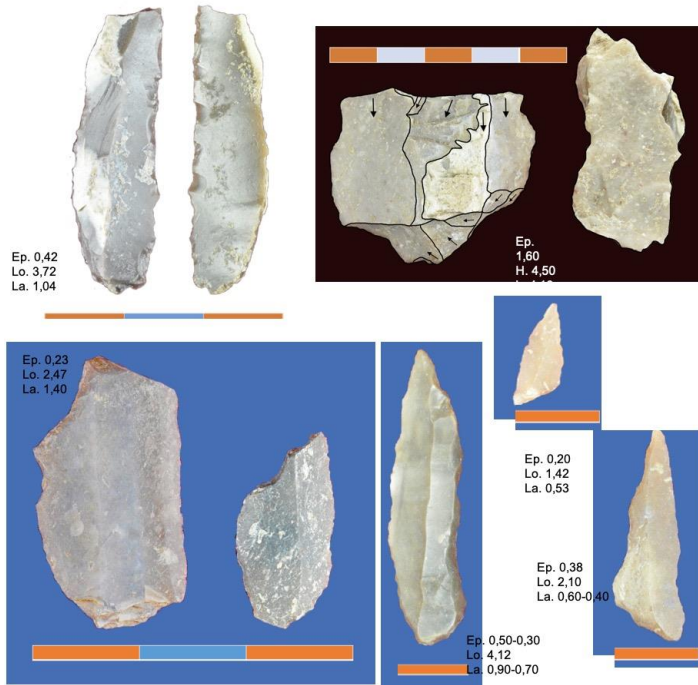
Harita 1

Resim 1

Resim 2

Resim 3

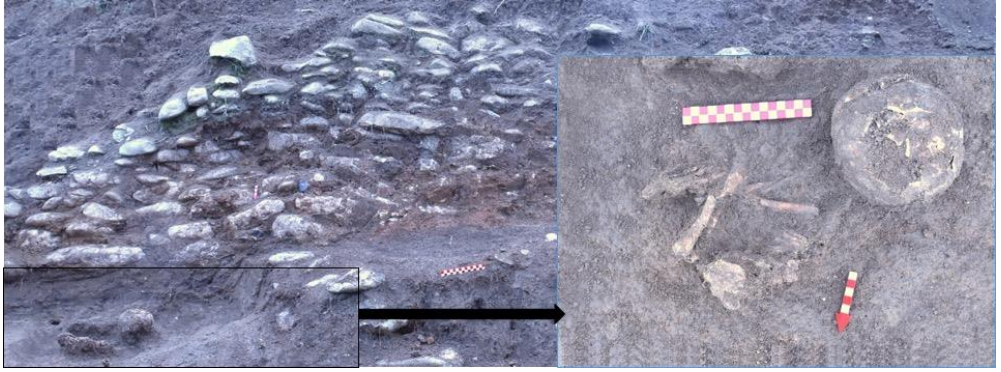
Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

TLOS ANTİK KENTİ KAYA MEZARLARI CEPHE DÜZENLEMELERİ

Taner KORKUT*
Bilsen Ş. ÖZDEMİR**

Anahtar Kelimeler: Likya • Tlos • Kaya Mezarı • Ölü Kültü • Stel

Özet: Tlos Antik Kenti, kaya mezarı geleneği bakımından Likya Bölgesi'nin önde gelen yerleşimleri arasında yer almaktadır. Kent nekropolünün doğu ve kuzey yönlerinde yoğunlaşan kaya mezarları cephe düzenlemelerine göre dört farklı grupta değerlendirilir. İlk grubu ev tipi bir cephe düzenlemesine sahip kaya mezarları oluştururken bunu sırasıyla tapınak cephesi görünümüne mezarlar, örgü cepheliler ve basit bir sanduka görünümündeki kaya mezarı tipleri takip eder. Ayrıca her bir grup kendi içinde farklı tipolojik alt başlıklara ayrılır. Tlos kaya mezarlarında yapılan çalışmalar kentin ölü kültü geleneği hakkında pek çok veriye ulaşılmasını sağlamıştır. Kaya mezarları cephelerinde bulunan yazıtlar mezar sahipliği ve kullanım haklarının kapsamına ışık tutmaktadır. Mezarların iç düzenlemeleri ise kentin ölü gömme geleneği ve öbür dünya inancıyla bağlantılı ayrıntılarının anlaşılmasına olanak sunmaktadır. Ölü kültü ile bağlantılı dikkat çeken bir başka veri doğrudan kaya mezarlarıyla ilişkili sepulkral uygulama alanlarıdır. Söz konusu alanlar kaya mezarlarının dış cephelerinde bulunan stel yuvası, stel nişi, altar alanları ve sunu çukurlarından oluşmaktadır. Genel kanı bu düzenlemelerden özellikle stel ve altar alanlarının mezarların daha sonraki ikincil kullanımlarıyla ilişkili olduğu yönündedir. Tlos nekropolünde ele geçen ve Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem'e tarihlenen bir stel bu geleneğin kaya mezarlarının erken dönemlerinden itibaren sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

ARRANGEMENT OF THE FRONT FACADES OF ROCK-CUT TOMBS IN THE ANCIENT CITY OF TLOS

Keywords: Lycia • Tlos • Rock Tomb • Death Cult • Stele

Abstract: The ancient city of Tlos is one of the foremost Lycian cities in terms of its tradition of rock-cut tombs. Increasing in number towards the east and north of the city's necropolis, these tombs can be broken down into four different groups based on the layout of their front facades. While the first group consists of facades resembling homes, those are followed by tombs with a temple-like appearance, latticed facades, and tombs with a simple sarcophagus appearance. Additionally, each group can be further divided into lesser typological styles. The studies carried out in Tlos's rock tombs have led to the discovery of much information regarding the cultic practices carried out in the city. The inscriptions found on the front of these tombs shed light on the owner of these tombs and their tenancy. The tombs' interiors provide us with the chance to understand the city's burial traditions and details about their beliefs regarding the afterlife. The sepulchral areas directly related to the rock tombs are another interesting find regarding the death cult. These aforementioned areas consist of stele niches, stele sockets, altar areas, and depressions where offerings were placed. General opinion leans towards these arrangements, especially steles and altar areas, being a part of the tombs' later, secondary periods of use. A stele dated to the Late Archaic- Early Classical Period recovered from the Tlos necropolis indicates that this tradition has been observed since the early ages of these rock tombs.

* Prof. Dr. Taner Korkut, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ANTALYA, e-posta: tkorkut@akdeniz.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9810-231X

** Dr. Öğr. Üyesi Bilsen Ş. Özdemir, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, NEVŞEHİR, e-posta: bilsenercan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5639-2088

Gönderilme tarihi: 12.09.2019; Kabul edilme tarihi: 24.09.2019

Giriş

Anadolu coğrafyasının eşsiz yerleşimleri arasında Likya Bölgesi'ni farklı kılan en belirgin unsur yerel yapı geleneğinin izdüşümü sayılan mezar mimarisi örnekleridir. Farklı zaman dilimleri içerisinde bölgede değişik formlarda mezar örneklerinin kullanıldığı bilinmektedir. Dikme anıt mezarlar, kaya mezarları, lahitler, anıtsal örgü mezarlar, chamosorion tipi mezarlar ilk akla gelenlerdir. Söz konusu mezar anıtları içerisinde kaya mezarları ve lahitler ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Genel olarak kabul gören temel düşünceye göre her iki mezar tipinde de bölgenin ahşap yapı geleneğinin izlerini görmek mümkündür¹. Birbirine geçmeli ahşap hatıllar ya da sıralı hatıl uçları ile karakterize olan bu izler özellikle kaya mezarları söz konusu olduğunda oldukça belirgindir. Likya kaya mezarlarının özgünlüğü tek başına bölgesel ahşap mimariyle ilişkili yansıttıkları detaylarla da sınırlı değildir. Mimari detayların yanı sıra mezarlarda karşılaşılan yazıtlar ve kabartmalardan mezar sahipliği hakkında da pek çok bilgi edinilmektedir. Diğer yandan kaya mezarlarının cephe düzenlemelerindeki detaylar ölü kültürü ile bağlantılı uygulamalara da işaret etmektedir.

Likya Bölgesi'ndeki mezar geleneği öncülü sayılan Xanthos örnekleri ışığında İÖ 6. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir². Kaya mezarlarının yoğunluk gösterdiği süreç ise Klasik Dönem'e denk düşmektedir³. Öyle ki Klasik Çağ'da Likya

kentlerinden bazılarının silüetini kaya mezarları belirlemiştir. Doğu'dan Batı'ya kaya mezarlarının bir ağ gibi örülerek kullanıldığı bu kentler arasında Limyra, Myra, Pınara, Tlos ve Telmessos gibi yerleşimleri sıralamak mümkündür. Kaya mezarlarının yoğun olarak görüldüğü bu kentlerin dışındaki yerleşimlerde sayıca az olsa da kaya mezarları kullanılmıştır. Bunda kent topografyası belirleyici olmuştur.

Tlos Kaya Mezarları Mimarlığı

Tlos Antik Kenti kaya mezarı geleneği bakımından Likya Bölgesi'nin önde gelen yerleşimleri arasında yer almaktadır. Antik Kragos dağlarının batı yamaçlarında muntazam bir şehircilik anlayışı doğrultusunda tasarlanmış kentin en dikkat çekici özelliği kent merkezinde bir anıt gibi yükselen akropol kayalığıdır. Tlos için son derece mühim olan bu kayalık her dönem kentin merkezini oluşturarak şehircilik anlayışının şekillenmesinde de etken olmuştur (Res. 1). Tek başına kente bir kale yerleşimi görünümü sunan akropol kayalığının batı yüzü sarp ve geçit vermez formuyla Xanthos Vadisi'ne egemendir. Bundan dolayıdır ki akropolün zirvesindeki düzlük alan Erken Klasik Dönemle birlikte Tlos'un dynastik yerleşim alanı olarak kullanılmıştır⁴. Kayalığın günümüz kent merkezine bakan doğu ve kuzey yüzleri ise nekropol alanına ayrılarak farklı formlardaki kaya mezarları ile donatılmıştır. Nekropol ala-

¹ Genel olarak Likya Bölgesi mezar mimarlığı için bkz. Kuban 2016, 410-421; Özer 2016, 422-433.

² Kuban 2016, 410; Korkut ve diğ. 2017, 20.

³ Erken Klasik Dönem'e tarihlenen Likya Tipi kaya mezarlarının sayısı yok denecek kadar azdır. Likya

Bölgesi kaya mezarları daha çok Olgun Klasik Dönem ve sonrasına tarihlenir. Bkz. Korkut ve diğ. 2017, 19, dn. 8.

⁴ Korkut 2015, 88-94.

nında ayrıca Likya Bölgesi için karakteristik olan semerdam kapaklı lahitlere de yer verilmiştir. Böylece kentin akropolü bir yandan dynastik yerleşim için merkez olarak seçilirken diğer yandan ölümden sonraki yaşamın sembolü mezar anıtlarının konumlandığı bir yer olmuştur. Daha sonraki dönemlerde kentin kamusal yapılarının yönlerinin her daim akropol silüetine çevrilmesi onun sembolik anlamına işaret etmektedir. Akropol kayalığındaki yerleşime dair en erken arkeolojik veriler mimari kalıntılar ve kaya işçilikleri doğrultusunda Erken Klasik Dönem'e tarihlenmektedir⁵. Bu yerleşim tarihi ayrıca akropolü doğu ve kuzey yönlerden saran kaya mezarlarının kullanım dönemleriyle de örtüşmektedir. Akropolün yamacındaki kazılar esnasında tespit edilen taş baltalar, çakmaktaşı ve obsidiyenden üretilmiş küçük el aletleri⁶ ile akropolün zirvesindeki düzlükte gözlemlenen seramiklerden burada en geç bir Tunç Çağı yerleşiminin varlığı da beklenmektedir⁷.

Tlos akropolünde bulunan kaya mezarlarının çizim ve belgeleme çalışmalarına yönelik etkinliklere 2009 yılı kazı sezonunda başlanılmıştır. 2011 yılında kabul edilen 111K227 numaralı ve "Tlos Antik Kenti ve Teritoryumu İçerisinde

Kalan Alanlardaki Arkeolojik Kalıntıların Tespiti, Şehircilik Anlayışının Araştırılması ve Likya Bölgesi Sosyo-Kültürel Yapısı İçerisindeki Yerinin Belirlenmesi" başlıklı üç yıllık TÜBİTAK projesi kapsamında da söz konusu çalışmalara devam edilmiş ve bu kapsamda bilinen tüm örnekler belgelenecek oluşturulan coğrafi bilgi sistemine (GIS) eklenmiştir. Böylece Tlos Antik Kenti kaya mezarlarının tipolojik ve kronolojik açıdan bir arada değerlendirilebilmesi için ilk kez bir fırsat ortaya çıkmıştır.

Tlos akropolünde bulunan kaya mezarları, cephe düzenlemelerine göre dört farklı başlıkta değerlendirilmiştir⁸. Kaya mezarları arasında en yoğun grubu panelere bölünmüş alt kısım üzerinde yuvarlak hatlarla desteklenen düz çatılı "Ev Tipi Cepheli Kaya Mezarları" oluşturmaktadır (Res. 2)⁹. Bu ilk grupta değerlendirilen "Ev Tipi Cepheli Kaya Mezarları" daha çok gösterişli cephe mimarisinin genelde ana kayadan yontulduğu izlenmektedir. Ancak bazı örneklerde aplike tekniğiyle oluşturulmuş cephe mimarisinin varlığı da belgelenmiştir. Cephe düzenlemeleri tek panelden oluştuğu gibi (Res. 2, a-b) iki panelli (Res. 2, c-d) ya da

⁵ Korkut 2015, 93-94.

⁶ age, 19-21.

⁷ Akropolün doğu eteğindeki stadyum düzlüğünde Kalkolitik Dönem, Tunç Çağı, Geometrik Dönem ve Arkaik Dönem'e ait mimari kalıntıların üst üste tabakalarda bulunduğu bir yerleşim alanı lokalize edilmiştir. Böylece günümüz kent merkezini batı yönden sınırlayan tepenin doğusundaki yamacın eteğinin, Hellenistik Dönem'de tıraşlanarak stadyuma dönüştürülmeden önce Tlos'un erken dönemlerine ait yerleşiminin merkezi olduğu kesinlik kazanmıştır. Söz konusu alanın en üst seviyesinde tespit edilen etrafi surlarla çevrili yerleşim tabakası

Arkaik Dönem'e tarihlenmektedir. Klasik Dönem ile birlikte bu alanın terk edildiği ve kent merkezindeki yükselti üzerinde dynastik yerleşimin oluşturulduğu düşünülmektedir. Bkz. Korkut – Uygun 2017.

⁸ Tlos kaya mezarlarının tipolojik değerlendirmesi için bkz. Korkut ve diğ. 2017, 19-21.

⁹ Bu çalışmada kullanılan çizimler Arş. Gör. Uygur Ozan Usanmaz tarafından yapılmıştır. Çalışmaya verdiği katkı için kendisine teşekkürlerimizi sunarız.

üç panelli (Res. 2, e) cephe düzenlemesine sahip kaya mezarları da kullanılmıştır. Özellikle iki ve daha fazla panelli cepheye sahip kaya mezarlarının bir kısmında iki katlı düzenlemelere de rastlanılır (Res. 2, d-e). Bugüne kadar bilinen kaya mezarları içerisinde sadece bir örneğin cephesinde dört panel tercih edilerek üç katlı bir düzenlemeye gidilmiştir (Res. 2, f).

Birinci gruptaki kaya mezarlarının çoğu ya antik çağlarda ya da yakın zamanda soyulmuştur¹⁰. Ancak henüz dokunulmamış, orijinal konumda kaya mezarlarına da kazılar esnasında ulaşılmıştır¹¹. Yapılan kazı çalışmaları esnasında mezarların iç kısımlarında farklı düzenlemelerin olduğu ve genelde klineler üzerinde gömülerin yapıldığı anlaşılmıştır (Res. 13). Ölü hediyeleri de bu klineler üzerine bırakılmıştır. Orta kısımda bulunan çukura ise daha önceki gömüler ve ölü hediyeleri düzensiz biçimde depolanmıştır. Mezarların iç kısımları kare ya da dikdörtgen formda ve genellikle klinelerle çevrelenmiş bir oda görünümünde düzenlenmiştir. Ancak kline sayısı ya da düzenlemesi gibi detaylarda farklılıklarla karşılaşmaktadır. En yaygın görülen kline düzenlemeleri mezar odasını L formunda saran ikili ya da U formuyla çevreleyen üçlü klinelerdir. Bazı mezarlarda tek klineli ya da klinersiz gömü alanı düzenlemeleri de mevcuttur. Özellikle klinersiz mezar odalarında ahşap klinelerin tercih edilmiş olma olasılığı yüksektir.

Buna yönelik kaya işçilikleri mezar odalarında tespit edilmiştir. Mezar odalarındaki duvar yüzeyleri dış cepheye göre daha özensiz bırakılmıştır. İç yüzeylerde sıva, boyama ya da niş düzenlemesi gibi detaylara da yer verilmemiştir. İstisnai olarak bazı mezarların iç duvarlarında olasılıkla ölü hediyelerini asmak amacıyla açılmış çivi ya da askı yuvalarına rastlanılır.

Genelde aile mezarı olarak kullanılan kaya mezarlarının iç düzenlenmesinde farklı zaman dilimlerinde değişiklik yapıldığı da bilinmektedir. Örneğin bir kaya mezarında Roma Dönemi'nde klineler yerine tuğlalardan oluşturulmuş gömü alanları tespit edilmiştir (Res. 11). Oluşturulan bu alanlar içerisinde üst üste gömüler ve ölü hediyeleri ortaya çıkarılmıştır. Bugüne kadar açılan kaya mezarlarının içinde sadece ceset gömme geleneği tespit edilmiştir. Kremasyon gömüsüne hiç rastlanılmamıştır. “Ev Tipi Cepheli Kaya Mezarları” kullanımını Klasik Dönem'in başlangıcına kadar geri gitmektedir¹². Bu mezar grubunun kullanım geleneği Hellenistik ve Roma Dönemlerinde de devam etmiştir. Arkeolojik buluntular ışığında bir kaya mezarının yaklaşık 600 yıl gibi uzun bir süre kesintisiz kullanıldığı bilinmektedir.

“Tapınak Cepheli Kaya Mezarları” Klasik Dönem'den itibaren kullanılmaya başlanan kaya mezarlarının ikinci grubunu oluşturur (Res. 3, a-b). Birinci grup örneklerine oranla sayıca çok az olan bu mezarlar alınlıklı bir tapınak cephesini

¹⁰ Geç Antik Çağ suru inşası esnasında içi boşaltılan ve daha sonra toprak altında kalan böyle bir mezar örneği için bkz. Korkut – Tekoğlu 2019, 169-188.

¹¹ Korkut 2015, 94-97.

¹² Tlos nekropolündeki bazı kaya mezarları üzerinde tespit edilen Likçe yazıtlar onların ilk kullanım dönemiyle bağlantılıdır. Bkz. Tekoğlu 2002/03.

andırır düzenlemesi ile diğerlerinden ayrılır. Akropolün kuzeyindeki titan kayalığında bulunan ve dört sütundan ibaret bir İon tapınağının cephe düzenlemesini yansıtan “Bellerophon Kaya Mezarı” (Res. 3, b) söz konusu mezar anıtlarının en görkemlisidir¹³. Bellerophon Kaya Mezarı yan yana konumlanmış iki mezar odası ve girişte yer alan bir ön odadan oluşmaktadır. Mezar odaları içerisinde, diğer kaya mezarlarında görüldüğü gibi ölü yatakları düzenlemesi bulunmaktadır.

Bellerophon Kaya Mezarı ön odasında, her iki mezar odasının arasında kalan yüzey, sağlı sollu birer konsol ile sınırlanan İon tarzı bir kapı betimlemesi ile doldurulmuştur. Ayrıca mezar odalarının girişlerinde aslan, köpek ve kuş gibi farklı hayvan kabartmaları işlenmiştir. Soldaki düzleştirilmiş kaya yüzeyi ise şaha kalkmış kanatlı at Pegasus üzerinde duran bir mızraklı savaşçı figürü ile hareketlendirilmiştir. At figürünün hemen önünde Chimeira kabartması bulunmaktadır. Mezarın ön odasında özetlenen bu kompozisyon ile Bellerophon ve Chimeira mücadelesi vurgulanmıştır. Bellerophon mitolojisinin Likya tarihi içerisinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Böylece Bellerophon ve Chimeira mücadelesi Likya Bölgesi mezar sanatında sıkça tercih edilen bir ikonografi olmuştur. Tlos örneğinde mezar sahibinin kendisini Bellerophon ile özdeşleştirdiği ve böylece de kahramanlaştırmak istediği açıktır.

Bellerophon Kaya Mezarı'nın solundaki düzleştirilmiş doğal kaya yüzeyinde

bir Likçe mezar yazıtı bulunmaktadır. Bu yazıtın içeriğinde Hrixttibili ve eşinin burada yattığı belirtilmiştir¹⁴. Böylece literatürde “Bellerophon Mezarı” olarak tanımlanan kaya mezarının aslında Likçe yazıtta ismi geçen Hrixttibili'ye ait olduğu anlaşılmıştır. Hrixttibili Erken Klasik Dönem'de yaşamış bir Tlos Beyi olmalıdır¹⁵.

Cephe düzenlemesi örgü kapı formunda olan ya da tamamen örülerek oluşturulan mezarlar “Örgü Cepheli Kaya Mezarları” grubu altında değerlendirilmiştir (Res. 4). Üçüncü kaya mezarı grubunu oluşturan söz konusu kaya mezarlarının nekropol alanındaki konumları, bu mezar grubunun kullanılmaya başlandığı dönemlerle bağlantılı olarak farklılıklar göstermektedir. Nekropol alanında yapılan topografik gözlemler esnasında cephesi örülerek oluşturulan kaya mezarlarının, Klasik Dönem'e tarihlenen Likya tipi mezarların uygulanmadığı kaya boşluklarında Geç Hellenistik Dönem'den itibaren özenle konuşlandırıldıkları anlaşılmıştır. Bu mezarların iç düzenlemeleri ilk gruba göre daha sade tutulmuştur. Ancak kline döşemine sahip örgü cepheli kaya mezarlarının sayısı da az değildir.

Nekropol alanındaki konumları herhangi bir düzen göstermeyen yalın cepheli basit sanduka tipi mezarlar son kaya mezarı grubu olan “Sanduka Tipi Kaya Mezarları” grubu içerisinde değerlendirilmiştir (Res. 5). Sanduka tipi kaya mezarları uzunlamasına dikdörtgen formu ve

¹³ Korkut ve diğ. 2017, 21-30.

¹⁴ age, 26, Res. 14.

¹⁵ Bellerophon Kaya Mezarı için bugüne kadar Klasik Dönem'in sonu tarihi önerilmiştir. Bkz. Korkut ve diğ. 2017, 29 dn. 31.

kareye yakın dikdörtgen odalı olmak üzere iki farklı formda düzenlenmiştir. Söz konusu mezarlar Roma Dönemi ile birlikte nekropol alanındaki mevcut kaya mezarlarının arasında kalan boşluklara düzensiz olarak serpiştirilmiştir. Böylece kaya mezarlarının bulunduğu yüzeylerde oldukça karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu esnada pek çok kaya mezarının yan kısmında oluşturulmuş düzgün kaya yüzeyleri tahrip edilmiştir. Sanduka tipi kaya mezarlarının cephelerinin ön yüzleri nasıl kapatıldı sorusu henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Bazı mezarların cephe açıklığının çevresinde bulunan küçük dübel yuvalarının cephenin kapatılmasında kullanılan ahşap bir mekanizma ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bunun dışında ön cephenin taş örgü sistemiyle kapatılmış olma olasılığı da bulunmaktadır.

Tlos Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne Yönelik İzler

Mimari çeşitliliği yanında kullanım sürekliliği ile de öne çıkan Tlos kaya mezarları öteki dünya inancıyla bağlantılı veriler bakımından da ilgi odağındadır. Her şeyden önce tüm Likya'da olduğu gibi

Tlos'da da kaya mezarı yapma ve kullanma geleneğinin özünde hem yaşamın hem de ölümün tek bir mimari formla vurgulanması düşüncesi vardır. Böylece kaya mezarları ölümden sonra ebedi hayatın sürdürüleceği bir yer olarak kabul edilmiştir.

Ölü kültü ile bağlantılı uygulamaların önemli bir kısmı mezar yazıtları aracılığıyla vurgulanmıştır¹⁶. Bundan dolayı kaya mezarları üzerinde sıkça Likçe ve Yunanca yazıtlara rastlanılmaktadır. Doğrudan kaya mezarlarının dış cepheleri üzerinde yer alan ve genellikle benzer bir düzenlemeye sahip yazıtlarda mezarların sahiplerine, kullanım haklarına ve mezar ihlallerine karşı alınan cezai önlemlere yer verilmiştir¹⁷. Bundan başka ölü kültü uygulamalarını içeren yazıtların sayısı da az değildir¹⁸.

Kaya mezarlarında ölü kültü inancıyla bağlantılı bilgi veren diğer verileri mezarların dış yüzeyleri üzerinde bulunan çeşitli düzenlemeler oluşturmaktadır. Bu bağlamda kaya mezarlarının ön alanları ile kaya mezarı cephelerinin yan ya da üst bölümlerinde rastlanılan sunu çukuru ve stel yuvaları dikkat çekmektedir¹⁹. Ölü'nün ardından sunu sunmak hiç

¹⁶ Likya Bölgesi genelinden ele geçen sepulkral yazıtlar büyük oranda mezarların sahipleri ve kullanım hakları hakkında bilgi verir. Ayrıca yine bazı yazıt içeriklerinde mezarların korunmasına yönelik ceza ve yaptırımlara da yer verilir. Klasik Dönem Likçe yazıtlardan itibaren gördüğümüz bu içeriklerde mezarların kurumsal bir yapı ile korunduğuna işaret eden detaylar dikkat çeker. Örneğin miñti, mezarlık organizasyonu olması dışında mezarlara zarar verenlerin para cezalarını ödedikleri bir kurum olarak dikkat çeker. Bunun yanı sıra yine bölge genelinde bazı tanrı topluluklarının varlığı da dikkat çeker. Likçe yazıtlarda mähâi huwedri, Yunanca yazıtlarda theoi kathakithonioi, theoi uronioi gibi tanrı toplu-

luklarının mezarların ilahi koruyucusu oldukları anlaşılar. Konunun ayrıntıları için bkz. Schürr 2008, 147-170; Özdemir 2016, 111-112; Korkut – Tekoğlu 2019, 180. Ayrıca Likya'da ölü kültü uygulamalarının genel değerlendirmeleri için bkz. Ugurlu 2000, 359-378; Hülden 2016, 384-386.

¹⁷ Işın – Yıldız 2017, 87-89; Korkut – Tekoğlu 2019.

¹⁸ TAM II, No.: 636, 715; Naour 1977, 289-290; Adak – Şahin 2004, 101-104; Öztürk – Süel 2011, 259-266; Işın-Yıldız 2017, 88; Özdemir 2019 (basıkıda).

¹⁹ Tlos'da tespit edilen bir lahitte ölü kültü uygulamaları için tasarlanmış bir alana ve bu alan içerisinde mezar altarı ile üzerinde mezar sahibini betimleyen

şüphesiz ölü kültü ile bağlantılı en sık başvurulan uygulamalardandır. Tlos'da tespit edilen yazıtlarda ölü kültü uygulamaları kapsamında hem çeşitli hayvanların kurban edildiği hem de bazı yiyeceklerin mezarlara sunu olarak bırakıldığı bilinmektedir²⁰. Basit bir oval çanak formu görünümünde olan sunu çukurları, kaya mezarları gibi keskin bir cephe boyunca devam eden ve çoğu zaman bir altar yerleştirmeye elverişsiz alanlarda sunu ihtiyaçlarını karşılamak için oldukça işlevseldir. Tlos kaya mezarlarında tespit edilen sunu çukurlarının iki farklı konumda oluşturulduğu görülmüştür²¹. Örneğin akropolün doğu yamacındaki nekropolün en üst seviyesinde konumlanan bir kaya mezarına uzanan dar kaya yolu kenarında çapları yaklaşık 15-20 cm aralığında değişen iki sunu çukuru yan yana konumlandırılmıştır (Res. 6). Diğer bir uygulamada ise sunu çukurları doğrudan kaya mezarının tam üzerine yerleştirilmiştir (Res. 7). Hatta bazı örneklerde topografik konumdan dolayı sunu çukurlarının mezarın gerisine doğru kaydırıldığı da belgelenmiştir.

Kaya nişi, stel yuvası ve stel yerleştirme alanı olarak tanımlanan alanlar kaya

mezarlarındaki ölü kültü inancıyla bağlantılı bilgi veren diğer düzenlemeleri oluşturmaktadır. Nekropolün üst konda yer alan kaya mezarlarında daha yoğun olmak üzere takip edebilen bu örneklerin her biri neredeyse farklı form özelliği göstermektedir. Küçük bir stelin tamamıyla applike edilmesi için açılmış stel nişi (Res. 8), bir stelin oturtulması için açılmış stel yuvası (Res. 9), basit bir dikdörtgen form sergileyen adak nişi (Res. 10) ile olasılıkla stel veya taşınabilir altar yerleştirilebilecek kaya yüzeyinde düzleştirilmiş alanlar (Res. 11-13) söz konusu düzenlemelerin günümüze ulaşan örneklerindedir. Tüm kaya mezarlarında bu tür uygulamalara rastlanılmaz. Ancak bahsi geçen bu örnekler Tlos kaya mezarlarında ölü kültü uygulamaları için dış cephede bazı düzenlemelere gereksinim duyulduğunu belgelemektedir. Ayrıca bu düzenlemelerin işlevle bağlantılı olarak kaya mezarı cephesinin farklı bölümlerine yerleştirilmesi de söz konusudur. Özellikle stel nişi, stel yuvası ya da stel-altar yerleştirme alanlarının daha çok kaya mezarlarının üst kodlarına ya da doğrudan üstüne; adak nişi olarak tanımlanan düzenlemenin ise daha alçak bir se-

yazıtlı bir stele rastlanmıştır. Bu örnek, mezarın *in situ* ölü kültü uygulama alanlarının tasarımının anlaşılması ve stellerin mezarlardaki ölü kültü uygulamalarındaki kullanımı bakımından son derece önemlidir. Konunun ayrıntıları için bkz. Özdemir 2019 (baskıda).

²⁰ Özdemir 2019 (baskıda).

²¹ Tlos nekropolünde yürütülen kazı çalışmaları esnasında kaya mezarlarının önünde başka bir sunu biçimine işaret eden düzenlemeye rastlanılmamıştır. Ancak bölge yerleşimlerinden Avşar Tepesi'nde kayaya oyulmuş büyük boyutlu bir sunu çukuru; Patara'da ise bir lahdin önünde dik bir şekilde yerleştirilmiş sunu künkülle oluşturulan sunu alanı düzenlemesi tespit edilmiştir. Ayrıca bölge için oldukça

önemli olan Tyberissos'dan bir başka kaya mezarında ise mezarın hemen önünde kayadan biçimlendirilmiş gösterişli bir altar yapılmıştır. Dolayısıyla sunu için kayaya açılan çukur ya da su künkleri gibi basit düzenlemelerin yanı sıra çok daha gösterişli olan kaya sunaklarının tercih edilmesi de söz konusudur. Avşar Tepesi için bkz. Kolb-Thomsen 2005, 140, 149, Res. 17. Patara'da sunu düzenlemesi için bkz. Işık 1991, 238, dn. 29, Res. 5; 8. Tyberissos kaya mezarındaki kaya altarı için bkz. Borchhardt – Bleibtreu 2013, Lev. 98/2-4; Lev. 99/1-2. Genel olarak Likya mezarlarındaki sunu düzenlemeleri için bkz. Uğurlu 2000, 36.

viyede, kaya mezarının cephesinde yapılmış olduğu dikkat çekmektedir (Res. 9-11). Böyle bir düzenleme ölü kültü inancıyla bağlantılı olarak kullanılan objelerin işlevselliği ile ilgili olmalıdır. Örneğin üzerinde ister bir kabartma olsun ya da sadece bir yazıt, stellerin/altarların görünür olması gereği mezarların en üst seviyelerine yerleştirilmesi için önemli bir kriter olmuştur (Res. 10, 12, 14, 15). Adak eşyalarının içerisinde bulunduğu adak nişleri ise ulaşılabilir olması zorunluluğuyla mezarların alt seviyelerinde oluşturulmuştur (Res. 10).

Tlos Kaya Mezarlarında Stel Kullanımı

Mezar stelleri ölümle bağlantılı önemli bilgiler sunan sepulkral objelerdir. Kullanımla bağlantılı olarak steller farklı tip ve tasarım gösterebilmektedir. Ayrıca üzerlerinde mezar sahibi ya da steli adayanlarla bağlantılı yazıt ve kabartmalar da sıklıkla tercih edilmiştir. Tlos Antik Kenti'nde hem kaya mezarlarındaki stel aplikasyonuna yönelik izlerle hem de ele geçen stel buluntularıyla sepulkral alanlarda stel kullanımının varlığı belgelenmiştir. Günümüze ulaşan stel parçaları genelde Hellenistik ve Roma Dönemlerine tarihlenir. Dolayısıyla Klasik Dönem ve öncesi kaya mezarlarında kullanılan stel formuna yönelik bilgilerimiz eksiktir. Diğer yandan Likya Bölgesi kaya mezarlarında stel kullanımına işaret

eden mimari veriler de son derece yetersizdir²². Bölge genelinde ele geçen plastik eserler arasında Klasik Dönem'e tarihlenen bağımsız stel örnekleri oldukça az sayıdadır²³. Örneğin Limyra'daki Xntlapa'nın mezarında ele geçen ve üzerinde tiaralı bir savaşçının olduğu stel parçası doğrudan kaya mezarı ile ilişkilendirilmektedir²⁴. Ayrıca Limyra kaya mezarlarında stel kullanımına işaret eden stel yuvası izlerine de rastlanılmıştır²⁵.

Tlos kaya mezarlarında stel kullanımını üç farklı şekilde gerçekleştirmiştir. Bunlardan ilkinde küçük boyutlu bir stel doğrudan kaya mezarı cephesinde oluşturulmuş bir niş ya da üstte oluşturulmuş seki formundaki düzleştirilmiş alanlara yerleştirilmiştir (Res. 8, 10, 13). Niş ya da seki formundaki düzenlemelerin ölçülerinden söz konusu stellerin taşınabilir olduğu ve dolayısıyla da boyutlarının diğerlerine oranla çok küçük tutulduğu anlaşılır (Res. 8, 14). İkinci grupta değerlendirilen mezar stelleri ise kaya mezarının hemen üstünde açılan yuvaya oturtulmuş örneklerdir (Res. 9-15, 16). Stel yuvalarının ölçüleri bu örneklerin ilk grup stellerden daha büyük olduğuna işaret eder. Kaya mezarlarının üzerindeki düzleştirilmiş alanlar üçüncü grup düzenleme için planlanmıştır. Kaya mezarlarının üzerindeki düzleştirilmiş alana yerleştirilen stel formları arasında Klasik Dönem'e tarihlenen "İzraza Anıtı" sahip olduğu anıtsal

²² Kuban 2012, 105-106.

²³ Likya'da Klasik Dönem'e tarihlenen çok az sayıda stel bulunmaktadır. Bunlardan biri bir kaya mezarıyla ilişkilendirilen Limyra örneğidir. Diğerleri ise Yalnızdam Steli ile Telmessos örneğidir. Telmessos örneği için bkz. Bruns-Özgan 1987, 289, V4. Yalnızdam steli için bkz. Mellink – Angel 1973, 303; Bruns – Özgan 1987, 290, Lev. 20, 1-2, V7.

²⁴ Limyra'da bulunan stel akroter kısmıyla tanımlanabilen iyi bir örnektir ve üzerinde bir savaşçı kabartması vardır. Bkz. Borchhardt – Pekridou-Gorecki 2012, 99, 387, Kat. Nr. 31, Lev. 58, 1-3.

²⁵ Kuban 2012, 105, Res. 125-127.

form yapısı bakımından özel bir öneme sahiptir²⁶.

İlk iki grupta derlenen stel örneklerinin Likya tipi kaya mezarlarının cephe düzenlemesine bir ekleme yapılarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kapsamda ilk akla gelen düşünce stel düzenlemelerinin kaya mezarlarının daha sonraki kullanımlarıyla bağlantılı olduğu yönündedir²⁷. Bugüne kadar Tlos'da ele geçen stel örneklerinin yazıtlar ışığında Hellenistik Dönem'den itibaren tarihlenmesi de bu düşünceyi pekiştirmektedir. Ancak Tlos'da tespit edilen bir stel örneğinin dönemi bu geleneğin yeniden sorgulanması gerektiğine işaret etmektedir (Res. 17).

Nekropol alanında yürütülen çalışmalar esnasında ele geçen stel parçası 14 x 15 x 8 cm ölçülerinde olup hem alt hem de üst kısmından kırıktır. Sert dokulu yerel kireç taşından yapılan stelin korunan kısmından itibaren yukarıya doğru daralan bir açıyla yükseldiği ve üstte bir alınlıkla sonlandığı görülür. Ayrıca stel yüzeyi kenarlarda yaklaşık 2 cm kalınlığında bir çerçeveye de sınırlandırılmıştır. Stelin ön yüzü düzgün tıraşlanmış; arka kısmı ise daha kaba bırakılmıştır. Düzgün tıraşlanmış ön yüzde yalnızca üst gövdesi izlenebilen bir erkek figürü yer almaktadır. Sola doğru profilden verilen figürün sol kolu aşağıya sarkıtılmış, sağ kolu ise dirsekten kırılarak çeneye uzatılmıştır. Stelin en sağ kısmına yerleştirilen figürün önünde oldukça geniş bir alan boş bırakılmıştır. Bu alanda ikinci bir figürün

olma olasılığı yüksektir. Bu kısım tahrip olduğundan olası figür ve cinsiyeti hakkında yorum yapmak mümkün değildir. Profilden verilen figürün yüzünde göz ve burun yapısı belirgindir. Ayrıca figür uzun sakallı olarak işlenmiştir. Peruka biçiminde şekillendirilmiş saçların bir kısmı yandan belirgin bir hatla devam ederek göğüslere doğru sarkıtılmıştır. Genel duruş biçiminden figürün oturarak betimlendiği düşünülmektedir.

Bölgeye özgü sert nitelikli kireç taşından üretilmiş olan stel tamamen yerel bir işçilik örneği sergilemektedir. Dolayısıyla böyle bir eseri tarihlendirmek de oldukça zordur. Buna rağmen yukarıda tanımlanan anatomik detaylardan figürün en yakın benzerinin Tlos'un en erken mezarlarından biri olan Bellerophon kaya mezarının alınlığındaki kabartma olduğu anlaşılır²⁸. Bellerophon kaya mezarı alınlığındaki kabartmada bir büst formunda betimlenen figürün kolları iki yana açılmış ve ellerinde tanrısal çift ağızlı balta ve şimşek demeti gibi atribütler taşımaktadır. Yüz detayları tahrip olan kabartmanın saçları ortadan taranarak yanlardan aşağı doğru peruka biçiminde düz bir şekilde indirilmiştir. Bu saç tipi mezar steli üzerindeki figürün saç stiliyle oldukça benzerdir. Bellerophon kaya mezarı ön odasının hemen doğu duvarında düzleştirilmiş kaya yüzeyindeki şaha kalkmış kanatlı at "Pegasus" üzerinde duran mezar sahibi Hrixttibili kabartmasının yüz anatomisi ve sakal yapısı da aynı gelenektir. Bellerophon kaya

²⁶ İzraza Anıtı için bkz. Yücel-Bahçetepe 2018, 564 Res. 10.

²⁷ Tlos kaya mezarlarındaki kullanım süreci ile bağlantılı bkz. Korkut 2015, 97; Korkut ve diğ. 2017, 20.

²⁸ Bellerophon kaya mezarı için bkz. Korkut ve diğ. 2017.

mezarı hem mezar içinden gelen küçük buluntular hem de kabartmaların stilistik yapısı dolayısıyla İÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmiştir²⁹. Böylece mezar stelinin tarihlenmesinde Bellerophon kaya mezarı kabartmaları oldukça belirleyicidir. Dolayısıyla ender bir buluntu olan Tlos mezar steli Likya Bölgesi'nde bilinen az sayıdaki Geç Arkaik ya da Erken Klasik Dönem stellerden birisi olma özelliği taşımaktadır³⁰. Diğer yandan bu stel form ve boyut olarak da dönemin bilinen diğer örneklerinden ayrılmaktadır. Söz konusu stel Klasik Dönem örneklerinin aksine oldukça küçük boyutlu düzenlenmiş olup form olarak dikdörtgen gövdeli ve üçgen alınlıklı steller ile benzerlik göstermektedir.

Tlos stelinin tarihi, formu ve boyutu göz önüne alındığında üzerinde düşünülmesi gereken temel konulardan bir tanesi de bu stelin nerede kullanılmış olduğu sorusudur. Stelin *in situ* ele geçmemiş olması onun kesin bir mezar alanı ile ilişkilendirmesini zorlaştırmaktadır. Ancak Tlos'daki bazı kaya mezarlarının dış cephelelerinde stel aplikasyonu için düzenlenmiş alanlar bulunmaktadır. Söz konusu kaya mezarlarından özellikle bir örnek (Res. 8, 10) bu çalışmada tanıtılan stelin kullanım alanı için gerekli olan stel nişi düzenlemesiyle öne çıkmaktadır. İnce

profillerle sınırlanan nişin üst ve alt kısmındaki dübel yuvaları stelin montajına işaret etmektedir. Niş düzenlemesi formunun vurguladığı stel tipi bölge genelinde daha çok Klasik Dönem sonrasında yaygın olan mezar stelleri ya da mezar altlarıyla benzerlik göstermektedir³¹. Bu tip benzerlik de mevcut stel alanlarının mezarların ikincil kullanımlarındaki düzenlemeler olduğunu akla getirmektedir. Ancak burada değerlendirilen ve form olarak da bahsi geçen niş ile (Res. 8, 10) paralellik gösteren stel üzerindeki kabartma, stiliyle çok daha erken bir döneme tarihlenmektedir. Bununla da Likya Bölgesi kaya mezarlarında, bilinen örneklerin yanı sıra küçük formu ve üçgen alınlıklı mezar stellerinin kullanımının en geç Klasik Dönem ile birlikte başladığı belgelenmektedir.

²⁹ Korkut ve diğ. 2017, 29.

³⁰ Tlos Antik Kenti kaya mezarlarının cephelelerinde yazıtların yanında kabartmalara da yer verilmiştir. Ancak bazı mezarlarda yazıtlar olmadığı gibi kabartmalara da rastlanılmaz. Genelde mezar sahibi ile ilgili olan yazıt ve kabartmalar mezarların yan kısımlarındaki düzleştirilmiş kayalık alanlara işlenmiştir. Nekropol alanındaki pek çok kaya mezarının yan kısmındaki kayalık alan düzleştirilmiş olmasına rağmen bu alanda herhangi bir kabartmanın oluştu-

rumadığı da görülür. Söz konusu mezarlardaki anlatımların büyük olasılıkla boyamayla verildiği ve bunların günümüze kadar ulaşmadığı düşünülmektedir. Bu durum diğer Likya kentlerindeki kaya mezarlarında da tespit edilmiştir. Bkz. Kuban 2012, 105.

³¹ Bölgede ele geçen benzer formu ancak Roma Dönemi'ne tarihlenen altılar için bkz. Özdemir 2018, 332-333. Ayrıca Tlos'da ele geçen benzer formdaki mezar stelleri için bkz. Özdemir 2019.

Resim Listesi

Resim 1: Tlos Akropolis genel görünüm

Resim 2: Tlos ev tipi kaya mezarları cephe düzenlemeleri

Resim 3: Tlos tapınak cepheli kaya mezarları

Resim 4: Tlos örgü cepheli kaya mezarları

Resim 5: Tlos sanduka tipi kaya mezarları

Resim 6: Tlos kaya mezarları yol ağı üzerindeki sunu çukurları

Resim 7: Tlos kaya mezarı üzerinde sunu çukuru

Resim 8: Tlos kaya mezarı cephesindeki stel nişi

Resim 9: Tlos kaya mezarı cephesindeki stel yuvası

Resim 10: Tlos kaya mezarı cephesindeki adak nişi ve stel nişi düzenlemeleri

Resim 11: Tlos kaya mezarı üzerindeki altar yerleştirme alanı

Resim 12: Tlos kaya mezarı üzerinde altar kullanımı canlandırma

Resim 13: Tlos kaya mezarı üzerinde düzleştirilmiş stel yerleştirme alanları

Resim 14: Tlos kaya mezarı üzerinde stel kullanımı canlandırma

Resim 15: Tlos kaya mezarı üzerinde stel kullanımı canlandırma

Resim 16: Tlos kaya mezarı cephesindeki stel yuvası

Resim 17: Tlos Akropolis steli

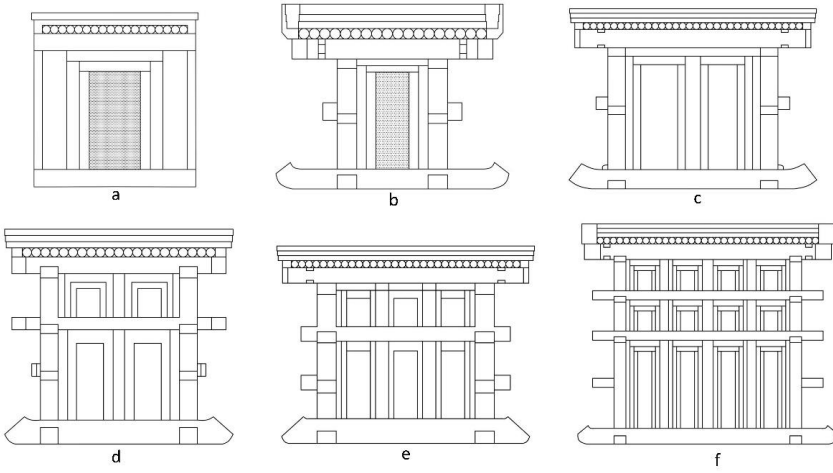
KAYNAKÇA

- Adak – Şahin 2004 M. Adak – S. Şahin, “Neue Inschriften aus Tlos”, *Gephyra* 1, 94, No: 7, 2004, 85-105.
- Borchhardt – Pekridou-Gorecki 2012 J. Borchhardt – A. Pekridou-Gorecki, *Limyra, Studien zu Kunst und Epigraphik in den Nekropolen der Antike* (Wien 2012).
- Borchhardt – Bleibtreu 2013 J. Borchhardt – E. Bleibtreu, *Strukturen Lykischer Residenzstädte im Vergleich zu älteren Städten des vorderen Orients* (Antalya 2013).
- Bruns-Özgan 1987 C. Bruns-Özgan, *Lykische Grabreliefs Des 5. Und 4. Jahrhunderts v chr.*, IstMitt Beiheft 33 (Tübingen 1987).
- Hülnden 2016 O. Hülnden, “Likya Nekropoller ve Ölü Kültü”, içinde: H. Işkan – E. Dündar (ed.), *Lukka'dan Likya'ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* (İstanbul 2016) 376-387.
- Işık 1991 F. Işık, "Patara 1990 Etkinlikleri", *KST* 13.2, 1991, 235-258.
- Işın – Yıldız 2017 G. Işın – E. Yıldız, “Tomb ownership in Lycia: Site selection and burial rights with selected rock tombs and epigraphic material from Tlos”, içinde: R. Brandt – E. Hagelberg – G. Bjornstad – S. Ahrens (ed.), *Life and Death in Asia Minor in Hellenistic, Roman, and Byzantine Times, Studies in Funerary Archaeology Vol. 10* (Oxford / Philadelphia 2017) 85-108.
- Kolb-Thomsen F. Kolb-Thomsen, “Gräber und Grabkult in der Siedlung auf dem Avşar Tepesi”, içinde: H. Işık – F. Işık (ed.), Güneybatı Anadolu'da Mezar Tipleri ve Ölü Kültü, *Grabtypen und Totenkult im südwestlichen Kleinasien, Internationales Kolloquium* (Antalya 2005) 131-150.
- Korkut 2015 T. Korkut, *Tlos. Akdağlar'ın Yamacında Bir Likya Kenti* (İstanbul 2015).
- Korkut ve diğ. 2017 T. Korkut – Ç. Uygun – B. Özdemir, Neue Forschungen zum sogenannten Bellerophon-Grab in Tlos, içinde: R. Amedick – H. Fronning – W. Held (ed.), *Marburger Winckelmann-Programm* (Marburg 2017) 19-31.
- Korkut – Uygun 2017 T. Korkut – Ç. Uygun, “Tlos Antik Kenti Şehircilik Anlayışı”, içinde: Ü. Aydınoglu – A. Mörel (ed.), *Antik Dönemde Akdeniz'de Karsal ve Kent* (Mersin 2017) 236-248.
- Korkut – Tekoğlu 2019 T. Korkut – R. Tekoğlu, “Tlos Antik Kenti Qñturahi Kaya Mezarı” / “Qñturahi Rockcut Tomb in the Ancient City of Tlos”, *Olba* XXVII, 2019, 169-188.
- Kuban 2012 Z. Kuban, *Die Nekropolen von Limyra. Baubehistorische Studien zur klassischen Epoche, Forschungen in Limyra*, Bd. 4 (Wien 2012).

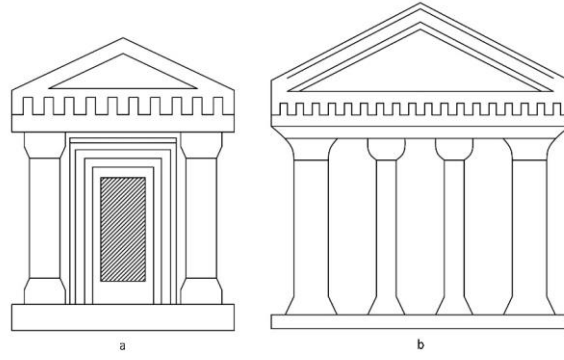
- Kuban 2016 Z. Kuban, “Likya Kaya Mezarları”, içinde: H. İşkan – E. Dünder (ed), *Lukka’dan Likya’ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi* (İstanbul 2016) 410-421.
- Mellink – Angel 1973 M. J. Mellink – J. L. Angel, “Excavations at Karatas-Semayuk and Elmali, Lycia 1972”, *American Journal of Archaeology* 77(3), 1973, 293-307.
- Naour 1977 C. Naour, “Inscriptions de Lycie”, *ZPE* 24, 1977, 289–290.
- Özdemir 2016 B. Ş. Özdemir, *Tlos Tanrıları ve Kültürleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Antalya 2016).
- Özdemir 2018 B. Ş. Özdemir, “Fethiye Müzesi’nden Bir Grup Kabartmalı Sunak Işığında Likya’da Artemis’in Farklı İkonografileri”, *Cedrus* VI, 2018, 329-345.
- Özdemir 2019 B. Ş. Özdemir, “Karaveliler Lahdi Işığında Tlos’ta Ölü Kültü Uygulamalarına Bir Bakış”, *Anadolu’da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Kültü Sempozyumu*, 2019 (baskıda).
- Özer 2016 E. Özer, “Likya Lahitleri”, içinde: H. İşkan – E. Dünder (ed.), *Lukka’dan Likya’ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi* (İstanbul 2016) 422-433.
- Öztürk – Süel 2011 H. S. Öztürk – H. E. Süel, “Tloslu Ptolemaios’un Mezar Yazıtı”, *Adalya* XIV, 2011, 259-266.
- Schürr 2008 D. Schürr, Zur Rolle der Lykischen Mindis, *Kadmos* 47, 2008, 147-170.
- TAM II E. Kalinka, *Tituli Lyciae Lingvis Graeca et Latina Conscripti 1: Pars Lyciae occidentalis cum Xantho oppido 2: Regio quae ad Xanthum flumen pertinet praeter Xanthum oppidum 3: Regiones montanae a valle Xanthi fluminis ad orientalem*, Vindobonae TAM II, 1920-1944.
- Tekoğlu 2002/03 R. Tekoğlu, “Three New Lycian Inscriptions from Tlos and Asartaş”, *Die Sprache* 43, 1, 2002/03, 104-114.
- Uğurlu 2000 E. Uğurlu, “Lykia Bölgesi Ölü Gömme Adetlerine Genel Bir Bakış”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Cilt 1, 2000, 359-388.
- Yücel-Bahçetepe 2018 T. Yücel-Bahçetepe, “A Warrior Relief in the Ancient City of Tlos”, içinde: T. Korkut – B. Özen-Kleine (ed.), *Festschrift für Heide Froning / Studies in Honour of Heide Froning* (İstanbul 2018) 559-570.

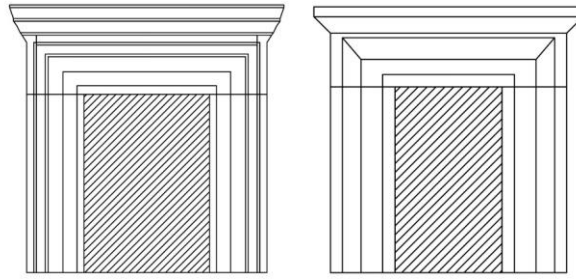
Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

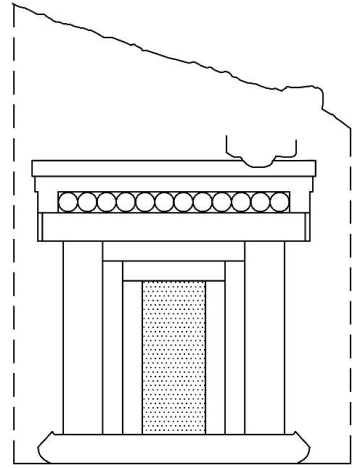
Resim 6

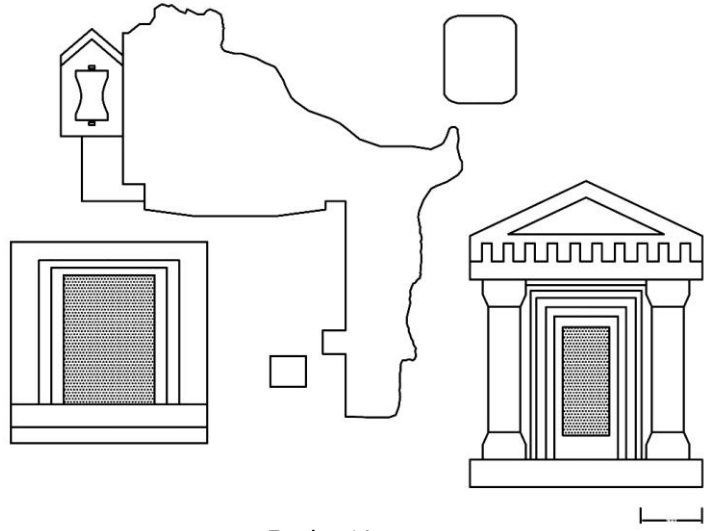
Resim 7

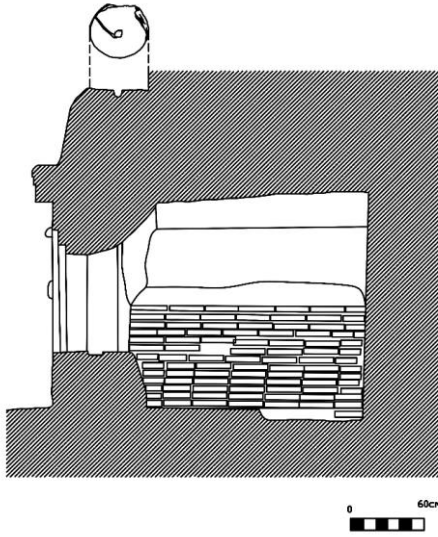
Resim 8

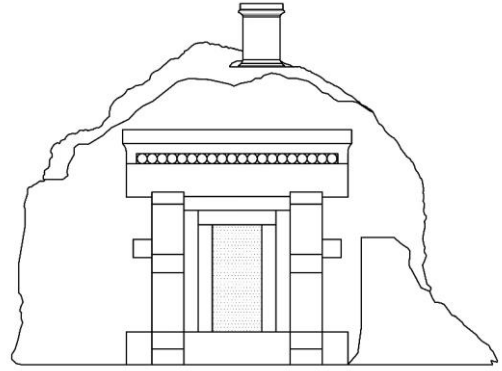
Resim 9

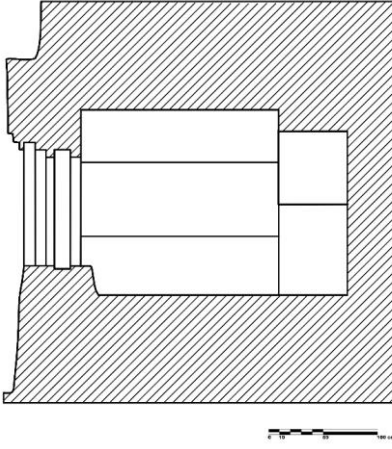
Resim 10

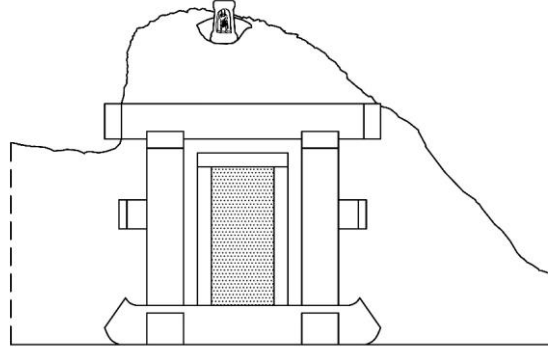
Resim 11

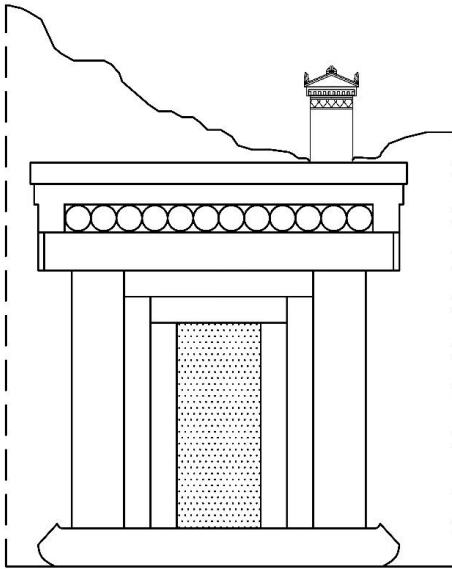
Resim 12

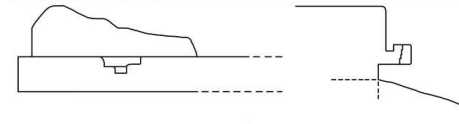
Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

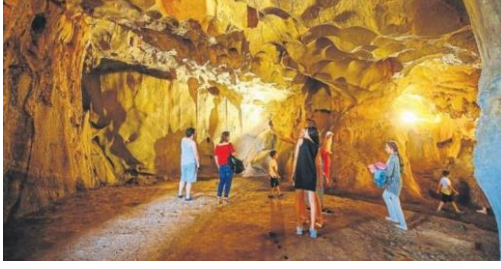
Resim 17

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH – COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ
2019 YILI KAZI VE YÜZEY ARAŞTIRMALARI /
EXCAVATIONS AND SURVEYS OF THE ARCHAEOLOGY
DEPARTMENT OF FACULTY OF LETTERS AT ANKARA
UNIVERSITY

2019 YILI KARAIN KAZILARI

Harun TAŞKIRAN

Karain Mağarası 2019 yılı kazı çalışmaları 8 Temmuz – 8 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

E gözü kazılarında ana dolgu üzerinde yer alan 13 plankarede çalışılmış, tüm plankarelerde 49. arkeolojik seviyenin kazısı gerçekleştirilmiştir. IV.2 ve IV.3 jeolojik birimlerinde yürütülen kazılar Karain Orta Paleolitinin erken evresi olan Proto-Charentian tipte buluntular sunmuştur.

E gözünde, bu yıl da mekânsal buluntu dağılımını anlamaya yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Bu bağlamda, kazılan her plankarede tespit edilen unsurların çizimleri plana geçirilmiştir. E gözü kazılarında çok sayıda yontmataş eleman tespit edilmiştir. Endüstrideki en yoğun grup yontma artıklarıdır. Geçen yıllardan bilinen vurgaçlardan bu yıl 10 adet ele geçmiştir. Bunların artarak devam etmesi ve aynı zamanda yontma artıklarının da yoğunluğu yontmataş üretim faaliyetlerinin alanda gerçekleştiğine işaret etmektedir. Diğer öğeler; düzeltisiz yongalar ile kenar kazıyıcılar, çentikliler, dişlemeliler ve daha az sayıdaki ham sırtlı bıçaklardır. Üretim zincirinin önemli bir parçası olan çekirdekler de ele geçmiştir. Bunlar dışında kıyıcı, yonga ve çekirdek formunda

olan şüpheli kalker parçalar da toplanmıştır. Karain yontmataş endüstrisi içinde çok fazla görülmeyen iki yüzeyli aletlerin (elbaltası) bugüne kadarki en tipik örneği 2019 yılında bulunmuştur.

B gözü kazılarında ise kuzey ana dolgusundaki 9 plankarede çalışılmış, 21. ve 22. arkeolojik seviyelerde kazılar gerçekleştirilmiştir. P.II jeolojik ünitesine ait bu seviyeler Üst Paleolitik Dönem karakterli buluntular sunmuştur.

Buluntular arasında yontmataş endüstri oldukça yoğundur. Bunlar arasında hammadde ile başlayıp son ürün ile biten işlem zincirinin sürekliliğini izlemek mümkündür. Hammaddeler, çekirdekler, çekirdek parçaları, teknolojik ürünler, yongalama artıkları, düzeltili parçalar, hazırlık yongaları sıklıkla karşılaşılan unsurlardandır. Yontmataş alet grubu; ön kazıyıcılar, omurgalı ön kazıyıcılar ile bunların yapım aşamasına işaret eden *dufour* dilgiciklerinden oluşmaktadır. Bu aletler Avrupa Aurignacian kültürüyle benzerlikler göstermektedir. Yontmataş dışında iki adet iğne ucu ve bir adet bıçak ile çok sayıda kırık, tanımlanamayan işlenmiş kemik parçası ele geçmiştir. Ayrıca, dönem insanların beslenme ekonomilerine işaret eden kemik buluntular da oldukça fazladır. Bunların büyük çoğunluğu otçul hayvanlara ait olsa da tilki, sansar gibi etçil hayvanlara ait olanlar da ele geçmiştir. B gözü kazılarının en önemli buluntusu iki adet insan dişidir. Anadolu Üst Paleolitiği için tekil sayılabilecek bu buluntular yapılacak DNA çalışmaları ile Anadolu Üst Paleolitinin aydınlatılmasında büyük katkı sağlayacaktır.

2019 YILI KIZILIN KAZILARI

Metin KARTAL

2019 yılı kazılarımız “Kökten Alanı” olarak isimlendirilmiş olan üst terasın kuzey-güney yönünde isimlendirilmiş olan D, E, F, G, H, I ve J doğrultusunun doğu-batı yönünde kesiştikleri 15, 16 ve 17 doğrultusunda bulunduğu alandaki 14 plankarede ve 46 arkeolojik seviyede gerçekleştirilmiştir (Resim 1).

Kazı alanının sediman karakteristiği kırmızı renkli “*terra rossa*” toprak şeklindedir. Kültürel varlıkların yer aldığı sediman deposu içinde irili ufaklı kalker döküntü ve kayalarla karşılaşmıştır. Kalker döküntü doğal yaşam işleyişinin bir sonucuken iri kalker bloklarının kazı alanının batısında bulunan “fay aynası” yüzeyinden düştükleri tespit edilmiştir. Bu kayalar kazı sırasında plankaresinde bütünüyle ortaya çıktığında yerinden kaldırılarak atık toprak ve taş alanına taşınmıştır. Kalker blokların düşme nedenleri arasında en kuvvetli ihtimal depremler olmalıdır diye düşünülmektedir. Zira böylesi kalker bloklar çevredeki diğer benzeri yerleşimlerden de bilinmektedir. Bu durum Antalya çevresinde tarih öncesinde çok sarsıntılı depremlerin olduğunu göstermektedir.

Toprak dolgu içinden çok sayıda yontmataş malzeme ele geçmiştir. Genel görünümü itibarıyla Epi-paleolitik Dönem buluntularını işaret etmektedir. Bunlar arasında; çekirdekler, yongalar, dilgiler, dilgicikler, yontma artıkları, mikrolitler, makrolitikler ve kıymık boyutundaki yontmataş elemanlar vardır. Geometrik mikrolitler arasında karakteristik örnekler ikizkenar üçgenler ve yarımaylarla temsil edilirler. Kısmen trapezler de vardır. Böylesi geometrik mikrolitlerin yapımında kullanılan “çentikli budama tekniği”ne ait parçalar da ele geçmektedir. Geometrik olmayan mikrolitler genellikle sırtlı dilgiciklerden ibarettir. Makrolitik aletler arasında en önemli tipler taş kalemler ve ön kazıyıcılardır. Kızılın yontmataş teknolojisi genellikle direk darbe yöntemiyle prizmatik çekirdeklerden çıkarılan dilgi ve/veya dilgicikler ile karakterizedir. Tabakalara göre değişen oranlarda tek kutuplu yongalama yanında iki zıt kutuplu yongalama tekniği de kullanılmıştır. Bununla birlikte yongaların sayısı da oldukça fazladır. Bir diğer önemli buluntu grubu ise kökeni denizel olan boncuklardır. Bunlar genellikle *Nassarius gibbosula*, *Columbella rustica* ve *Dentalium sp.* türleriyle temsil etmektedirler. Alanda ayrıca; geneli kırık olarak ele geçen kemikler ve molüskler tespit edilmektedir. Kemik grubu içinde mikrofauna kalıntıları da vardır. Arkeobotanik çalışmalar için tüm elenmiş sedimanlar içinden tohum taneleri de toplanmıştır.

2019 YILI ESKİYAPAR KAZILARI

İ. Tunç SİPAHİ

Eskiyapar Höyük 2019 yılı sezonunda ilk olarak A açmasının güneyinde 3x4 m ölçülerinde iki, batısında 3x4 m'lik bir açma, A binasının kuzeyinde ise yine 3x4 ölçülerindeki açmalarda kazıya başlanmıştır. Geçen yıl A yapısı erken safhanın taban seviyesine inilmiş, bu seviyenin de tabanında da taş döşeme olduğu tespit edilmiştir. Bu çevrede A1 ve A2 olarak adlandırılan 3x4 ve 4x4 m ölçülerindeki açmalarda kazı, temizlik ve düzenleme çalışmalarına devam edilmiştir. A alanının güneyindeki A3 adı verilen iki açma 35 cm derinliğe kadar kazıldıktan sonra bunlardan güneydekinde kazı yapılmıştır. Burada yaklaşık 1.5 m derinlikte doğu batı yönünde uzanan bir duvar ortaya çıkarılmıştır. A4 açmasındaki kazı sırasında Demir Çağı'na ait taşlar ortaya çıkmış, 1-1.5 m derinliğe inildikten sonra açma temizlenerek bırakılmıştır. 2019 sezonunda üçüncü kazı noktamız A yapısının hemen kuzeyindeki A5 açmasıdır. Burada seviye daha da derinleştirilerek Erken Orta Hitit duvarlarının altındaki Eski Hitit III. safha duvarları belirginleştirilmiş, onun da altında kalan Eski Hitit II. safha duvarlarına ulaşılmıştır. Alt seviyeyi görmek için de daha kuzey ve kuzeybatıya doğru olan noktada 3x4 m'lik A5 açmasında çalışmalar sürdürülmüştür. Devam eden kazı sırasında Eski Hitit II tabakasının altında büyük olasılıkla Eski Hitit I ile bağlantılı oval formda ve taş örgü bir yapı/kuyu bulunmuştur. Yaklaşık 3 metre kazıya devam edilirken dibe doğru iç yüzeyinde düzgün taş örgünün kesintisiz devam ettiği tespit edilmiştir. Yaklaşık 3. metreye doğru yumuşak bir kil dolgu

ile karşılaşmış ancak dolgunun altında olabilecek taş döşeme tabana bu sezon ulaşamamıştır. Taş örgü mekânın içinde ağırlıklı olarak Eski Hitit'in II. ve I. safhasına ait seramikler bulunmuştur. Hitit mimarisinde sık görülmeyen bu yapının Hititlerce sevilen bir yeraltı kültü ile mi yoksa bir binanın temel kült töreni uygulamasıyla mı ilişkili olduğu 2020 yılı kazısında ortaya çıkarılacaktır.

2019 YILI ÇEŞME-BAĞLARARASI KAZILARI

VASIF ŞAHOĞLU

Çeşme – Bağlararası'nda 2019 yılı kazı sezonu, bu merkezde 2009 yılından bu yana Bakanlar Kurulu Kararlı kazı olarak sürdürdüğümüz çalışmaların son sezonunu oluşturmaktadır. MÖ 3. Bin'in ikinci yarısı ve MÖ 2. Bin'in ikinci çeyreğine tarihlenen iki farklı yerleşim alanında sürdürülen kazılar sonucunda, bölgenin Tunç Çağı kültürel gelişimine çok önemli yeni bilgiler eklenmiştir. 2019 yılı kazıları, MÖ 2. Bin yerleşiminin bulunduğu alanda gerçekleştirilmiştir. Bu son kazı sezonunda, özellikle daha önceki yıllarda varlığı tespit edilen ancak karakteri yeterince ortaya konamamış olan CB 2c evresi ile ilgili yeni bilgilere ulaşılmıştır. Bu yeni bilgiler ışığında yerleşimin

bugün su altında kalan daha derin kısımlarında daha eski bir evrenin varlığı, bu evreye ait mimari kalıntılarla birlikte ortaya konabilmiştir.

Çeşme – Bağlararası'nın bu en erken tabakasında, seramik gelişimi açısından da ilgi çekici yeni bulgular ortaya konmuştur. Örneğin gri seramiğin CB 2c evresinde var olduğu, takip eden CB 2b-a evrelerinde ortadan kalkarken CB 1. tabakasında tekrar ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Çeşme – Bağlararası'nın özellikle Girit – Minos dünyası ile olan güçlü bağları da BSA – Fitch Lab. Uzmanları ile bir arada sürdürülen seramik çalışmaları kapsamında değerlendirilmeye devam etmiştir. Bu çalışma kapsamında özellikle CB 2 ve CB 1. tabakalar arasında seramik teknolojileri ve geleneklerinde görülen büyük farklılıklar, yerleşimin zaman içerisinde değişen genel karakteri ile ilgili çok önemli ipuçları sağlamaya başlamıştır. Bu yayın çalışmaları önümüzdeki yıllarda daha da yoğunlaşarak devam edecektir.

2019 yılında arkeolojik kazılar yanında biyo-arkeoloji çalışmaları da kesinlikle devam etmiştir. Özellikle arkeo-botanik malzeme üzerindeki çalışmalar önümüzdeki birkaç yıl içerisinde

tamamen sonlandırılacaktır. Çeşme – Bağlararası'nda ele geçen tekstil aletleri üzerindeki çalışmalar da aynı paralellikte son aşamaya gelmiştir. 2019 yılında Çeşme ve çevresinin paleocoğrafyasını ortaya koymayı amaçlayan sondaj çalışmaları kapsamında da yeni karot örnekleri alınmıştır.

2019 yılından itibaren kazıları tamamlanmış olan Çeşme – Bağlararası yerleşiminin üzerinin önümüzdeki yıllarda bütüncül bir çatı ile kaplanarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı bir ören yeri olarak değerlendirilmesi planlanmaktadır.

2019 YILI TEOS KAZILARI

Musa KADIOĞLU

Teos antik kentinde 2019 yılı (10. Sezon) kazı, belgeleme, koruma ve onarım çalışmaları 02 Nisan – 15 Aralık 2019 tarihlerinde, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Ankara Üniversitesi adına sürdürülmüştür. Teos Arkeoloji Projesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından yıl boyu sürdürülecek olan ilk 20 arkeolojik kazı kapsamına alınmıştır. Bu bağlamda kazı çalışmaları 02 Nisan 2019 tarihinde başlamış ve yılsonuna kadar aralıksız sürdürülmüştür. Söz konusu çalışmalar T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türk Tarih Kurumu, İzmir Büyükşehir Belediyesi, Türkiye İş Bankası A.Ş., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sayın E. Feyhan Yaşar ve Hiddenbay Teos tarafından maddi olarak desteklenmiştir. Arkeolojik çalışmalara

Ankara Üniversitesi'nin yanı sıra yurt içi ve dışından birçok uzman ve öğrenci katılmıştır. 2019 çalışmalarına Dionysos Kutsal Alanı, Akropol ve Klasik Dönem Suru, Tiyatro, *Bouleuterion*, *Gymnasion* ve *Heroon I* olmak üzere birçok alanda devam edilmiştir. Ayrıca güney limanın antik kıyı şeridinin araştırılmasına yönelik olarak arkeo-coğrafya araştırmaları ile kent içerisinde ve çevresinde epigrafya araştırmalarına ağırlık verilmiştir. Ayrıca Dionysos Tapınağı *temenos*'una ait doğu *stoa*'da, antik tiyatro ve *bouleuterion*'da koruma, onarım ve belgeleme çalışmalarına devam edilmiştir.

Romalı Mimar ve Mühendis Vitruvius'un verdiği bilgilere göre Mimar Hermogenes'in inşa ettiği Dionysos Tapınağı'nı batı yönde sınırlayan *temenos* duvarı ile *temenos* duvarına batı yönden birleşen ve kent arşivi olarak adlandırılan mekanda kazı çalışmalarına devam edilmiştir. 2018 yılında *temenos*'un güneybatı köşesindeki çalışmalarda (DT6 Açması) açığa çıkarılan *in situ* mermer *stylobat* ile *stylobat* üzerindeki sütunların oturma izleri ve mimari bloklar batı *portiko*'nun restitüsyonunu mümkün kılmıştır. 2019 yılında da DT6 açması güney yönde genişletilerek güney *portiko*'nun *stylobat*'ı ile batı *portiko* ile birleştiği köşe açığa çıkarılmıştır. Ayrıca buradaki çalışmalar batı yönde DT11 açmasıyla sürdürülmüştür. Bu çalışmalarda batı *temenos* duvarının güney bölümü oldukça sağlam olarak gün yüzüne çıkarılmıştır. 2018 yılında doğu *temenos*'ta gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan doğu *stoa stylobat*'ı ile *attik-ion* kaidelerin konservasyonları 2019 yılı çalışmaları kapsamında tamamlanmıştır.

Antik tiyatronun batı *analemma* duvarının ortaya çıkarılması çalışmalarına 2019 yılında da devam edilmiştir. 2018 yılı çalışmalarında *analemma* duvarına yaslanan bir merdivenin üst *cavea*'yı taşıyan tonozlu galeriye (*vomitorium*) ulaştığı ve burada kemerli bir girişin varlığı tespit edilmişti. Bu kemerli girişin önünde 2019 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmalarında söz konusu merdivenin sahanlığı ile *analemma* duvarı önünde henüz işlevlendirilemeyen *rektagonal-isodomik* tarzda bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca *orkestra*'da gerçekleştirilen düzenleme çalışmalarında *cavea*'ya ait mimari bloklar tiyatro dışına taşınmış ve orkestra duvarındaki yedi adet nişin kazısı tamamlanmıştır. Söz konusu nişler Anadolu Roma tiyatroları için tekil örneği oluşturmaları açısından önem taşımaktadırlar.

Kent meclis binasında (*Bouleuterion*) yapıya giriş sağlayan güney giriş ile yapının doğusuna birleşen *triportiko*'nun kuzey duvarı açığa çıkarılmıştır. İlk kez bu yıl kentin *Gymnasium*'unda belgeleme çalışmaları gerçekleştirilerek *Hamam-Gymnasium* kompleksinin planı hakkında kesin bilgilere ulaşılmıştır. Ayrıca Thukydides'in bahsetmiş olduğu Klasik Dönem

suru ile Hellenistik Dönem kent suru dışında yer alan anıtsal mezar yapısı (Heroon I) kısmen kazılarak belgelenmiştir.

2019 YILI ALEXANDRIA TROAS KAZILARI

Erhan ÖZTEPE

Çanakkale ili, Ezine ilçesi, Dalyan köyü yakınlarındaki Alexandria Troas antik kentinde 2019 yılı çalışmaları 05.07.2019 ve 03.10.2019 tarihleri arasında yürütülmüştür. 2019 yılı çalışmalarını kazı, mimari belgeleme, onarım, depo çalışması, koruma çalışmaları olmak üzere beş başlık altında toplamak mümkündür.

Kazı çalışmaları 2019 yılında iki ayrı sektörde gerçekleştirilmiştir. *Kryptoportikus* sektöründeki çalışmalarda Hellenistik çarşı yapısının bulunduğu bölgede yer alan toprak yığınların temizlenmesi neticesinde antik kentin son dönem sakinleri tarafından devşirme malzeme ile oluşturulmuş basit çamur harç ile örülmüş duvarlardan oluşan düzensiz plana sahip mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Bu bölgedeki ikinci çalışma yaklaşık 80 m uzunluğundaki kryptoportikus yapısının doğu-batı doğrultulu olarak merkezi aksı üzerinde gerçekleştirilen sondajdır. *Hellenistik Çarşı* yapısının muhtemel dükkân bölümlerinden başlayıp kryptoportikusun doğu duvarına kadar olan alanda gerçekleştirilen kazı çalışmasında kademeli olarak açılan sondajın ilk bölümünde sondajın kuzeydoğu köşesine yakın bir noktada 66 x 180 cm boyutlarında devşirme mal-

zeme ile oluşturulmuş olan bir geç dönem mezarı ortaya çıkarılmıştır. Mezarın plaka biçimli üst taş örgüsünün kaldırılması neticesinde ortaya çıkan iskelet üzerinde gerçekleştirilen paleoantropolojik analizler iskeletin 35-45 yaşları arasında ve yaklaşık 165,9 cm boyunda bir erkeğe ait olduğunu ortaya koymuştur. Dışlarındaki ileri derecedeki çürüme emareleri bireyin karbonhidrat ağırlıklı bir beslenmeye sahip olduğunu göstermiştir. Mezarın hemen güney yanı başında yürütülen çalışmalarda üzerinde çok sayıda kermit parçası ile kaplanmış olan ve *insitu* olarak alanda bulunduğu anlaşılan bir *hypocaust* sistemine ait birden fazla *pilae* ortaya çıkmıştır. Sondaj içerisinde arazinin eğimine doğru batıya genişletilen çalışmalar alanın ikiye bölünmesi ile batıdaki parçada yürütülen çalışmalarda güney kesitte dış kısmı sıvalı doğu batı doğrultulu bir duvar ile sondajın batı kenarı önünde ölçüleri ve niteliği Hellenistik Çarşı yapısının batı cephesindeki bloklarla benzerlik gösteren, üst sırası dağılmış kesme taş dizisine rastlanmıştır.

Alexandria Troas 2013-2019 yılları arasındaki zooarkeolojik buluntular içerisinde koyun-keçi, sığır ve domuz gibi

hayvan kemikleri üzerinde kesim izlerine sıklıkla rastlanılması antik kentte halkın kasaplık aktivitesini sıklıkla gerçekleştirdiği göstermektedir.

2019 YILI NYSA KAZILARI

S. Hakan ÖZTANER

Aydın ili, Sultanhisar ilçesi, Nysa antik kentindeki 2019 yılı kazı, araştırma, koruma ve onarım çalışmalarına Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Ankara Üniversitesi adına S. H. Öztaner'in başkanlığında devam edilmiştir. Nysa 2019 yılı çalışmaları, 8 Temmuz 2019 – 10 Ekim 2019 tarihleri arasında, Ankara Üniversitesi ile çeşitli üniversitelerin öğretim üyeleri ve öğrencilerinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

2019 yılı kazıları kentin doğu yakasında Sütunlu Cadde – Cadde 1’de, batı yakasında Cadde 1 Batı, Cadde 3G, Roma Villası - DSY ve MY alanlarında yürütülmüştür. Kentin doğu-batı yönlü ana caddesi Cadde 1/*Plateia*’nın doğuya doğru devamının araştırılması amacıyla yürütülen 2019 yılı kazılarında, 25 x 11 m’lik alanda, yaklaşık 3 m’ye ulaşan toprak - moloz taş dolgunun kazısı yapılmış ve depremle yıkılmış olan Sütunlu Cadde’nin mermer mimari elemanları ile iki adet yazıt açığa çıkarılmıştır.

Sütunlu Cadde – Cadde1, Forum, Roma Villası – DSY ve MY’de acil onarım ve koruma çalışmaları gerçekleştirilmiş olup, 2019 yılında açığa çıkarılan mozaik döşemenin ve küçük buluntuların konservasyonu ile mimari elemanların onarım, konservasyon ve *anastylosis* çalışmalarına devam edilmiştir.

2019 yılı kazı çalışmalarıyla açığa çıkarılan alanlardaki mimari buluntu ve kalıntıların belgeleme çalışmalarının ve dijital kent planına işlenmesinin yanı sıra, Anıtsal Giriş, Sütunlu Cadde, Roma Villası, Forum yapılarının restitüsyon çizimlerine ve 3 boyutlu modellemesine devam edilmiştir. Ayrıca “Yerel Halkın Kültürel Mirasın Korunmasına İlişkin Olarak Bilinçlendirilmesi” amacıyla “Nysa Antik Kentinde Çocuk Eğitimi Programı”na devam edilmiştir. “NYSA Antik Kenti Kültür Turizminin Yeni Rotası Oluyor” temalı GEKA projesi kapsamında Nysa Tiyatrosu sahne binasının 1. katının restorasyon çalışmalarına başlanmıştır.

Kültür ve Turizm Bakanlığının izin ve destekleriyle yürütülen Nysa kazı ve onarım çalışmalarına 2019 yılında Ankara Üniversitesi, Aydın Büyükşehir Belediyesi, Türkiye İş Bankası, JANTSA, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı maddi destek vermiştir.

2019 YILI ASPENDOS KAZILARI

Velî KÖSE

Aspendos 2019 sezonu kazıları 06.07.2019 tarihinde başlamış ve 16.09.2019 tarihinde bitirilmiş olmakla beraber 14.10.2019 tarihinden itibaren

müze denetiminde kazı evi, depo ve laboratuvar alt yapı çalışmalarının bitirilmesi için Antalya Müzesi denetiminde halen devam etmektedir.

Öncelikle antik kentin genelinde temizlik ve çevre düzenleme çalışmaları gerçekleştirilmiş, daha evvel çeşme arkasında toplanılan moloz taşlar bir araya getirilerek düzenli moloz yığıntıları oluşturulmuştur.

2019 sezonu çalışmaları çerçevesinde öncelikle alt yapı çalışmalarına ağırlık verilmiştir. 2018 sezonu esnasında Antalya Kültür Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu'na sunulan ve kabul edilen kazı evi projesi; tekrar ele alınmış genişletilmiş ve fosseptiğin projedeki yeri değiştirilerek sunulmuş ve tekrar kabul edilmiştir. Kazı evi alanı olarak düşünülen alanda fosseptik çukuru kazısı gerçekleştirilmiştir. Fosseptik için düşünülen alan kazılarında Geç Antik Dönem taban ve bir kanala ait olabilecek bloğun ortaya çıkması nedeniyle başka bir alanda yeni bir açma açılmıştır. 5 x 4 m ölçülerindeki yeni açmada yaklaşık 3,20 m derine inilmiştir. Bu açmada çok sayıda seramik yanı sıra bazı terrakotta figürinler, bir terrakotta figürin kalıbı, birkaç sikke ve kandiller bulunmuştur.

İkinci kazı alanı önceki senelerde açılan Forum Bazilikası'na ait Vestibulum'daki kazıların kuzey yönünde devamı olmuştur. Ancak zaman ve işçi darlığından bu açmada derinlik çalışmalarına uzun süre devam edilememiş ve bitirilmesi gelecek seneye bırakılmıştır. Vestibulum kazısında, devşirme duvar malze-

mesi olarak kullanılmış olduğu düşünülen bazı zırlı heykel parçaları bulunmuştur.

Bir diğer çalışma önceki yıllarda bulunan özellikle seramik buluntularının detaylı olarak incelenerek, çizimlerinin gerçekleştirilmesi ve tüm dokümantasyonunun sağlanması, ayrıca sonuçların kazılan alanlardaki stratigrafik sonuçlarla karşılaştırılmasıdır. Ayrıca muhtelif yapıların belgelenmelerine devam edilmiştir. Bu kapsamda agora'nın batısındaki iki katlı dükkan/stoa kompleksinin rölöve çalışmaları yürütülmüştür. Temizlik çalışmaları neticesinde daha evvelki senelerde ortaya çıkmış olan yapı kalıntılarının topografik çalışmalarına ve hali hazırda haritaya işlenmesine devam edilmiştir.

Ayrıca kaçak kazı sonucunda ortaya çıkmış olan Camiili Köy'deki iki mezarın kurtarma kazısı Antalya Müzesi ile bir-

likte gerçekleştirilmiştir. Tamamıyla soyulmuş moloz taşlardan yapılmış sıvalı oda mezarlarda buluntulara rastlanmamıştır.

2019 YILI DENİZLİ İLİ PREHİSTORİK DÖNEM YÜZEY ARAŞTIRMASI

Kadriye ÖZÇELİK

Denizli'nin en uzak geçmişinin aydınlatılmasına yönelik olarak 2014 yılından bu yana devam eden arazi çalışmalarımız, 2019 yılında 19 Ağustos- 02 Eylül tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

2018 yılında Acıpayam ilçesi, Akalan Baraj Bölgesi'nde araştırmanın son günlerinde Paleolitik Çağ'ı karakterize eden zengin yontmataş buluntuları içeren 2 alan saptanmıştı. Bu araştırma sezonunda ilk olarak, ormanlık arazide yer alan ve daha yüksek konumdaki bir konaklama yerine ait buluntuların zamanla yamaçlara akmış olduğu görülen söz konusu alanlarda detaylı bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmalar devam ederken aynı bölgede daha izole, düz, makilik bir arazide yeni bir buluntu alanı daha saptanmıştır. Her üç buluntu alanında tanımlanan yontmataş endüstri Paleolitik Çağ'ın erken evrelerine (Alt/Orta Paleolitik) tarihlenebilecek aynı tekno-tipolojik özellikleri göstermektedir. Yerel hammadde yontulmuştur. Yontuk çakıl kültürü çok iyi temsil edilmektedir. En zengin ve çeşitlilik gösteren gruptur. Az olmakla birlikte kısmi iki yüzeyliler, aralarında *levallois* olanların da yer aldığı yonga çekirdekleri, çoğunluğunu üst yüzlerinde kabuk kalıntısı taşıyan yongaların oluş-

turduğu taşımaları ve az miktardaki düzeltileli aletler de bu yontmataş grubu içinde yer almaktadır.

Akalan Mahallesi'nin batısında yer alan Çubukçular Mahallesi, Erenler Tepesi'ndeki kaya altı sığınağı şeklindeki oluşumlar incelenmiş, Paleolitik dönemlere ait bir buluntu ile karşılaşmamıştır. Ancak, zirvede yer alan düzlükte az sayıda Alt/Orta Paleolitik karakterli yontmataş ele geçmiştir.

Acıpayam ilçesi merkeze bağlı olan ve Mevlütler Mahallesi yolu üzerindeki bir arazide de Akalan Baraj Bölgesi'ndekilerle aynı hammadde ve tekno-tipolojiyi yansıtan Paleolitik materyal gözlenmiştir.

Bu sezonun en önemli buluntu alanlarından bir kısmına ilçe merkezinin kuzeybatısında Alaattin Mahallesi'nde rastlanmıştır. Alaattin Gölet Bölgesi'nde birbirlerine yakın mesafelerde 5 buluntu alanı saptanmıştır. Hepsinde de Alt/Orta Paleolitik karakterli tekno-tipolojik yapı ve hammadde (az sayıda farklı kayacın

varlığına karşın) Akalan Bölgesi'ndekilerle aynıdır.

2019 yılı çalışmalarımız kapsamında, konularında uzman jeolog ve jeomorfoloqlarla birlikte Akalan ve Mevlütler'deki önemli buluntu alanlarının paleocoğrafik evriminin anlaşılması, hammadde kaynaklarının lokasyonu ve jeomorfolojik birimlerinin saptanması konusunda çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Acıpayam'ın en güney sınırına doğru Dalaman Çayı güzergâhındaki arazilerde de araştırmalar gerçekleştirilmiş ve yüzölçümü oldukça geniş olan ilçe Paleolitik Çağ potansiyeli açısından büyük oranda incelenmiştir.

Araştırmanın son birkaç gününde Tavas ilçesinin Kızılca, Kızılcabölük ve Pınarlık mahallelerinde çok kısmi incelemeler yapılmıştır. Özellikle birçok doğal mağara oluşumunun varlığını bildiğimiz bu ilçedeki detaylı çalışmalar ise bir sonraki araştırma sezonuna bırakılmıştır.

2019 YILI ESKİŞEHİR İLİ TARİH ÖNCESİ ARKEOLOJİSİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

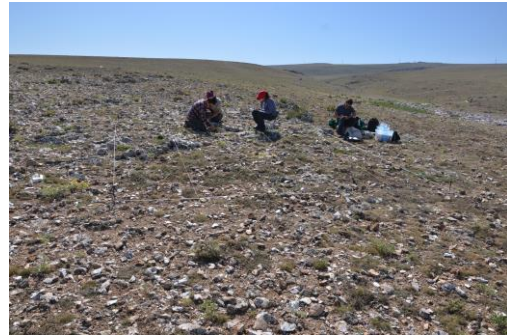
Metin KARTAL

2019 yılında Eskişehir il merkezinden Alpu'ya doğru giderken Odunpazarı ilçesi sınırlarında kalan Sevinç-Ağapınar mahalleleri doğrultusunda yolun sağındaki yamaçlarda Paleolitik Çağ yontmataş işlik atölyelerinde çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Bu alanda kendi içinde birbirlerinden bağımsız ve A'dan F'ye kadar sıraladığımız 6 farklı atölye tespit edilmiştir.

Bu 6 farklı atölye kendi içlerinde yontmataş yoğunlukları içermekte ve her birinin arasında çeşitli mesafeler yer almaktadır. Bunların 3 tanesi içinde (A, B ve C alanlarında) ana toprağa gömülü kalsedon çakmaktaşı hammadde kaynağı vardır. Bu alanların daha da doğu-kuzeydoğusunda bir hammadde kaynağı daha tespit edilmiştir. Bu hammadde de kalsedon çakmaktaşı niteliğindedir. Ancak burada mavi renkli örneklerin yanında bir de beyaz renkli kalsedon çakmaktaşı da vardır.

A alanında 5x5 metre ebatlarında "kuzey-güney" hattı doğrultusunda 4 plankare oluşturularak her plankaredeki yontmataş malzeme "karelej formlarına" işlenmiştir. Buna göre; A1, A4, A5 ve A8 diye isimlendirilen plankarelerde tek bir doğrultuda değil de birbirlerine göre diagonal olan plankareler sistemi uygulanmıştır. Her bir plankare çalışılırken bu plankarelerin de her biri 1'er metrelik 25 küçük plankareye bölünmüştür. Plankareler içinde önemli bulunan yontmataş malzemenin teknik incelemesi yerinde yapılmış, çizilmiş, fotoğraflanmış ve yerine bırakılmıştır (Resim 1).

A alanı geneli itibarıyla yoğun yontmataş kalıntılarıyla doludur. Alanda hem Orta Paleolitik hem de Alt Paleolitik gelenğinde yongalama gözlemlenmiştir.

Alt Paleolitik açısından rs üzerinde yongalama varken el içinde yongalamanın da olduğu görülmektedir. Çekirdeklerin geneli Őekilsizdir. Yongalar genellikle düzelti içermezler. Dolayısıyla herhangi bir alet kategorisine yerleŐtirilecek parça sayısı çok azdır. Genel olarak yontma artıklarıdır diyebiliriz. Aynı durum Orta Paleolitik karakterli parçalar için de geçerlidir. Alanda *levallois* ekirdekler ve *levallois* yongalar da mevcuttur. Bu alan için genel özellikleri itibarıyla tahmin edilen zaman aralığı Erken Orta Paleolitik gibi görünmektedir.

Alanda 2020 yılında B, C, D, E ve F atyelerinde A atyesine benzer sistemli yüzey taramaları gerçekleŐtirilecektir.

ANADOLU / ANATOLIA DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Amaç

Anadolu arkeolojisine ilişkin bilimsel yazılar yayımlamak.

Kapsam

Coğrafi olarak Anadolu ve çevre kültür bölgelerini kapsar. Ancak, konu açısından arkeolojinin 3 alt disiplini olan “Tarihöncesi Arkeolojisi”, “Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi” ve “Klasik Arkeoloji” ile sınırlıdır. Anadolu / Anatolia Dergisi yılda bir kez yayımlanır. Makaleler dışında kitap eleştirisi, kazı ve araştırma raporları ile haberler de dergide yer alabilir. Bu kapsamdaki yazılar hakem denetimine tabi olmayıp, editörler kurulunun sorumluluğundadır.

Makale Kabul Etme Koşulları

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızcadır.

Makalelerde biri Türkçe olmak üzere iki özet olmalıdır. Türkçe makalelerin yukarıda adı geçen yabancı dillerden birinde, yabancı dilde gönderilen makalelerin ise Türkçe özetleri verilmelidir. Makaleler çift dilde de yayınlanabilir.

Makaleler, öncelikle yukarıda belirtilmiş olan amaç ve kapsama uygun olmalıdır.

Makale 3 kopya basılı metin ile birlikte, MS-Word formatında CD’ye kayıtlı olarak yayın kurulumuza yollanmalıdır.

Özgün olmalı ve daha önce başka bir yerde aynı dilde yayımlanmamış olmalıdır. Ancak, daha önce yapılan bir yayının geliştirilmiş ve yeni bilgilerin eklenmiş olduğu bir çalışma, editörlerin kararına göre yayımlanabilir.

İki ya da daha fazla yazarlı makalelerde yazarların isimleri makaleye olan katkılarına göre sıralanmalıdır. Yazar ya da yazarların akademik unvanları, çalıştıkları kurumları ve “yazışma adresi ya da adresleri” açık olarak ayrı bir sayfaya yazılmalıdır.

Makale Yazım Kuralları

Makalede metin içindeki çizim, fotoğraf, harita, grafik ve benzeri gösterimler 300 dpi çözünürlükte ve TIFF formatında olmalıdır.

Çalışmalarda ana metin, iki sütun halinde düzenlenen sayfa düzeni içerisinde, “Garamond” karakteri ile 12 punto kullanılarak yazılmalıdır. Süreklilik gösterir şekilde her sayfa sonuna eklenen dipnotlar ise 9 punto ile “Garamond” karakterinde yazılmalıdır.

Yazılar 19,5 x 27,5 cm boyutlarındaki sayfaya 1,04 aralıklı olarak yazılmalı ve sayfanın solunda 3 cm, sağında 2 cm; boşluk bırakılmalıdır. Üst ve alt boşluklar sırasıyla 3,7 ve 3 olarak bırakılmalıdır.

Çalışmada yararlanılan kaynaklar ve kişisel kısaltmalar en sonda belirtilmelidir.

Uluslararası kısaltmalarda, *A4* 2. Halbband 2005, 329-389; https://www.dainst.org/documents/10180/70593/02_Liste_Abk%C3%BCrzungen_quer.pdf/2c74093b-c8b6-4c6a-8af1-17a155109505; *AJA* (<https://www.ajaonline.org/submissions/abbreviations>) ya da *Der Neue Pauly* dizinlerinden yalnızca biri kullanılmalıdır.

Bu dizinlerde yer almayan yayınlar aşağıdaki gibi kısaltılmalıdır:

Arkeoloji ve Sanat Dergisi = *ASanat*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı = *ArkeST*

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi = *DTCFD*

Forschungen in Nysa am Mäander = *FiN*

Müze Kurtarma Kazıları Semineri = *MüzeKK*

Türk Tarih Kongresi Bildirileri = *TürkTK*

Antik kaynaklar “*LIMC*”e göre verilmelidir.

Makalede dipnotlar ilk sayfadan itibaren 1’den başlayarak numaralandırılmalı ve sayfa altında gösterilmelidir.

DİPNOTLAR:

Makale ya da kitap için örnek:

Tek yazarlı ise: Yalçinkaya 1998, 490.

İki yazarlı ise: Yalçinkaya – Kartal 1998, 165.

Üç ve daha çok yazarlı ise: Yalçinkaya ve diğ. 1998, 235.

KAYNAKÇA:

Alfabetik sıraya göre çift sütunlu tablo halinde hazırlanmış bibliyografya makalenin sonuna eklenmelidir.

Sürelî yayınlardaki makale için örnek:

Yalçinkaya 1998	I. Yalçinkaya, “La Grotte d’Öküzini: Généralités dans le contexte anatolien”, <i>ERAUL</i> 85.2, 1998, 489-499.
Cahill – Kroll 2005	N. D. Cahill – J. H. Kroll, “New Archaic Coin Finds at Sardis”, <i>AJA</i> 109.4, 2005, 589-617.
Hassall ve diğ. 1974	M. Hassall – M. Crawford – J. Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.”, <i>JRS</i> 64, 1974, 195-220.

Kitap için örnek:

Yalçinkaya 1989	I. Yalçinkaya, <i>Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası</i> (Ankara 1989).
Carradice – Price 1988	I. Carradice – M.J. Price, <i>Coinage in the Greek World</i> (London 1988).
Kadıoğlu ve diğ.	M. Kadıoğlu – K. Gökay – S. Mitchell, <i>Roma Dönemi’nde Ankyra</i> (İstanbul 2010).

Birden fazla baskıya sahip çalışmalarda, çalışma adının sonunda baskı numarası üst simge olarak verilmelidir:

Akurgal 1989 E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*² (İstanbul 1989).

Kitap içinde bölüm, bildiri metni vs.:

- Kadıoğlu 2013 M. Kadıoğlu, “Anazarbos Zafer Takı: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi”, içinde: G. Kökdemir (ed.), *Orban Bingöl’e 67. Yaş Armağanı/A Festschrift for Orban Bingöl on occasion of his 67th Birthday* (Ankara 2013) 237-260.
- Taşkıran – Taşkıran 2011 H. Taşkıran – Z. Fűrülen Taşkıran, “İki Yüzeyli Aletlerin Anadolu’daki Dağılımında Yeni Bir Nokta: Afyonkarahisar”, içinde: H. Taşkıran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (ed.), *Işın Yalçınkaya’ya Armağan Kitabı* (Ankara 2011) 235-244.
- Kadıoğlu ve diğ. 2015 M. Kadıoğlu – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, “Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos”, içinde: Ü. Yalçın – H.-D. Bienert (ed.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften/ Kültürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 27* (Bonn 2015) 345-366.

Elektronik kaynaklar:

Elektronik kaynaklara (Web sitesi, CD-ROM vb.) yapılacak göndermelerde yayının tam adresi/künyesi ve erişim tarihi belirtilmelidir.

- Horejs 2008 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean”. http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9 (14 Eylül 2008).
- Kartal 2015 G. Kartal, “Karain B Gözü Kalkolitik Çağ Buluntu Topluluğunun Tekno-Tipolojik Analizi”, *Anadolu/Anatolia* 21, 2015, 25-49. doi:10.1501/Andl_0000000420

Kullanılan Diğer Kısaltmalar:

a. dn.	: aşağı dipnot	Çiz.	: çizim
age.	: adı geçen eser	dn.	: dipnot
ay.	: aynı yazar	vd.	: ve devamı
bkz.	: bakınız	vdd.	: ve devamındakiler
Res.	: resim	y.dn.	: yukarı dipnot
Lev.	: levha		

ANADOLU / ANATOLIA THE PRINCIPLES

Aim

Anadolu / Anatolia aims to publish original contributions in the field of Anatolian archaeology.

Scope

The scope is defined geographically as Anatolia and the surrounding regions, and is limited to the fields of Prehistory, Protohistory & Near Eastern Archaeology and Classical Archaeology. *Anadolu / Anatolia* is published annually.

Contributions

Articles in Turkish, English, German, and French are welcome. Each submission should include an abstract, not to exceed 200 words, outlining the subject matter. The abstract must be written in English (or German/French) for Turkish articles. For articles in other languages a comprehensive Turkish abstract must be provided. In order for the submissions to be considered for publication, the subject matters must comply with the aims and scope of the publication outlined above. Each contribution is expected to draw on original, hitherto unpublished research. However, the editorial board may occasionally accept a revised and significantly improved version of an old publication.

Preparation of Manuscripts

Manuscripts should be submitted as three hard copies in MS-Word format and one electronic copy (CD). The three hard copies should include copies of all illustrations.

Photographs, drawings and plans should be sent at least in 300 dpi resolution and preferably in TIFF format. All illustrations should be numbered and marked on the reverse with the indication of top and other necessary information.

A cover letter providing the title of the article and the author's name, affiliation, mailing address, telephone number and e-mail address should accompany all submissions. In case of articles with more than one author, the names of the authors should appear in the order of their degree of contribution to the work. In order to facilitate the peer-review process, manuscripts should otherwise be prepared with attention to maintaining the anonymity of the author(s).

General Matters of Style

The text should be prepared in MS-Word in double columns, using font style "Garamond" both in body and footnote text with font sizes 12 and 9, respectively.

All parts of the manuscript must be written 1.04 spaced on one side of an 19.5 x 27.5 cm sized paper. Margins on edges should be 3 cm at the left, 2 at the right, 3.7 at above and 3 at below.

Bibliographical References and Footnotes

For the citation of the periodicals, a single abbreviation system must be used on the basis of *AA* 2. Halbband 2005, 329-389, *ArchBibl.*, *AJA*, *BCH*, *JHS* or *Der Neue Pauly*.

The periodicals, which are not included in above-mentioned references, should be abbreviated as below:

Arkeoloji ve Sanat Dergisi = *ASanat*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı = *ArkST*

Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi = *DTCFD*

Forschungen in Nysa am Mäander = *FzN*

Fouilles de Xanthos = *FdX*

Müze Kurtarma Kazıları Semineri =

MüzeKK

Türk Tarih Kongresi Bildirileri = *TürkTK*

Ancient sources must be cited according to “LIMC”.

Footnotes should be numbered starting with “1” from the first page and should appear at the bottom of each page.

A full bibliography with a list of all works cited must be appended to the end of the article, arranged in alphabetical order by last name of author.

Footnotes:

Example for a book or an article:

For single author: Yalçinkaya 1998, 490.

For two authors: Yalçinkaya – Kartal 1998, 165.

More than two authors: Yalçinkaya *et al.* 1998, 235.

Bibliography:

Example for citing an article in a periodical:

Yalçinkaya 1998	I. Yalçinkaya, “La Grotte d’Öküzini: Généralités dans le contexte anatolien”, <i>ERAUL</i> 85.2, 1998, 489-499.
Cahill – Kroll 2005	N. D. Cahill – J. H. Kroll, “New Archaic Coin Finds at Sardis”, <i>AJA</i> 109.4, 2005, 589-617.
Hassall <i>et al.</i> 1974	M. Hassall – M. Crawford – J. Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.”, <i>JRS</i> 64, 1974, 195-220.

Example for citing a book:

Yalçinkaya 1989	I. Yalçinkaya, <i>Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası</i> (Ankara 1989).
Carradice – Price 1988	I. Carradice – M.J. Price, <i>Coinage in the Greek World</i> (London 1988).
Kadıoğlu ve diğ.	M. Kadıoğlu – K. Görkay – S. Mitchell, <i>Roma Dönemi’nde Ankyra</i> (İstanbul 2010).

For the second or revised edition of the book, see example below:

Akurgal 1989	E. Akurgal, <i>Anadolu Uygarlıkları</i> ² (İstanbul 1989).

Example for citing in a proceedings book or Festschrift:

Kadıoğlu 2013	M. Kadıoğlu, “Anazarbos Zafer Takı: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi”, in: G. Kökdemir (Ed.), <i>Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı / A Festschrift for Orhan Bingöl on occasion of his 67th Birthday</i> (Ankara 2013) 237-260.

- Taşkıran – Taşkıran 2011 H. Taşkıran – Z. Fürüzen Taşkıran, “İki Yüzeyle Aletlerin Anadolu’daki Dağılımında Yeni Bir Nokta: Afyonkarahisar”, in: H. Taşkıran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (Eds.), *Işın Yalçınkaya’ya Armağan Kitabı* (Ankara 2011) 235-244.
- Kadıoğlu ve diğ. 2015 M. Kadıoğlu – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, “Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos”, in: Ü. Yalçın – H.-D. Bienert (Eds.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften/ Kültürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 27* (Bonn 2015) 345-366.

Electronic sources

By citing electronic sources (Web site, CD-ROM etc.) the full address and/or the publication details of the source should be given along with the date of access.

Example:

- Horejs 2008 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean”.
http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9
(14 Sep. 2008).
- Kartal 2015 G. Kartal, “Karain B Gözü Kalkolitik Çağ Buluntu Topluluğunun Tekno-Tipolojik Analizi”, *Anadolu/Anatolia* 21, 2015, 25-49. doi:10.1501/Andl_0000000420